

An aerial photograph showing a wide river flowing through a valley. On the right bank, a town is visible, with a prominent Roman limes wall running through it. The wall is a long, straight line of stone or brick, with several towers or bastions. The town is built on a hillside, and the river is in the foreground. The sky is blue with some clouds. The overall scene is a historical landscape.

Visy Zsolt

A római limes Magyarországon

Corvina

A tartalomból:

A pannoniai *limes*

A *limes*-kutatás Magyarországon

Külpolitika, háborúk

Katonai építkezések a *limes*en

A pannoniai *limes* leírása

144 oldal 117 fekete-fehér ábrával, 8 színes képpel

Visy Zsolt

A római limes Magyarországon

Corvina

© Visy Zsolt, 1989
ISBN 963 13 2282 3

Felelős kiadó: Bart István, a Corvina Kiadó igazgatója
Kner Nyomda, Gyomaendrőd
Felelős vezető: Háromszéki Pál vezérigazgató
Felelős szerkesztő: Kabay Éva
Műszaki vezető: Szilassy János
Tipográfus és műszaki szerkesztő: Lengyel János
Készült 13,14 A/5 ív terjedelemben, 1989-ben
CO 2562-h-8993

Tartalom

Előszó / 7

I. A pannoniai limes / 9

1. A limes-kutatás Magyarországon / 9
2. Külpolitika, háborúk / 15
3. Katonai építkezések a *limes*en / 26

II. A pannoniai limes leírása / 35

1. A pannoniai *limes* osztrák és csehszlovák szakasza / 36
2. Az Ad Flexum–Arrabona szakasz / 39
3. Az Arrabona–Brigetio szakasz / 46
4. A Brigetio–Solva szakasz / 56
5. A Solva–Cirpi szakasz / 66

6. Az Ulcisia Castra–Aquincum szakasz / 73

7. Az Aquincum–Matrica szakasz / 84

8. A Matrica–Intercisa szakasz / 89

9. Az Intercisa–Lussonium szakasz / 101

10. A Lussonium–Altinum szakasz / 110

11. A pannoniai *limes* jugoszláviai szakasza / 121

Rövidítések / 126

Szakirodalmi tájékoztató / 127

Glossarium / 136

Római kori leletekkel rendelkező

múzeumok / 140

A képek forrásai / 142

A római limes Magyarországon

2023

1

Előszó

Amikor a Konrad Theiss Kiadó néhány évvel ezelőtt útjára bocsátott egy új sorozatot a római *limes*ről, valószínűleg még senki sem gondolt arra, hogy ez hamarosan nemzetközi vállalkozássá terebélyesedik. Ez elsősorban Harald Koschiknak, valamint Hans Schleuningnak (Theiss Kiadó) és Kabay Évának (Corvina Kiadó) köszönhető. Első helyen éppen ezért nekik fejezem ki köszönetemet, hogy ez a könyv ilyen formában elkészülhetett.

E kötet témája – a teljes magyarországi *limes* – lényegesen nagyobb, mint a korábbiaké, amelyek az NSZK-beli római határ egy-egy rövidebb szakaszát ismertették. Jelen munkából csupán a belső-pannoniai erődök és egyéb katonai létesítmények maradnak ki. Ennek az az egyik oka, hogy a Duna menti római határvédelemnek más a szerkezete, mint a Dunát a Rajnával összekötő szakasznak, ahol egy valóságos „Teufelsmauer”, Ördögvetetés építésére volt szükség. Folyóparton természetesen minden nagyobb védővonal létesítése fölösleges volt, így a *limes* rendszere Pannoniában a *limes*-útra és a különböző erődökre és tornyokra korlátozódik. A témaválasztás viszonylagos szélességének másik oka az, hogy a magyarországi *limes*-kutatás mindmáig egyes szakaszokra összpontosult, és még ezeken a szakaszokon is igen kevés a műemlékként konzervált római emlék.

A pannoni *limes* manapság három országra terjed ki. Céлом természetesen a magyarországi

szakasz leírása volt, de a szervesen hozzátartozó osztrák és jugoszláv szakaszok teljes mellőzése megbontotta volna egykori egységüket. Éppen ezért az újabb szakirodalom alapján röviden ezeket a szakaszokat is bemutatom, ezzel is segítve egy összefüggő kép kialakítását.

A magyarországi *limes* első szisztematikus leírására 1976-ban a XI. Nemzetközi *Limes*-kongresszus ösztönzésére került sor, amelynek Magyarország volt a gazdája. Jelen munkámban saját kutatásaim mellett ebből a műből, valamint a magyarországi *limes*-kutatás gazdag irodalmából meríthettem. Célom az volt, hogy az egyes *limes*-szakaszokról olyan kiegyensúlyozott leírást nyújtsak, amely a képanyaggal együtt átfogó képet ad a látnivalókról és azokról a különböző emlékekről, amelyeket a föld rejt magában. A sorozat jellegének megfelelően igen nagy súlyt fektettünk az 1:150 000 léptékű térkép készítésére, amelyen a különböző római erődítmények és a *limes*-út vannak föltüntetve. Ez a térkép minden érdeklődő számára lehetővé teszi, hogy akár egyes objektumokat felkeressen, akár pedig egész *limes*-szakaszokat járjon.

Mivel ez a kötet elsősorban a Magyarország római múltja iránt érdeklődő nagyközönségnek készült, az első fejezetekben röviden ismertetem a magyar *limes*-kutatás történetét, a történeti háttérrel és a legfontosabb általános tudnivalókat a különböző határvédelmi létesítmé-

nyekről. Az egyes kérdések iránt mélyebben érdeklődők számára bőséges irodalomjegyzéket állítottam össze a könyv végén.

Ez a mű aligha született volna meg a régész-kollégák segítségével nélkül. Tanulmányutaim során minden szakmai segítséget megkaptam, több kolléga eddig még nem ismertetett ásatási eredményeit és anyagát is a rendelkezésemre bocsátotta, ezzel is lehetővé téve, hogy a legújabb kutatási eredményeknek megfelelő képet rajzoljak az olvasónak. E segítségért és támogatásért hálás köszönettel tartozom H. Kelemen Mártának, Németh Margitnak, Póczy Klárának, Szabó Klárának, T. Szőnyi Eszternek, Topál Juditnak, Biró Endrének, Fülep Ferencnek[†], Nagy Tibornak, Pusztai Rezsőnek és Tóth Endrének. Hálás vagyok azért is, hogy Németh Margit, Gabler Dénes, Lőrincz Barnabás és Soproni Sándor rendelkezésemre bocsátották már elkészült, de még közöletlen tanulmányait. Terepbejárásaim során több helyen lelkes, helytörténettel foglalkozó lokálpatriótáktól is igen sok segítséget kaptam. E támogatásért Csánády Györgynek (Bátaszék), Harsányi Józsefnek (Komárom-Koppánymonostor), Lévai Zoltánnak (Dunaújváros), valamint Hegedüs Jánosnak és Németh Imrének (Paks) tartozom köszönettel. A kéziratot szakmai szempontból Mócsy András[†] professzor és Soproni Sándor nézte át. Megjegyzéseikért, javaslataikért ezen a helyen is köszönetemet fejezem ki, éppen úgy,

mint azokért a tanácsokért és segítségért, amelyeket itt név szerint nem említett kollégáktól és barátoktól kaptam.

A gazdag képanyagért a különböző múzeumoknak és gyűjteményeknek, a régebben készített légifényképekért a Hadtörténeti Múzeumnak, a Földmérési Intézetnek és a MTA Régészeti Intézetének tartozom köszönettel. Az új légifelvételeket a Corvina Kiadó anyagi támogatásával Szentgyörgyi György és a szerző készítették. A legtöbb további fényképfelvétel Hapák József, a rajzok és térképek Dékány Ágoston igyekezetét dicsérik. Köszönet szép munkájukért!

Nem véletlenül került egy olyan lista a kötet végére, ahol a *limes* területén és közelében található, római leletanyagot is bemutató múzeumok címjegyzéke olvasható. Szeretném ugyanis remélni, hogy ez a könyv útikalauzként és idegenvezetőként is szerephez jut, és előmozdítja a római múlt emlékeinek a helyszínen való látogatását, e szokás elterjedését. Talán nem ködös álmkép csupán, hogy itt-ott rövidebb vagy hosszabb szakaszokon Magyarországon is kialakulnak olyan *limes*-vándorutak, mint Németországban vagy Nagy-Britanniában. Ha ezen elképzelések némelyike a jövőben megvalósul, nem hiába íródott ez a könyv.

1985. *Intercisa–Dunaújváros*

A szerző

I. A pannoniai limes

1. A limes-kutatás Magyarországon

A római uralom nyomai a Dunántúl számos helyén maradtak ránk, mivel nagyjából az időszámításunk szerinti első négy évszázadban a Pannonia nevű tartomány terjedt ki erre a területre. A provincia határai nem voltak mindig azonosak, de általában mégis elmondható, hogy a Dráva–Száva köze és Ausztria egy keskeny keleti sávja tartozott még hozzá. A római kori lakosság hagyatéka szinte beláthatatlan idő óta kerül napfényre ezen a területen akár különböző földmunkálatok eredményeként, akár pedig felszíni szórványként. Egyes építészeti maradványokat soha sem takart el teljesen a föld, és ezek a romok, valamint a helyenként a felszínen is világosan felismerhető nyomok mindig rejtélyes kíváncsiságot ébresztettek a terület későbbi lakóiban. Ez annál inkább így történt, mivel mind a népvándorláskor népei, mind pedig a honfoglaló magyarok legtöbbször azokon a helyeken telepedtek meg, amelyeknek a kedvező gazdasági és földrajzi adottságait már a korábban megtelepülők, így a rómaiak is fölismerték. Egyes római városokban a római lakosság bizonyos etnikai változásokkal a népvándorláskor idején is továbbélt, bár ma még igen bizonytalan és vitatott ennek a továbbélésnek a mértéke és tartama. Számos megfigyelés alapján azonban biztos, hogy a római települések és környékük területét a IX. század végén, a honfoglalás idején, az itt talált népesség részben még lakta, arra azonban mindeddig semmilyen

bizonyíték nincs, hogy ezek a római provinciális lakosság kései leszármazottai lennének, noha természetesen nem zárható ki, hogy ilyenek is voltak köztük.

A római maradványok legkorábbi említése a XII. századból származik, III. Béla korából. Ekkoriban írta a név szerint mindmáig ismeretlen királyi jegyző, Anonymus, az első ránk maradt történeti munkát, a *Gesta Hungarorumot*. Többek között azt írja, hogy Attila, a hunok királya, „...királyi székhelyet állított magának a Duna mellett a hévizek fölött: minden régi épületet, amit ott talált, megújíttatott, és az egész

1 – Traianus Decius aureusának hátlapja „Pannoniae” felirattal

szet igen erős fallal vétette körül. Ezt magyar nyelven most Budavárnak mondják, a németek pedig Ecilburgnak hívják”, majd lentebb: „...Árpád vezér meg minden főembere, Magyarország valamennyi vitézével együtt, bevonult Attila király városába. Ott látták a királyi palotákat – egyeseket földig romban, másokat nem –, és fölötte csodálták mindazt a kőépületet”. (Pais Dezső fordítása)

Ez a példa – és jó néhány más – jól bizonyítja, hogy Pannonia és Dacia emlékei jórészt ismeretek maradtak Magyarországon a középkor folyamán. Az is megállapítható azonban, hogy a rég letűnt kor pontos ismerete rendkívül hiányos volt, nem meglepő tehát, hogy az egykori települések tényleges kiterjedése, jelentősége, valamint nevük többnyire homályban maradt, vagy, ami gyakran előfordult, történelmietlen spekulációknak esett áldozatul. A csábítás erre olykor igen erős volt, és a *gesta*-irodalomban elterjedt általános szokás következtében, amely az egyes népek történetét a klasszikus ókorból igyekezett levezetni, még különleges hangsúlyt is kapott. Így a magyar őstörténetet XII–XIV. századi krónikáink a hun korból vezették le, amihez néhány római, de leginkább későbbi irodalmi hagyományt használtak föl, mint például a rómaiak és a hunok legendás csatáját földolgozót. A hunok és magyarok összekapcsolása természetesen hamis elképzelésen nyugodott, és csak annyiban felel meg a valóságnak, hogy mindkét – megjelenésekor nomád – nép keleti irányból érkezett a Kárpát-medencébe.

Amiként más európai országban, Magyarországon is lényeges változás figyelhető meg a reneszánsz idején. A XV. és XVI. századi humanisták számos régészeti maradványról tájékoztatnak. Antonio Bonfini Mátyás király tatai palotájának leírása kapcsán megemlékezik a szőnyi (Brigetio) *latinae gentis colonia* romjairól. Thuróczy János egy barackkai, minden bizonnyal római oltárt Keve kapitány síremléke-

ként ír le. Oláh Miklós jónéhány dunántúli és erdélyi római várost megemlít, igaz, többnyire téves néven. Ő tudósít első ízben római érmek előkerüléséről a Magyar Királyság területén. Brodarics István így ír (Duna)penteléről II. Lajos Mohács felé vonulása kapcsán: „... (a király) a Duna mentén Pentelére ment, amely hely csakúgy, mint Eszékről mondtuk, valami régi római gyarmat maradványait őrzi” (Kulcsár Péter fordítása). Istvánffy Miklós művében is számos, daciai és pannoniai régiségekre vonatkozó utalás található.

A magyar *limes*-kutatás igen sokat köszönhet a XVI–XVIII. századi német és angol útirajzoknak, útibeszámlolóknak. Az a körülmény, hogy a *limes*-út – vagy legalábbis annak nyomvonala – a középkor idején és később is megőrizve jelentőségét az Európa és Kisázsia közötti szárazföldi közlekedés legfontosabb ütőere volt (lényegét tekintve azonos a mai E 5 nemzetközi főútvonallal), s mindvégig lehetőséget nyújtott arra, hogy háborús expedíciók, kereskedők és más utazók ugyanazt az utat járják végig, mint egykor a római csapatok. Érthető tehát, hogy az építészeti emlékek és a helyenként napvilágra került tárgyi emlékek, leletek egyre mélyülő érdeklődést váltottak ki az utazókból. Ebben az időben még lényegesen világosabban lehetett megfigyelni a római nyomokat a felszínen, mint manapság vagy akár századunk elején. Az egykori leírásokból és a többé-kevésbé pontos vázlatokból kitűnik, hogy akkoriban még sokfelé felmenő falakat és jól kirajzolódó árokrendszereket lehetett megfigyelni, melyek később sajnos legnagyobbbrészt a kőbányászásnak és az intenzív földművelésnek estek áldozatul. A legjobb és a legtöbb régészeti adatot megőrző leírások Johannes Beza, Hans Dernschwam, Eduard Brown, Richard Pococke és Jeremias Milles tollából származnak.

Az egyik leggyakrabban idézett régi szerző kétségtelenül gróf Luigi Marsigli, aki a XVII–

2 – Bél Mátyás,
a XVIII. században
élt kitűnő tudós
arcképe

XVIII. század fordulóján katonai mérnökként azt a feladatot kapta, hogy mérje föl a katonai létesítményeket. Mivel azonban mélyen érdeklődött a római kor emlékei iránt, egyidejűleg számos római települést, erődítményt és sáncot is lerajzolt, följegyzett. 1726-ban tette közzé több kötetben munkája eredményeit, amelyek azóta is jó néhány *limes*-erődítmény tudományos kutatásának az alapjául szolgálnak. Nevezetes pél-

da erre a *via regia* (királyi út) Intercisától (Dunapentele/Dunaújváros) délre kilenc jelzőtoronnyal, Intercisa és Annamatia (Baracspuszt) *castellum*ával, továbbá még délebbre, Duna-földvárnál egy part közeli őrtoronnyal. Mindezen római emlékeket – habár a felszínen némelyiknek már alig látszik nyoma – az újabb kutatások kivétel nélkül megtalálták és igazolták.

Nagyon sokat köszönhet a kutatás a számos magyar földrajzi és topográfiai leírásnak. Így igen jelentős Bél Mátyás munkássága, aki a táj megrajzolása, a népesség és annak szokásai kapcsán igen sok régészeti nyomot is följegyzett. Többek között érdekes leírással szolgált a Brigetióba (Szőny/Komárom) vezető római vízvezetékéről. Fontos adatokat talál a kutató Timon Sámuel, Szerdahelyi Gábor vagy Stephanus Salagius műveiben is, amelyek a XVIII. század végéről származnak. Ez utóbbi szerző tollából való az egyik legkorábbi magyarországi régészeti közlemény 1780-ból, amely egy Budán előkerült mérföldkövet ismertet.

A római régiségek iránt a reneszánsz korától fogva egyre fokozódó érdeklődés azonban nemcsak a szépirodalomban és a történeti művekben, hanem a térképészetben is megnyilvánult. Már a legkorábbi, meglepően pontos és részletes mappa, Lázár diák térképe 1528-ból, föltünteti a római kor néhány emlékét, mint Traianus hídját a Vaskapunál, vagy megad egyes helyneveket, mint pl. Taurunum (Zimony), Sabaria (Szombathely). Wolfgang Lazius (1570) és Matthias Zündt (1567) térképei gazdagok római vonatkozásokban. Sok *limes*-erődítményt latin névvel megadva tüntetnek föl, ráadásul legtöbbször valóságos helyükön: Carnuntum (Petronell, Bad Deutsch-Altenburg), Bononia (Bánmonostor, Banoštor) vagy Acumincum (Slankamen). Lényeges, hogy a későbbi bizonytalansággal szemben Lazius térképe még pontosan adja meg Brigetio helyét. Az is tény viszont, hogy más adatok nem felelnek meg a valóság-

nak, így a Pannoniában soha nem volt, de krónikáinkban jelentős szerepet kapott Potentiana Theten-Nagytétény (Campona) közelében. Meg kell még említeni, hogy térképészeti tevékenysége mellett Lazius történetírói munkássága is igen jelentős a pannoniai kutatás számára, *Commentarii* c. munkájában ugyanis igen sok topográfiai adatot őrzött meg.

Mikoviny Sámuel tevékenységével új korszak kezdődött a magyar térképészetben a XVIII. század első felében. Különböző térképek sorozatait rajzolta, többek között az első megyetérképeket Bél Mátyás művei számára. Ezeken jó néhány mai lelőhelyet megjelölt. Újabb nagy előrelépést jelent a fejlődésben a XVIII. század végén a Habsburg monarchia első katonai felmérése, az ún. II. József-féle térképek. Ezeken a térképlapokon már számos régészeti emlék található, köztük sok a látható vagy gyanítható nyom a római *limes* mentén. A felméréseket végző tisztek igen sok sáncot („Schantze”), régi falat („altes Gemauer”) vagy romot („rudera”) jelöltek meg. Az eszéki (Mursa) római út és híd nyomvonalát a következő szöveggel kísérték: „hier waren die römischen Brücken” (itt voltak a római hidak). Ismeretes, hogy a napóleoni háborúk idején új sáncot emeltek Matrica (Szálhalombatta–Dunafüred) római erődítményének maradványai fölé. Éppen ezért nagyon fontos, hogy ez a térkép még természetesen ezek nélkül a későbbi sáncok nélkül ábrázolja Matrica *castellum*át, ráadásul igen tisztán és pontosan.

Majdnem ugyanilyen fontos a *limes*-létesítmények kutatásában a második katonai fölmérés is, amelyre 1806 és 1869 között került sor. Ezeken a lapokon is jó néhány római erőd és őrtorony fedezhető föl: Tatától északra a brigetioi vízvezeték egy szakasza, még északabbra Odium (Almásfüzitő) erődje, a Csepel-sziget északi részén pedig egy talán római kiserőd. A régi hely- és dűlőnevek is igen fontos támpontot

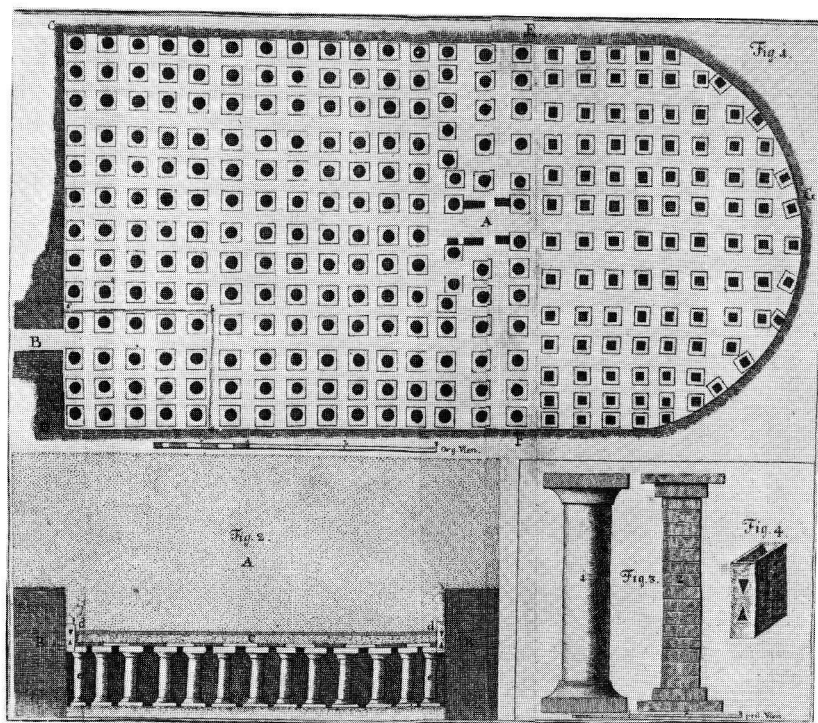
nyújtanak a kutatásnak. A Földvár- vagy Leányvár-elnevezés, továbbá a Leshegy (Strázshalom), Belátóhegy stb. nevek az esetek nagy részében római katonai létesítményre utalnak. Sokat mondóak az olyan helynevek is, mint Öt-tevény = épített út vagy Pénzhányás. Az utóbbi elnevezések mindmáig élnek a nép ajkán, kihasználásuk alapvető fontosságú a régészeti kutatás számára.

Ám nemcsak a régi vagy még élő földrajzi nevek ismerete lehet fontos, hanem egyéb hagyományoké is. A népi mesélőkedv sokszor legenda körítéssel övezte a valóságot. Ezekben az esetekben ki kell hámozni az elbeszélésből a valós magot. Egy történetben arról értesülünk, hogy Mátyás király egy ízben egy arany kacsát bocsátott Tatán a vízvezeték alagútjába, majd Pannonia várába (Brigetio) lovagolva kifogta. Ennek az elbeszélésnek a valóságtartalma természetesen igen kérdéses, az azonban tény, hogy a *brigetioi aquaeductus* maradványai még a XVIII. században is megfigyelhetők voltak, amint arról Marsigli, Mikoviny Sámuel vagy Bél Mátyás műveiből értesülünk. Egy másik elbeszélés szerint egy olyan pincére bukkantak a múlt század végén Intercisában, amelynek a bejáratánál két huszár állt. A kérdéses helyen mind a mai napig nem volt régészeti feltárás, de nincs kizárva, hogy egy Mithras-szentélyről van szó, ahol a két Dadophor-szobor valóban állhat az ajtó két oldalán.

Az első magyarországi régészeti tanulmányok a XVIII. század végén jelentek meg, akkor még természetesen latin nyelven. Nem tekinthető véletlennek, hogy ezek a tanulmányok római emlékekkel foglalkoztak, hiszen a régészet ebben az időben alig jelentett bármivel is többet, mint éppen ezt. A Nagyszombatról 1777-ben Budára költöztetett egyetem tudós professzora, Schönwisner István, már a következő évben, 1778-ban tudományos közleményben ismertette a *legiós*-tábor fürdőjének frissen föltárt marad-

ványait. E szép teljesítményt az koronázta meg, hogy a fürdő egy részét védőépülettel ellátva Magyarország első műemlékeként a helyszínen megóvták és látogathatóvá tették. Így tehát a magyar műemlékvédelem is ennek a fürdőnek a helyreállításával kezdődik, amelynek újabb részleteit a Flórián téri felüljáró alatt sikerült nemrégiben feltárni, megóvni és egyúttal a régi és új feltárások falmaradványait összekapcsolni. Schönwisner Istvánnak azonban nemcsak a Flórián téri fürdő földolgozását, hanem jó néhány más művet is köszönhetünk. A legfontosabb ezek közül *Commentarius geographicus*, amelyben az egykori *limes*-út vonalát írta le. Sokatmondó tény, hogy a másik két korai régészeti munka egy-egy római mérőföldkövet ír le, amelyek Budánál, illetve Eszéknél kerültek elő.

3 – Az *aquincumi* nagy katonai fürdő alaprajza
Schönwisner István
XVIII. század végi
felmérése szerint

E művek szerzői Szalágyi (Salagius) István és Katanchich Péter voltak 1780-ban és 1782-ben. Mindkét szerző tollából számos más tudományos munka is származik, amelyek elsősorban az antik geográfia témáival foglalkoznak. Balla Antal Pest megye római műemlékeiről írt 1802-ben, köztük természetesen néhány *limes*-objektumról is. Több tudománynak is mindmáig használt fontos forrása Fényes Eleknek a Magyarországot ismertető, hat kötetes statisztikai-történeti munkája, amelyben természetesen igen sok római emlék leírásával találkozhatunk. Pontos adatokkal, olykor leletek felsorolásával gazdagította a szerző a *limes* vidékéről és a tartomány belső területeiről szerzett korábbi gyér ismereteket. Ez a mű is a reformkorban felvirágzó kulturális élet gyümölcse, amelynek két nagy mérőföldköve a Nemzeti Múzeum 1802-ben történt alapítása az idősebb Széchenyi gróf, valamint az Akadémia 1825-ben való alapítása az ifjabb Széchenyi gróf áldozatkészsége és adománya révén.

A római emlékek teljes értékű kutatása csak az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után vette kezdetét Magyarországon. Nem véletlen, hogy az a két kutató, Römer Flóris és Orbán Balázs, akik a régi korok emlékei után kutatva fáradhatatlanul járták Magyarország falvait, nagy hazafiak voltak: egyiküket tömlőcbe vetették Kufsteinben a szabadságharcban való részvételeért, míg a másik szabadságcsapatot szervezett Törökországban, és idővel hazatérve a Székelyföld kutatásának szentelte életét. Eközben természetesen Dacia északkeleti *limes*ének igen sok lelőhelyét és leletét leírta. A bencés Römer Flóris előbb Győrben, majd Budán tanított, ahol az egyetem egyik professzora lett. Megalapította a Magyar Régészeti Reformbizottságot, és mint a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtőjének vezetője előmozdította a régészeti leletek gyűjtését, őrzését és közreadását. Az utóbbi céljára 1868-ban megindította az Archaeologiai Értesí-

tőt (az Archaeologiai Közlemények ugyan korábban indult, de nem folyóirat volt, hanem alkalmanként megjelenő tanulmánygyűjtemény). Maga Rómer is igen sokat dolgozott, publikált. 1862-ben nagy feltűnést keltő dolgozatot írt néhány magyarországi római erődítményről. Az epigráfiai (felirattani) kutatások kezdete is az ő tevékenységéhez fűződik. Utazási beszámolóit és vázlatait tartalmazó jegyzetfüzetei mind a mai napig megőrizték jelentőségüket.

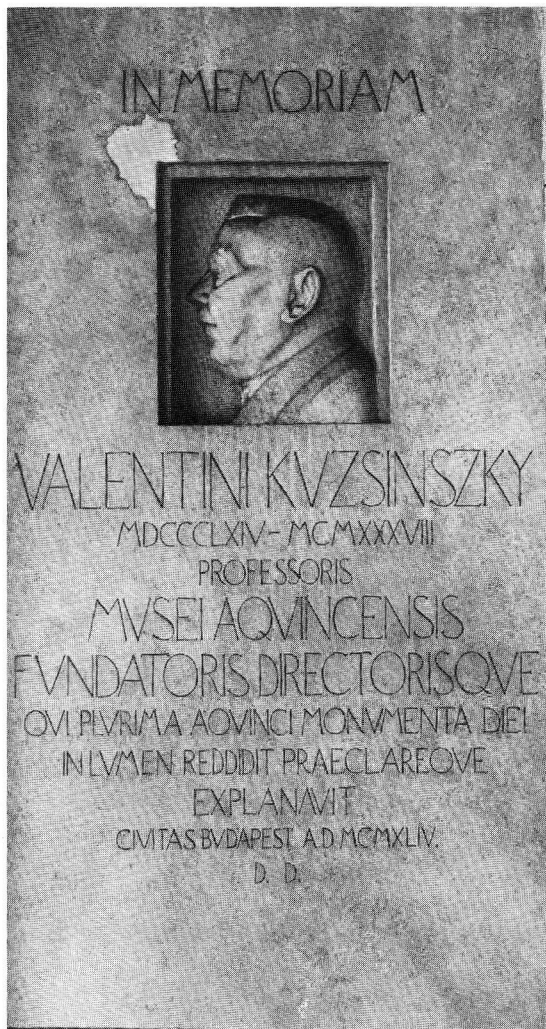
1867 után megváltozott a politikai helyzet. A mind erőteljesebb polgári átalakulás a régészetre is nagy hatással volt. 1881-ben szavazta meg a parlament az első – lényegét tekintve mindmáig érvényes – műemléki törvényt. Aquin-

cumban megkezdődtek a tudományos feltárások és ekkoriban jöttek létre vidéken sorra a helytörténeti egyletek és a múzeumok, amelyek egyre nagyobb mértékben magukra vállalták a helyi kutatásokat. A kibontakozó magyar *limes*-kutatás szorosan együttműködött az ilyen irányú osztrák törekvésekkel, és alapvetően a Theodor Mommsen-féle epigráfiai iskola hatása alatt állott. A német *limes*-kutatás, mindekelőtt a *Reichslimeskommission* módszerei a későbbiekben is nagy hatással voltak a hasonló magyar kutatásra. Rómer Flóris nyomába lépve Hampel József, Torma Károly és mások közöltek értékes adatokat a pannóniai és a daciai *limes*ről. Fröhlich Róbert a századvég egyik legrangosabb kutatója volt, a Sirmium (Sremska Mitrovica) környéki *limes*-szakasz némelyik lelőhelyén végzett kutatásai még manapság is irányadóak. Téglás Gábor fáradhatatlanul gyűjtötte az adatokat Dacia *limes*ének lelőhelyeiről. Az aquincumi ásatások első nagy időszaka Kuzsinszky Bálint tevékenységének idejére esik, aki előbb ásatásai révén megteremtette az önálló aquincumi gyűjteményt, majd el is helyezte azt az 1894–96-ban épített polgárvárosi múzeumban. Időközben hatalmas gyűjteménnyé terebélyesedett a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára, római vonatkozásban elsősorban a Szőnyről és a Dunapenteléről származó leletek révén. Már régtől fogva gazdag római lelőhelyként ismerték mindkét helyet sajnos a műkereskedők is. A további rablások megfékezésére határozta el a Nemzeti Múzeum, hogy legalább az egyik lelőhelyen, Dunapentelén, szakszerű ásatásokat indít. E munkákat Hekler Antal és Mahler Ede vezették, akik gazdag emlékanyagot eredményező ásatásokat végeztek a *castellum* és a déli temetők területén.

Az I. világháború és következményei bénító hatással voltak a magyar *limes*-kutatásra. Ezeket a húszas években a rendkívül rossz gazdasági helyzet is akadályozta. A brigetói (Ószöny),

◁ 4 – Rómer Flórisnak, a tudományos régészeti magyarországi megszervezőjének arcképe

5 – Kuzsinszky
Bálintnak, az
aquincumi ásatások
első vezetőjének és
egyetemi tanárnak
az óbudai
polgárvárosi
múzeum falán
elhelyezett
emléktáblája

a budapesti Eskü téri és más ásatások viszont már újabb föllendülés tanúi, amely a harmincas évekre esik. Ezek a negyvenes évek első felében ismét kiegészültek az erdélyi régészeti kutatásokkal. A korszak vezető – a római korszakkal foglalkozó – régészei a kiterjedt ásatási tapasztalatokkal rendelkező Nagy Lajos és Paulovics

István, majd Radnóti Aladár voltak; a vezető szerep, és egyben a magyar provinciális régészeti kutatás első nagy korszaka azonban Alföldi András nevéhez kapcsolódik, aki egyrészt saját tudományos tevékenységével, másrészt pedig egyetemi tanárként az általa alapított Dissertationes Pannonicae című sorozattal (amelynek szinte minden köteténél jótékonyan bábáskodott) rendkívül sokat tett a magyarországi római, és azon belül a *limes*-kutatásért. Ebben a sorozatban jelent meg Graf András tollából az első és mind a mai napig legjobb összefoglalás Pannonia topográfiájáról, ahol természetesen a *limes*-utat és a *limes*-erődítményeket is röviden és jól, a harmincas évek ismereteinek megfelelően, leírta.

A felszabadulás után a múzeumi szervezet és a műemlékvédelem új alapokon született újjá. Jelentősen megnövekedett a vidéki múzeumokban tevékenykedő régészek, de az egyre szaporodó építkezések miatt az elvégzendő leletmentések száma is. A *limes* területén végzett számos kisebb-nagyobb ásatásból ismét Aquincum és Intercisa (Dunapentele/Dunaújváros) emelkedik ki, ahol az építkezésekkel párhuzamosan, illetve azokat megelőzően kiterjedt leletmentő ásatásokkal hatalmas felületeket sikerült föltárni a katonai létesítményekben és környékükön. Az újabb kutatási eredményeket előbb Mócsy András, majd egy gyűjteményes kötetben – amely a Magyarországon megrendezett XI. *Limes*-kongresszus alkalmából készült – több szerző foglalta össze 1976-ban, legújabbban pedig a Régészeti Kézikönyv (s.a.).

2. Külpolitika, háborúk

Első ízben i. e. 35–33-ban léptek római csapatok a későbbi császár, Octavianus vezetésével az utóbb Pannoniának nevezett tartomány földjére. E hadjáratral az volt a célja, hogy egyrészt

bizonyítsa *imperator*i alkalmasságát, másrészt pedig az, hogy biztosítsa az Adriai-tenger partján húzódó fontos kereskedelmi utat. Ez az ekkoriban Illyricumnak nevezett terület a tartományoknak a császár és a *senatus* között való megosztása után a császárhoz tartozott, de a későbbi provinciának csupán a délnyugati részét foglalta magában. A Dráva–Száva közét csak az i. e. 16–9 között vívott súlyos harcok során hódította meg Agrippa és Tiberius, a későbbi császár. Habár a forrásokban a Drávától délre lakó törzsekkel – breucusok, amantinusok, scordiscusok és pannonok – folytatott küzdelmekről esik szó, ezeknek és a későbbi eseményeknek a fényében nem lehet kétséges, hogy ekkoriban a Drávától északra fekvő területeket is pacifikálták, kelta és pannon lakosságát pedig valószínűleg szerződéssel a római hatalom elismerésére kényszerítették.

A Noricum Királyság fennállása a mai Dél-kelet-Ausztria területén, valamint az a tény, hogy a Dunakanyar táján élő kelta eraviscusok még később, az i. sz. I. század első évtizedeiben is önállóan készítették érmeiket, világosan mutatja a térség bonyolult hatalmi viszonyait, amely ebben az időben a katonai főparancsnoknak, talán már helytartónak volt alárendelve. Feltehető, hogy a minden valószínűség szerint a Dráva–Száva közét sújtó dák betörés, valamint M. Vinicius büntető-hadjárata is ezekre a katonailag aktív esztendőkre esik, és i. e. 10–9-re keltezendő.

A későbbi Pannonia nevű provincia lakosainak a behódoltatása azonban ezekkel az intézkedésekkel nem valósult meg véglegesen. Amikor ugyanis Tiberius i. sz. 6-ban az illyricumi sereg jelentős részével a Borostyánkőutat követve a Dunától északra lakó markomannok ellen vonult, kitört a legelkeseredettebb, de egyben legutolsó Róma-ellenes fölkelés Illyricumban a *Daesidiates* és *Breuci* törzsek vezetésével, amely azon túl, hogy megghiúsította a már meg-

indított offenzívát, három éven át lángtengerbe borította a tartományt.

Ezek után a harcok után, bizonyára már Tiberius császársága idején, kettéosztották Illyricumot. Az északi rész valószínűleg még ekkor sem kapott provincia-státust, annál is inkább, mert a terület nyugati sávja, a Borostyánkőút vonala a Noricum Királysághoz tartozott. Habár a tartomány létrejöttével kapcsolatban még igen sok a tisztázatlan kérdés, valószínűnek látszik, hogy Pannonia csak később, Tiberius, egyes vélemények szerint pedig csak Claudius uralkodása idején kapta meg a provincia-státust és az ezzel járó közigazgatási szervezetet.

Erre lehet következtetni a jól datálható legkorábbi régészeti anyagnak, az érmeknek és a terra sigillata-edényeknek a vizsgálatából is, mivel ezek a leletek a mai Dunántúl területén vagy teljesen hiányoznak, vagy pedig csak szóróványosan fordulnak elő. E megfigyelések a Borostyánkőúttól keletre fekvő terület katonai megszállásának sorrendjére is utalnak, mivel a római érmek és a viszonylag drága importédek általában a katonaság jelenlétére utalnak, az őslakosság ugyanis alig használt ebben az időben római importjavakat.

Az i. sz. 6–9 között dúló pannon–dalmata, Suetonius szerint mint *bellum externum* (külső háború) jellemzett háború után három *legio* állomásozott – segédcsapataival együtt – Illyricumban, mindegyik a Dráva–Száva vidékén. A *legio VIII Hispana* valószínűleg a már Octavianustól (Augustus) elfoglalt Siscia (Sisak) közelében, a *legio VIII Augusta* Poetovióban (Ptuj), a *legio XV Apollinaris* pedig Emona (Ljubljana) környékén rendezkedett be. Az utóbbi *legio* hamarosan Savariába vagy Carnuntumba került. Ez a hadrend mutatja, hogy ebben az időben, de Tiberius alatt is, a római hadseregnek még elsősorban belpolitikai-belbiztonsági feladatai voltak. Újabb, az északi határvonal közelében telepített katonai táborok léte-

sítésére a markomannoknak a Duna másik partján való terjeszkedése adhatott okot, ami bizonytalanná tette a távoli északon élő népekkel folytatott kereskedelmet. Az első *legio*, amelyet a Dunához vezényeltek, a *legio XV Apollinaris* volt. Feltételezett korábbi állomáshelyein, Emonában és Savariában *coloniákat* alapítottak a legiós veteránok számára. A keleti partszakasz katonai megszállására ekkoriban még nem volt szükség, mert a néhány évtizeddel korábban az Alföldre betelepült jazigokkal szerződés biztosította a békés kapcsolatot.

Ez az az időszak Claudius idején, amikor Pannonia végleges formáját és kiterjedését elérte. Hozzá tartozott a Dráva–Száva köze, a mai Dunántúl és a Borostyánkőút sávja. Ilyenformán itt is a Duna vonala jelentette a Római Birodalom végleges északi határát, mint másutt Európában. Ez a rendezés igen nagy jelentőségű volt a Kárpát-medence későbbi történeti fejlődésében. A Duna világos és jól áttekinthető határvonalaként választotta el egymástól a rómaiakat és a barbár népeket, azonkívül kitűnő közlekedési és kereskedelmi utat biztosított Európa belső vidékei és a Fekete-tenger között. A tartomány s egyben a Római Birodalom határa tehát véglegesen a Duna vonalára helyeződött, ez azonban nem jelentette azt, hogy a csapatok is ekkor kerültek e sávra.

A provincia katonai megszállása és birtokbavétele az átlós útvonalak mentén történt, mint amilyen a Savariából (Szombathely) Arrabonába (Győr) vagy Poetoviából Aquincumba (Óbuda) vezető út. Az ezeken a helyeken létesített palánktáborok azonban a kutatás számára eddig csak részben váltak ismertté, meglétükre olykor csupán a Claudius és Nero korára keltezhető terra sigillatákból lehet következtetni. Ilyen, részben feliratok és egyéb leletek alapján kimutatható *auxiliaris* táborokat Nadleški Hrib (Lož mellett), Zalalövő (Salla), Savaria, Sárvár, Arrabona, Brigetio, Tác (Gorsium) és Buda-

pest területén sikerült valószínűsíteni vagy meg is találni.

A római katonaság eleinte a tartomány belsejében állomásozott, később azonban, amikor a rendfenntartási feladatok csökkentek, a külpolitikai és határvédelmi kötelezettségek megnöttek, fokozatosan a határvonalon építették föl állandó erődtípusukat. A határok biztosítása azonban nem egyedül a katonaság feladata volt. A római adminisztráció mindig arra törekedett, hogy a szomszédos idegen népeket különböző szerződésekkel engedelmisségre bírja. Ilyen szerződéses viszony állt fenn korábban a Noricum Királysággal és valószínűleg a Dunántúl túlnyomórészt kelta törzseivel, később pedig a szarmatákkal és a Markomann Királysággal. E szerződések egyrészt az általános békés kapcsolatokat és a zökkenőmentes kereskedelmi életet biztosították, másrészt kitűnő lehetőséget nyújtottak Róma számára, hogy intrikával, a barbárok egyik vagy másik pártjának célzatos támogatásával e népek politikáját befolyásolja, illetve a római politikának alárendelje. Ismeretes Maroboduus markomann király esete, akit eleinte támogatott Róma, később azonban utódjával, Vanniussal szemben megbuktatott. Ő is, de az i. sz. 50-ben megbuktatott Vannius is Ravennában talált „menedékre”.

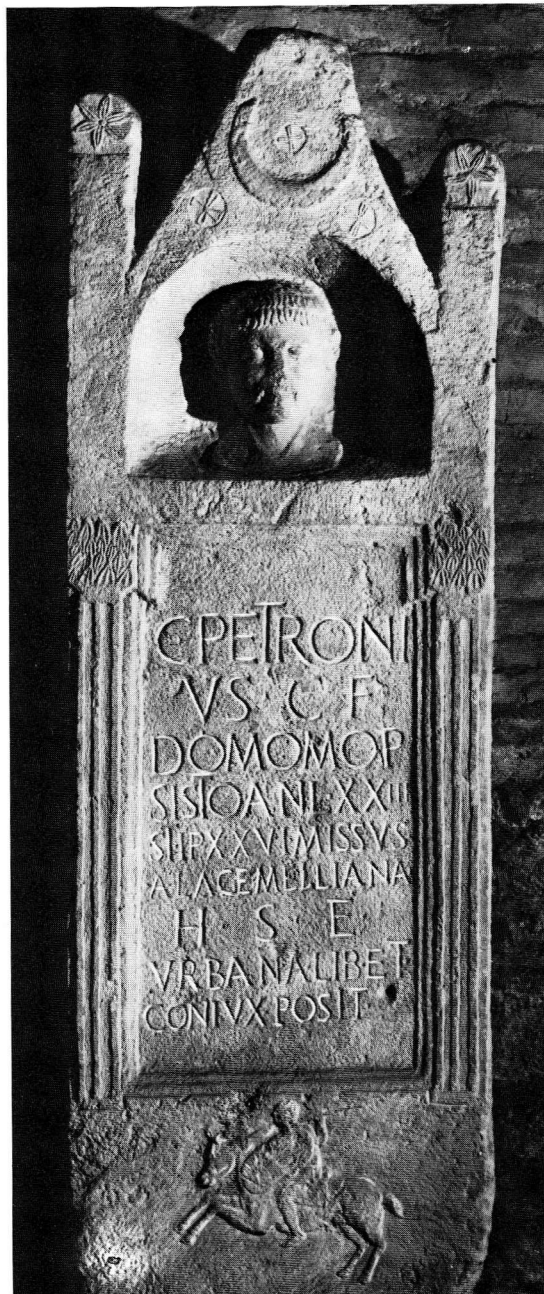
A szövetségi politika egyik legjobb példája Tampus Flavianus helytartó eljárása a négy császár évében, i. sz. 69-ben, amikor a pannoniai csapatokkal Vitellius ellen vonult. Biztosítania kellett ugyanis távollétében is a provincia biztonságát. Magával vitte tehát a germánok által följárnlott segédcsapatokat vezéreikkel együtt, visszaküldte azonban a megbízhatatlan jazigokat – vezérek nélkül. Ezek túszként visszatartva arra voltak hivatva, hogy megakadályozzák a jazigok betörését a római csapatok távollétében. Az elgondolás beváltotta a hozzá fűzött reményeket, és Vespasianus Tampus Flavianust *ornamenta triumphalia* kitüntetésben részesített.

te. Ez az eset amellett, hogy az augustusi cliensrendszer utolsó sikeres alkalmazása, egyben az első példa arra, hogy a pannoniai sereg miként volt képes politikai akaratát a legmagasabb hatalmi kérdésekben is keresztülvinni.

A tulajdonképpeni pannoniai *limes* a Flavius-császárok és Traianus idején fejlődött ki. Ebben az időben kerültek fokozatosan a *legiók* és a ségédcsapatok a Duna vonalára. Ezzel párhuzamosan a belső-pannoniai táborokat fől számolták. A legtöbb tábor helyén, így Sisciában, Poetovióban, Sallában, Gorsiumban és valószínűleg Savariában polgári települést, többnyire várost alapítottak, ahol elsősorban veteránok telepedtek meg.

Dacia meghódítása után az i. sz. II. század elején állandósult a pannoniai sereg, valamint annak föll állása. Valószínűleg ezzel egyidőben, i. sz. 106-ban, a provinciát kettéosztották, aminek a *legiók* véglegesen megemelt száma volt az oka. A nagyobbik nyugati rész Pannonia superior (Felső-Pannonia), a keleti pedig Pannonia inferior (Alsó-Pannonia) lett. Pannonia superior a Carnuntumban (Deutsch-Altenburg) székelő, consulságot viselt helytartó kormányozta, míg Pannonia inferior a rangban alacsonyabb, csak *praetorságot* viselt helytartó. Ez utóbbi egyúttal a provincia egyetlen, Aquincumban állomásozó *legiójának* a parancsnoka is volt. Pannonia superiorban ezzel szemben három *legio* tartózkodott: Vindobonában (Bécs) a *legio X gemina*, Carnuntumban a *legio XIII gemina* és Brigetióban a *legio I adiutrix*. Az alsó-pannoniai *legio II adiutrix* a provincia északi részén teljesített szolgálatot. A két tartomány között húzódó határ a Duna-kanyartól indult ki előbb délnyugati irányban, majd nagyjából a Balaton keleti szélétől egyenesen déli irányban haladt tovább.

Domitianus (i. sz. 81–96) és Traianus (i. sz. 98–117) uralkodása alatt azonban nemcsak a *legiók* száma nőtt meg, hanem a nekik alárendelt ségédcsapatoké is, amint arról a feliratok, de

6 – C. Petronius, az ala Gemelliana 73 éves korában elhunyt veteránjának sírköve, amelyet Urbana, felszabadított rabszolganője és felesége állíttatott neki

mindenekelőtt a katonai diplomák tájékoztatnak. Hadrianus uralkodásáig (i. sz. 117–138) kialakult mindkét provincia hosszú időn keresztül állandó auxiliáris hadereje: 5–6 *ala* (lovasscsapat) és 5–7 (Pannonia superior) illetve 12–13 (Pannonia inferior) *cohors* (gyalogos csapat). A Pannonia inferiorban állomásozó segédc csapatok magasabb számát a lényegesen hosszabb határ indokolja.

Első ízben a nyolcvanas években kellett a pannoniai csapatokat megerősíteni. Egyes megfigyelések arra vallanak, hogy az első Domitianus kori dák háborúra 81-ben került sor, majd néhány év múlva kitört az a nagy dák háború, amely római részről is igen súlyos áldozatokat követelt, és többek között egy teljes *legio* elvesztését eredményezte. Habár ez a háború elsősorban a szomszédos keleti tartományt, Moesiát érintette, komoly következményekkel járt Pannoniára nézve is. A császár azért is kezdeményezett katonai előkészületeket Pannoniában, mert a szerződések révén korábban megnyugtatóan rendezett külkapcsolatok erősen megromlottak, és barbár betörésektől kellett tartani. Lehetséges, hogy a császár egy germánok elleni hadjáratot is tervezett, ezt azonban megelőzte a germánok 84–85 telén való betörése. Jelentősebb hadi eseményekre csak a dák háború befejezése, 88 után került sor, akkor azonban nemcsak az északi szomszédok, a germánok, hanem az Alföldön élő szarmaták ellen is. Ezek a csaknem öt esztendőre terjedő háborúskodások – a győzelmes befejezés ellenére – ismét súlyos veszteségeket okoztak a rómaiaknak: 92-ben a szarmaták megsemmisítettek egy teljes *legiót*: a *legio XXI rapaxot*.

Sok pannoniai csapat vett részt Traianus dák háborúiban i. sz. 101–106 között. Némelyik utóbb visszatért, de több az újonnan alapított provincia helyőrségeinek sorába lépett. Más pannoniai egységek 114-ben keletre vonultak, amikor Traianus a parthusok ellen fordult.

A pannoniai csapatok hosszabb időre érvényes elrendezésére így csak Traianus uralkodásának végén, Hadrianus uralkodásának elején került sor. Az uralkodóváltáskor gyakran előforduló betörések ekkor is válsághelyzetet teremtettek a Kárpát-medencében. A szarmaták veszélyes támadásainak elhárítására Marcus Turbo parancsnoksága alatt ideiglenesen két tartományt, Pannonia inferior és Daciát össze kellett vonni. Ezután a végül sikeresen befejezett háború után vezényelték előre a határvonalra az utolsó, hátszomszágban állomásozó csapatokat is, lezárva ezzel a Vespasianus idején elindított folyamatot. Ettől kezdve semmilyen katonai erő nem tartózkodott a tartományok belsejében. Ennek az volt az oka, hogy a hadseregnek már semmilyen belpolitikai szerepe és feladata nem volt, a határok védelmét azonban – ebben az időben – úgy láthatta el a legjobban, ha a limesen sorakozott föl. Ezt az átszervezést nemcsak a pannoniai provinciákban, hanem valamennyi tartományban végrehajtották. Az egyetlen különbség abban mutatkozik meg, hogy amennyiben a határvonalon kedvezőtlen volt a földrajzi helyzet, a *limes* mögött építették meg a csapatok táborait. Ilyen esetek többek között Daciában vagy Raetiában figyelhetők meg. A *legiók* állandó táborai még hátrébb is lehetnek (10–30 km-re a határtól), mint Daciában, Germaniában vagy Britanniában, közlekedési szempontból kedvező helyeken. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezekben az esetekben is alapvetően lineáris határvédelemről lehet beszélni. A két Pannoniában azonban, ahol a *limes*-út a Duna mindvégig jól járható jobb partján haladt, ahol elegendő és megfelelő hely adódott a katonai erődítmények és a polgári települések számára, semmi sem kényszerítette a római hadvezetést, hogy a különböző katonai létesítményeket a határtól távolabb építsék meg. Így tehát Pannonia superior és inferior középső császárkori katonai létesítményei kivétel nélkül a Duna közvetlen köze-

lében találhatók, a táborok és a toronyok a limes-úttal egyetlen vonalat alkotnak.

Az egymástól 15–30 km-re emelt limes-erődítményekben többnyire segédcsapatok állomásoztak, amelyek a határ egy bizonyos szakaszának biztonságáért teljes felelősséggel tartoztak. Az így kiépített védelmi rendszer a barbár népek első nagyobb, széles fronton bekövetkezett támadásáig jól működött, addig tehát, amíg csak egyes törzsek támadtak viszonylag rövid határszakaszon, nem pedig több nép hosszú limes-szakaszon. Az első esetben a következő taktikát alkalmazták a rómaiak: miközben a közvetlenül érintett határszakasz egységei megkísérelték elhárítani a támadást, a szomszédos egységek hátulról segítették őket. Ők vették föl a harcot az első vonalat áttörő barbárokkal is. A szárnyakon elhelyezkedő csapatok a limest átlépve átkarolhatták és bekerítéssel fenyegethették az ellenséget. Nem alkalmazhatták azonban a római csapatok ezt a taktikát, ha a barbár népek egymással összefogva széles fronton támadtak. Válságossá vált a helyzet, ha a támadók a rómaiak határvédelmi vonalát át tudták törni, mivel ezután a belső területeken gyakorlatilag már semmilyen ellenállásba sem ütköztek. Ez történt az i. sz. 167–180 között lezajlott nagy markomann háború során, amikor nemcsak egy sor Duna menti provinciát, hanem délebbi területeket is lerohantak a barbárok, végül már magát Italiát is fenyegetve. Marcus Aurelius császár (i. sz. 161–180) többször személyesen vezette csapatait a súlyos harcokban, amelybe idővel a szarmaták is bekapcsolódtak a germán népek oldalán. Az érintett tartományok, köztük mindkét Pannonia, igen nagy veszteségeket szenvedtek el emberéletben és anyagiakban egyaránt. A pusztítások égési rétege igen sok limes-erődítményben is kimutatható volt. Az embervesztéseket jól példázza az a tény, hogy a szarmaták a háborút lezáró békeszerződés értelmében 100 000 foglyot engedtek szabadon!

Habár a császár az antik hagyomány szerint komolyan mérlegelte két újabb tartomány, Markomannia és Sarmatia létrehozását, vagyis a teljes Kárpát-medence bekebelezését, és csapatai is mélyen benyomultak a quadok és a markomannok földjére, Vindobonában bekövetkezett halála azonban egyszer és mindenkorra megghiúsította ezeket a terveket. Fia és utóda, Commodus (i. sz. 180–192), gyorsan, uralkodásának még első évében befejezte a háborút, és visszavonta a római csapatokat régi állomáshelyeikre.

A markomann háborúk a tartományok katonai erejére nézve is súlyos következményekkel jártak. A csapatokat megtizedelte a pestis és a háború. Kiegészítésükre, esetenkénti pótlásukra syriai csapatok is jöttek Pannoniába, amelyek a későbbi fejlődésben döntő szerepet játszottak. Hozzá kell tenni, hogy nemcsak katonák, hanem polgári személyek is települtek át mindkét Pannoniába a keleti tartományokból, akik a provinciák későbbi felvirágoztatásában oroszlánrészt vállaltak. Róma egyes germán csoportok betelepüléséhez is hozzájárult, hogy ezzel egyrészt a két Pannonia megcsappant lakosságát kiegészítse, másrészt pedig csökkentse az ezekre a törzsekre kívülről nehezedő nyomást. A Kárpát-medencei népek hatalmas mozgása mögött ugyanis olyan újabb germán népcsoportok állottak, amelyek észak felől behatolva a már jó ideje itt élő népeket a Római Birodalom határaihoz préselték.

A háború lezárása után nagyméretű építési tevékenység bontakozott ki a limes mentén, amely nem korlátozódott csupán a háborús károk kijavítására, hanem újabb erődítmények és egyéb katonai célú építmények létesítésére is kiterjedt. Ettől az időtől kezdve vált általánossá a kő használata a katonai építészetben.

A pannon provinciák későbbi fejlődése szempontjából döntő jelentőségű volt, hogy a Commodus meggyilkolását követő polgárháborúból Felső-Pannonia helytartója került ki győztesen.

Ez a helytartó Septimius Severus volt (i. sz. 193–211), aki utóbb gazdagon hálálta meg azt a segítséget és támogatást, amelyet a pannoniai csapatoktól kapott. 202-ben, amikor hatalomra jutásának tízéves jubileumát ünnepelte, Keletről hazafelé tartva Pannonia majd mindegyik *limes*-erődítményét meglátogatta. Ebből az alkalomból egy sor épületet hoztak rendbe, és számos szobrot emeltek a csapatok a császár tiszteletére, de az is nyilvánvaló, hogy a csapatok is bőséges ajándékokban részesültek. Egy újabb építési hullám Caracalla uralkodása idején következett be (egyeduralma i. sz. 211–217), ami részben a 214. évi pannoniai látogatásával függ össze. Ezek a helyreállítások és átépítések a legtöbb *limes*-erődítményben mintegy száz évre az utolsó építési tevékenységet jelentik.

A későbbi évtizedek mind a Duna menti tartományok, mind pedig az egész Birodalom számára igen ellentmondásosak. A szokásos elnevezések, mint pl. katonacsászárok vagy anarchia kora, nem fejezik ki pontosan a kialakult helyzetet. Tény, hogy a Duna másik oldalán élő népeket diplomáciai eszközökkel mind kevésbé lehetett visszatartani az erőszakos cselekményektől. A Kárpát-medencei feszültség és ezáltal a *limes* veszélyeztetettsége egyre fokozódott. A határt vigyázó csapatoknak a III. század harmincas éveitől az ellenséges támadások egyre erősebb hullámaint kellett föltartóztatniuk, ami nem járt mindig sikerrel. Ezeknek a küzdelmeknek a végső oka – mint korábban –, most is az újabb népeknek a Kárpát-medencébe való benyomulása volt. A *limes* rohamozó – részben már jó ideje római szomszédságban élő – népek nem elsősorban rabolni akartak, hanem nyugalmasabb lakóterületet kiharcolni a gazdaságilag és kulturálisan lényegesen magasabb szinten álló római provinciákban. 214-ben Brigetiót – *legiójával* együtt – átsorolták Pannonia inferiorhoz, így ettől kezdve ez a tartomány is *consuli* rangú helytartó parancsnoksága alá került. Ha-

bár Caracallának ez az intézkedése belpolitikai okokra is visszavezethető, a főoknak mégis a Duna-kanyart ért támadások tekinthetők, amelyek megkövetelték a frontszakasz egységes parancsnokság alá vonását.

Azért is ellentmondásos a helyzet, mert az állandó nagy veszély miatt a pannoniai az egész Birodalom egyik legjobban megerősített *limese* lett, és már két ízben bebizonyosodott, hogy az itt állomásozó sereg – amely nemcsak az egyik legerősebb volt, hanem az összes közül a legközelebb feküdt Rómához – eredményesen képes beavatkozni akár a legmagasabb hatalmi kérdések eldöntésébe is. Az is magától értetődik, hogy a pannoniai katonaság – a szomszédos provinciák katonaságával együtt – megbízott saját, többnyire helyi származású tisztjeiben, és hogy ezek a parancsnokok, akik a jobb együttműködés biztosítására Sirmiumban (Sremska Mitrovica) egy hivatalos központot hoztak létre, nemcsak tartományaik hatásos megvédésére, hanem a császári bíbor elnyerésére is fölhasználták erejüket. Az illyricumiak „világuralma” a III. század közepén kezdődött, és utolsó képviselőjük, aki még tevékenyen foglalkozott a Duna menti tartományokkal, Valentinianus volt a IV. század végén.

A III. század középső évtizedeiben állandó fenyegetésnek volt kitéve a pannoniai *limes*, aminek a végső oka az Európa északi és keleti területein zajló népmozgások voltak. Ekkoriban mutatkozott meg másodízben a római hátrvédelmi rendszer gyöngesége. A belpolitikai és gazdasági bajokhoz, a germán és szarmata népek támadásaihoz még súlyos keleti gondok is társultak, amelyek a nemrég alapított Szasszani-d Királyság agresszív politikája következtében álltak elő, és az Euphratész-határ mentén válsághelyzetet teremtettek. A krízis i. sz. 258–260 táján érte el a csúcspontját, amikor a legtöbb Duna menti tartományban az ellenség elől elrejtett kincsleletek sora mutatja a hallatlan méretű

pusztítást. E tragikus események régészeti nyomain a *limes*-erődítményekben is föllelhetők. A teljes összeomlással fenyegető helyzetből való kibontakozást tovább nehezítették a belpolitikai nehézségek, az elszakadási kísérletek és a polgárháború. Mindezeknek a fenyegetéseknek nem tudott ellenállni Róma, és a germaniai-raetiai *limes* egy részét, majd pedig Dacia provinciát kénytelen volt kiűriteni.

A helyzet konszolidálására csak a hetvenes években, majd Diocletianus uralkodása idején (i. sz. 284–305) került sor. Az erődítményeket helyrehozatta, sőt újabbakat is emeltetett. Újabb ásatási megfigyelések alapján egy őrtoronytípust is erre a korra lehet keltezni. A *limes*-utat is megújították. Diocletianus 293-ban meglátogatta a pannoniai *limest*, és két *edictumot* Lugióban (Dunaszekcső) adott ki. A szarmatákkal való többszöri összecsapás után, akik a germánoktól szorongatva a római területekre való bebocsáttatást akarták kierőszakolni, valamelyest nyugalmasabb évtizedek köszöntöttek a Duna menti tartományokra.

A római hatalom helyreállításának az alapját Diocletianus gazdasági, katonai és politikai reformjai képezték. A provinciákat négy *praefectura*-ba, azon belül tizenkét *dioecesis*-be sorolták, és egyidejűleg száz fölé emelkedett a számuk. A két Pannoniát is tovább osztották: Pannonia prima és Savia a korábbi Pannonia superior területén, Valeria és Pannonia secunda a korábbi Pannonia inferior területén alakult meg. Míg Pannonia primában és Valeriában a korábbi két-két *legio* állomásozott továbbra is, az új Duna menti provincia, Pannonia secunda két új *legiót* kapott: a *legio V Ioviát* és a *legio VI Herculiát*. Ez utóbbi provincia lett a négy közül a legjelentősebb, mert a területén fekvő Sirmium vált a tetrarchia négy császári székhelyének egyikévé.

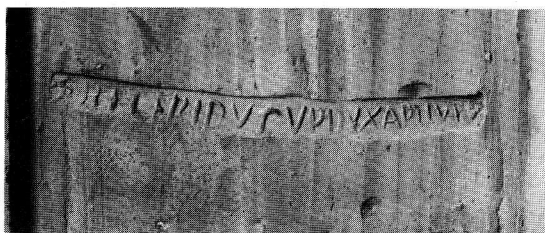
A katonai reformok még fontosabbak voltak. Már fentebb utaltunk arra, hogy a III. század-

7 – Dux provinciae Valeriae – Valeria provincia katonai parancsnoka a parancsnoksága alá tartozó limes-erődítmények nevével és az azokat jelképező hivatali épületekkel

ban a lineáris védelmi rendszer teljesen összeomlott. Róma csak ezután vonta le a tanulságot, és egy mozgékony lovashadsereg Italiában való, Gallienus uralkodása idején történt föllállításával megteremtette a későrómai mozgó hadsereg (comitatenses) alapját. Diocletianus idején ez a sereg már lényegesen fontosabb szerepet játszott, mint a határok mentén állomásozó korábbi egységek, köztük a *legiók*. Habár ezek a római uralom végéig fennmaradtak, jelentőségüket fokozatosan elvesztették, és az elit központi csapatok mellett a második helyre szorultak. A tartományok újjászervezésével megváltozott kormányzási módjuk is. Míg korábban a *consuli*

rangú helytartó kezében egyesült a tartomány polgári és katonai igazgatása, ettől kezdve megosztották ezeket a feladatokat. A katonai főparancsnok a *dux* lett, a polgári közigazgatás gondjaival pedig a *praeses* bízta meg. A két vezető tisztségviselő nem egy helyen tartotta hivatalát, az utóbbi általában valamelyik nagyobb belső városban székelte. A feliratállítás szokásának fokozatos megszűnése miatt sajnos igen csekély számban maradt fenn magas rangú tisztségviselő neve a pannoniai tartományokból. Ez az oka annak is, hogy a tartományok IV. századi újabb és utolsó felvirágzása ellenére a csapatmozgásokat nem lehet nyomon követni. A néhány erre vonatkozó adat olyan hivatalos listából származik, amely végleges formáját az V. század elején nyerte el, és amely a *limes*-erődítmények nevével az ott állomásozó csapatokat is felsorolta. Ezeket az adatokat azonban természetesen csak nagy elővigyázatossággal szabad a megelőző század diszlokációs kérdéseinek eldöntésére fölhasználni.

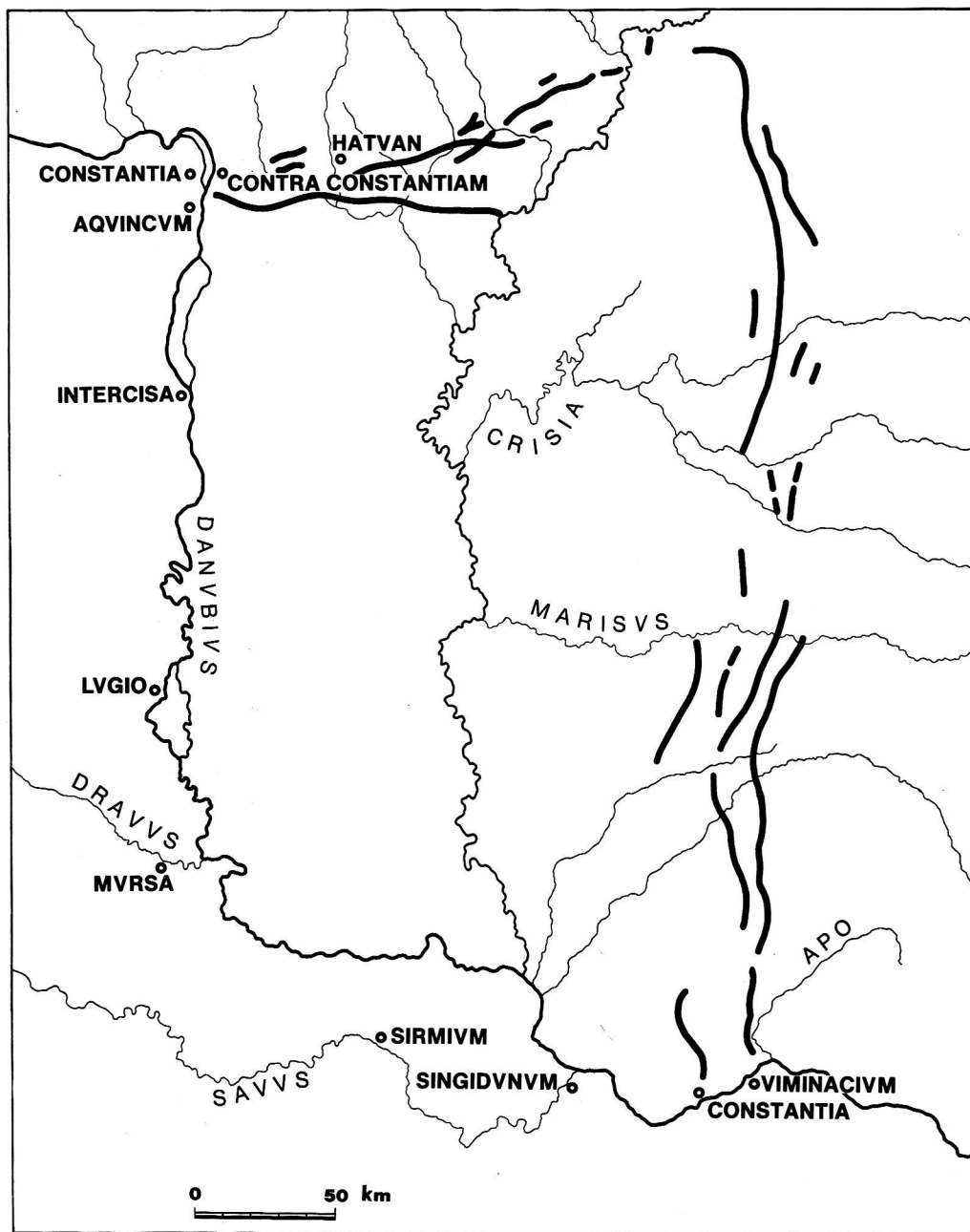

8 – Frigeridus és Terentius dux bélyegeivel ellátott későrómai, Valentinianus uralkodása korából származó téglák

A régészeti feltárások tanúsága szerint számos *limes*-objektum felújítására vagy létesítésére került sor a tetrarchia és Nagy Konstantin uralkodása (i. sz. 307–337) idején. Közelebbi adatok hiányában sajnos az esetek legnagyobb részében lehetetlen az építkezések vagy a felújítások pontos idejét meghatározni, az építési technikából, a formából és az alaprajzból levonható következtetések sem tesznek ilyen lehetőséget. Az Alföldet a Duna-kanyartól a Vaskapuig nagy ívben körülölelő többszörös, nagy földsáncrendszer is a régészeti kutatás egyik – sokat vitatott kérdése. Az alapos megfigyelések és ásatások nyomán immár világossá vált, hogy ez a sáncrendszer egyfajta demarkációs vonalként működött a szarmaták és a germán törzsek, a gótok, vandálok és gepidák között a IV. században. Valószínűnek látszik, hogy Diocletianus vagy Nagy Konstantin uralkodása idején emelték őket, az utóbbi – valószínűbb – esetben a század húszas éveiben, és a 378-ban bekövetkezett nagy hadrianopolisi vereségig voltak használatban. Fennállásuk idején Valeria és Savia *limes* menti csapatai újszerű feladatot kaptak. Nemcsak a Duna vonalát kellett biztosítani, hanem rendszeres őrzéssel a Alföldet is be kellett járni, és a távoli őrállomásokon a békeszerződések betartását kellett ellenőrizni. Valószínű, hogy a több helyen megfigyelt hídfőállások a Duna bal partján ebbe a védelmi rendszerbe illeszkednek.

A 322-ben kötött szerződések után nem sokkal ismét összecsapásokra került sor a szarmatákkal (i. sz. 333-ban). A harcok oka egyrészt a gótok újabb megmozdulása volt, másrészt pedig a szarmaták belső, valószínűleg társadalmi gondjai. Ekkor került a földbe Camponában (Nagytétény) egy éremkincs. A szarmaták leverése után egy csoportjukat római területen telepítették le. 358-ban II. Constantius (i. sz. 337–361) nagy hadjáratot vezetett ellenük, melynek során Sirmiumból kiindulva a Duna-

9 – Az alföldi
későrómai kori
sáncrendszer
Soproni S. kutatásai
alapján

kanyarig végigsöpörte alföldi lakóterületüket. A szarmaták súlyos vereséget szenvedtek. Habár nincs kizárva, hogy *limitanei* egységek is részt vettek az expedícióban, biztosra vehető, hogy a sereg gerincét a *comitatenses* egységei alkották.

Ugyanebben az időben kezdődött az utolsó nagy építési periódus a pannoniai *limes*en. Részben II. Constantius, részben azonban már I. Valentinianus (i. sz. 364–375) rendelte el a *castellum*ok renoválását és jónéhány, a terepalakulatokhoz jól alkalmazkodó erődítmény, valamint egy sor jelző- és őrtorony emelését. Az utóbbiak építése túlnyomórészt már Valentinianus idejére esik; pontos időmeghatározásra azonban a számos bélyeges téglá ellenére csak ott van lehetőség, ahol a Valentinianus kori építési felirat is fennmaradt. További kronológiai következtetéseket Ammianus Marcellinus tudósításából vonhatunk le. Ezek a legutolsó írásos adatok, amelyek a pannoniai *limes*re vonatkoznak. A sorozatos quad és szarmata támadások hatására ugyanis I. Valentinianus elhatározta, hogy quad területen (is) katonai őrállomásokat létesít. Ezek az intézkedések azonban 374-ben hatalmas quad-szarmata betörést váltottak ki. A következő évben a megtorló akciók személyes irányítására Pannoniába érkezett császár Brigetióban meghalt. A pannoniai sereg fiát, II. Valentinianust, Brigetióban vagy Aquincumban császárrá kiáltotta ki. Ő volt az utolsó császár, aki egy időre még Sirmiumban rendezte be udvarát.

Az a tény, hogy a pannoniai tartományok nem 380 körül, a gótok, hunok és alánok erőszakos pannoniai megtelepedése idején veszték el, elsősorban a kiváló hadvezérből császárrá lett Theodosiusnak köszönhető. 395-ben bekövetkezett haláláig a katonák még megkapták zsoldjukat, később azonban már nem. Az itt-ott az erődítményekben és az őrtornyokban észlelhető felújítások a katonai szervezet további fennállá-

sát bizonyítják. A pénzforgalom egyre gyengülő áramlatát az V. század húszas éveinek közepéig lehet régészeti eszközökkel kimutatni. Abból a tényből azonban, hogy egyes erődítmények sarkában kisebb erődök épültek, az következik, hogy ezekben az évtizedekben lényegesen kisebb egységek állomásoztak a határon, mint korábban. Nagyon valószínű, és azt a megállapítást mind régészeti, mind történeti adatok megerősíteni látszanak, hogy a *limitanei*-egységek régi szervezete csaknem teljesen szétzilálódott, és mind több barbár szolgált ezekben a csapatokban. Az V. század elején még fennálló *limes*-erődítményekben már olyan katonaság tartózkodott, amelyik – ha még egyáltalán katonaságnak nevezhető – nem pénzért szolgált: inkább az újjászerveződött és kevert, a *limes* mentén megtelepedett népesség fegyveres csoportjainak nevezhetnénk őket.

A barbár támadásoknak leginkább Valeria volt kitéve. Pannonia prima kedvezőbb helyzetben volt, de a pannoniai területek átadásáról 433-ban a hunokkal kötött szerződés valószínűleg mindkét provincia kiürítését és átengedését jelentette. Pannonia secunda *limese* még továbbra is fennállt, mert ott a legkésőbb i. sz. 437-ben megtörtént hatalmi változás után, amikor a Keletrómai Birodalom átvette ezt a tartományt, a heves hun támadások ellenére fenn lehetett tartani a római uralmat. Római területeknek a barbároknak való átengedésével azonban nem változott lényegesen meg az élet a korábbi *limes* mentén. Már korábban megindult az első sorban Italiába tartó kivándorlás, a katonai egységek hajdani szervezete is már korábban szétzilálódott, és idegen csoportok betelepülése révén a népesség összetétele is jelentősen megváltozott. Néhány esetben megfigyelhetjük, hogy a hunok kisebb, feltehetően katonai egységeket küldtek a korábbi katonai táborokba, az élet azonban nem szűnt meg ezeken a településeken. Az újabb régészeti kutatások mind több

példával szolgálnak arra nézve, hogy az ilyen formán kialakult kevert népesség még hosszú évtizedeken, esetenként több évszázadon át a római kultúra egyes elemeit szilárdan megőrizve élt számos katonai településen és az egykori provinciák belső területein.

3. Katonai építkezések a *limes*en

A *limes* eredetileg azokat a megerősített utakat jelentette, amelyek az ellenséges területek felé vezettek, de idővel megváltozott, illetve bővült a szó jelentése, és a római csapatok által meg szállt határvonalra vonatkozott. Ez a vonal az egyes csapatok erődítményeiből állott, amelyeket a *limes*-út kapcsolt össze, és egy, az erődítmények előterében, illetve az úttal párhuzamosan futó palánk, földhányás vagy fal alkotta, amely a tényleges határt jelentette. Sokszor csak néhány méter, máskor 1–2 km, esetenként azonban 10–15 km távolság van az erődítmények és a tényleges határ között. Mindegyik esetben megfigyelhető azonban egy őrtoronyláncolat a *limes* vonala mentén, ami a határ állandó felügyeletét szolgálta. A határ megerősítésének ezt a rendszerét ott alkalmazták, ahol a határ szárazföldön, hegyes, erdős terepen húzódott, mint többek között Britanniában, Germania superiorban és Raetia egyes területein, vagy Daciában. A római adminisztráció azonban mindig arra törekedett, hogy a Birodalom határait folyók vonalában alakítsa ki. Így Európa legnagyobb részén a Rajna és a Duna alkotta a római területek északi határát. A folyami határok neve, amennyire tudjuk, nem *limes* volt, hanem *ripa* (folyami part), ami ezt a fogalmat jobban és pontosabban kifejezte. E szavaknak a nem mindig következetes használata miatt azonban olyan mértékben elterjedt a *limes* kifejezés a *ripa* rovására, hogy az utóbbi szinte teljesen kiszorult a szakirodalomból is. Így ebben

a könyvben is minden esetben a *limes* kifejezés szerepel, akkor is, ha tudjuk, hogy a pannoniai határ esetében a *ripa* lenne a pontosabb.

A pannoniai seregnek a provincia határára, vagyis a Duna vonalára való előrevonása Claudius uralkodása idején kezdődött, és nagyjából Traianus idején fejeződött be. A hosszabb időre érvényes csapatrend azonban csak Hadrianus uralkodása idején alakult ki. Eleinte csak a stratégiailag fontosabb pontokat szállta meg egy-egy csapat; ilyenek voltak Carnuntum, Arrabona, Aquincum, Mursa/Teutoburgium vagy a Száva torkolatvidéke. Megfigyelhető, hogy a korábban alapított táborhelyek neve többnyire kelta vagy illyr eredetű, a későbbieké azonban túlnyomórészt latin. Így például Intercisa neve későbbi alapításra utal, és valószínűleg arra vonatkozik, hogy alapításakor egy korábban hosszabb *limes*-szakaszt kettéosztottak. Az erődítmények helyének kiválasztásánál csaknem kizárólag a stratégiai érdeket tartották szem előtt, vagyis olyan helyen emelték őket, ahonnan a határhoz vezető utakat és a Duna túlso partját a legjobban lehetett áttekinteni. Az őslakosság településeit tehát sokszor figyelmen kívül hagyták, mivel azok korábbi helykiválasztásánál nem ezek a szempontok, hanem egyéb, inkább természetföldrajzi sajátosságok játszottak szerepet. Általában tehát a római *castellum*ok a korábbi bennszülött településeknek csak a közelében fekszenek.

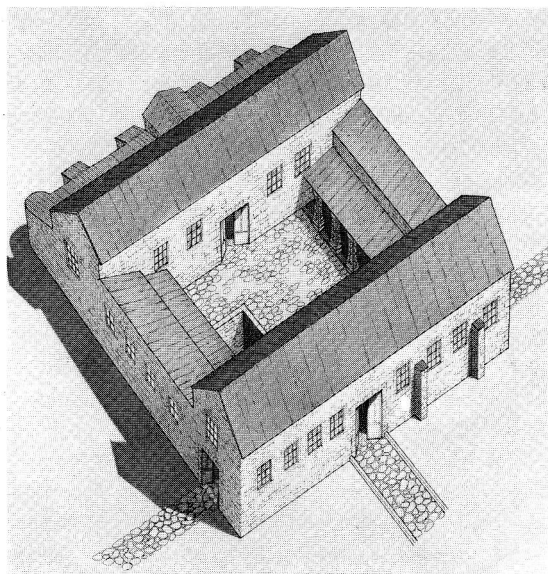
A praetori rangú *senator*ok által vezényelt *legió*kkal szemben, amelyekben mintegy 5500, római polgárjoggal már rendelkező katona szolgált, a segédcsatatok 480, illetve 800 fős létszámmal rendelkeztek. Az ilyen csapatok katonái általában mintegy 25 éves szolgálatuk lejártával kapták meg a császártól a római polgárjogot. A lovagi rangú *praefectus*ok vezetése alatt álló gyalogos vagy lovas segédcsatatoknak éppen úgy volt saját nevük, mint a *legió*knak. Ez a név általában arra az eredeti etnikumra utal,

amelynek soraiból a csapatot létrehozták (pannonok, dákok, thrákok stb.), de sok egyéb jelző is beépült a csapatok nevébe (az azonos nevű csapatok sorszámozása, császárnév, speciális harcmodorra való utalás, kitüntető név stb.). A katonák és a veteránok feliratos emlékei segítségével elég jól lehet követni az egyes csapatok diszlokációjának történetét. Mivel az I. század végétől kezdve mind jobban elterjedt a helyi sorozás, a katonák származási helye is jó támpontot nyújt diszlokációs kérdések eldöntésében. Bár a csapatok elég sokat mozogtak, arra is van példa, hogy egyes auxiliák egészen a pannoniai római uralom végéig a helyükön maradtak.

A különböző római csapatok erődjei erős láncolatot alkottak a Duna mentén. A Traianus idejére tehető végleges föllálás szerint négy *legio* és számos segédcsapat őrizte a határt. A négy *legió*ból kettő, a számos segédcsapatból pedig legalább huszonkettő a mai Magyarország területén teljesített szolgálatot. Feltehető még, hogy néhány olyan *castellum*ban, amelyben nagyságuk szerint segédcsapat szolgálhatott, mégsem ilyen egység, hanem *legió*s-különítmény tevékenykedett.

A legkorábbi táborokat fából és földből építették. Ebből a szempontból semmilyen különbség sem állapítható meg a belső erődök és a határ mentiek között. A legelső körördítmények az i. sz. II. század elején jelentek meg, de általános kőépítészetről csak a század közepétől, illetve a markomann háború befejezésétől kezdve lehet beszélni. Ezek az erődítmények a késő római korig, illetve a római uralom végéig maradtak használatban, a legtöbb esetben természetesen lényeges átépítéseken átesve.

Az első és legfontosabb dolog a táborok építésében mindig az optimális hely kiválasztás volt. Ezután meghatározták az erőd középpontját, amely, mint a táborot keresztező két fontos út metszéspontja, minden további építmény helyét előre meghatározta. A centrumban a *princi-*

pia, a csapat parancsnoki épülete épült föl. Ez egy általában oszlopsorral és a fegyverraktár kamráival (*armamentaria*) övezett udvarból állt, amelyet különböző helyiségek vettek körül. A bejáratallal szemben található a *basilica*, még hátrébb egy helyiség. A legfontosabb a középső volt ezek közül, a tábor-szentély (*aedes*), ahol a csapatjelvényeket és a császárképmásokat tartották. Itt őrizték a csapat pénztárát is. Az emellett jobbra és balra fekvő, többnyire padlófűtéssel is ellátott helyiségek a csapatparancsnoknak és beosztottjainak voltak a munkahelyiségei. A *basilica* egyik vagy másik végében többnyire egy kisebb építmény figyelhető meg, amely minden bizonnyal egy-egy magasabb szint alépítménye volt (*tribunal*). Itt állították föl ezen kívül a csapatok a császárok bronzszobrai, amint ezt más provinciákban tett megfigyeléseken kívül Intercisában lehetett észlelni. A csapatok ilyen módon és az ezt kifejező, a szobor bázisára vésett felirattal fejezték ki a császár iránti odaadó hűségüket. Az udvar jobb és bal oldalán található helyiségek raktár-

ként szolgáltak. Előfordult, hogy az udvarban a szokásos kút helyett ciszternát építettek. Egyes esetekben egy nagy, már az épület előtt futó *via principalis* fölé nyúló csarnokot is emeltek a *principia* elé. Ez a csarnok az egész egység befogadására alkalmas volt, amire, mint fedett gyülekezőhelyre, az esős éghajlatú északi provinciákban feltétlen szükség volt. Figyelemre méltó azonban, hogy ez a csarnok olykor – amint az intercisai feltárások bizonyítják – nem a *kő-principiával* egyidőben, hanem csupán később, valószínűleg Caracalla idején épült.

A *principia* mellett állt a *praetorium*, valamint a raktárépületek. Az utóbbiakban – alulról jól szellőző, száraz épületekben – gabonát és egyéb élelmiszert lehetett tárolni. A *praetorium* a csapat parancsnokának a lakóháza volt, *legio* esetében a *legatus Augusti legionis*é, segédcsoport esetében pedig a lovagi származású *praefectus*é vagy *tribunus*é. A *legiók* *tribunus*ainak lakóházai a *via principalis* másik oldalán álltak. A csapatparancsnokok és a *tribunusok* lakóházai erősen emlékeztetnek a városi előkelőbb lakóházakra. A köztársaságkorban a *praetorium* még megegyezett a *principiával*, vagyis a lakóház (sátor) és a parancsnoki egység még egy és ugyanaz volt. A további épületek, amelyek a katonák ellátását szolgálták, a fürdő, a kórház (*valedudinarium*) és a műhely (*fabrica*) voltak. A fürdő a *legiók*-táborok belső területén kapott helyet, míg a testi és lelki felüdülést szolgáló hasonló intézmények az auxiliáris erődök esetében legtöbbször azokon kívül, de a közelben épültek föl.

Az erődítmények további – nagyobb – részén a katonaság barakkjai helyezkedtek el. Ezek az eleinte fából, majd kőből emelt hosszú épületek egymással párhuzamosan és páronként egymással szembefordítva álltak. A hosszú, de keskeny oszlopsoros tornác mögött nyolc-tíz *contubernia*, kettős kamra foglalt helyet, mindegyik nyolc-tíz fő számára. A barakk fejrésznél egy

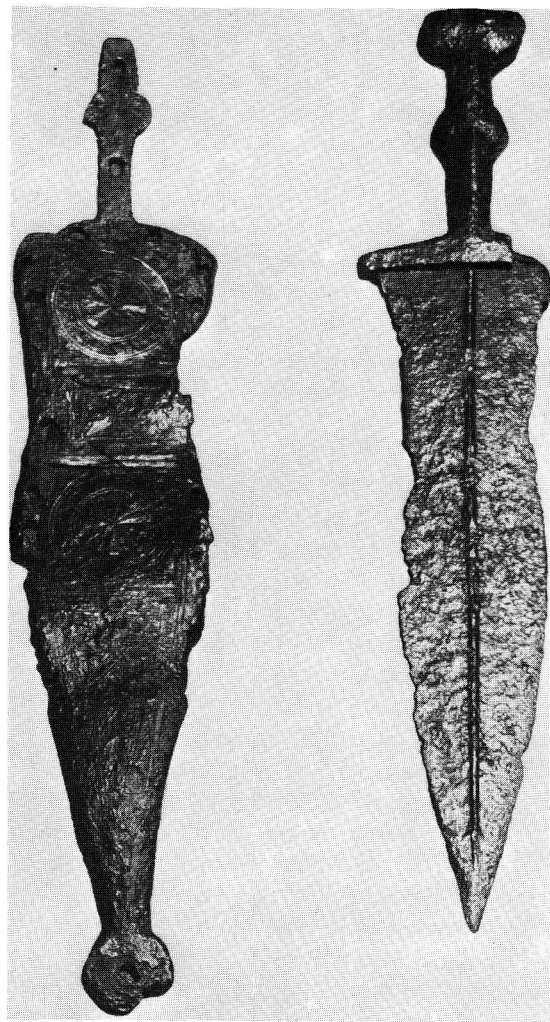
11 – Signifer
– csapatjelvény-vivő
egy *aquincumi*
szarkofágon

valamivel nagyobb építmény található, a *centurio* lakása. Egy *centuriában* mintegy 80 katona teljesített szolgálatot, míg egy *cohors*ban $6 \times 80 = 480$. A *legiók* bantíz *cohors* volt, de az első egy tíz *centuriás milliaria-cohors* volt. A skóciai Inchtuthilban föltárt *legiók*-tábor alapján meg lehetett állapítani, hogy az egyes *cohorsok*

külön területtel rendelkeztek, mindegyiken hat, az első *cohors* esetében tíz barakkal. Az auxiliárisok erődjeiben, a csapat nagyságához mérten (480/800 fő) hat vagy tíz barakkal kell számolni. Az *ala*-táborok beosztása más volt, itt ugyanis a kisebb létszámú alaphelyiségek, a 30 fős *turma*k, kisebb barakkokat igényeltek. Egyes esetekben az istállók nem külön épültek, hanem a barakkokban kaptak helyet. A barakkok fejrészében lévő nagyobb lakást a *decurio*, a *turma* parancsnoka foglalta el.

Az erődítményeket sánc és fal övezte. Eleinte fapalánkból állott ez a *vallum*, amelynek a belső oldalához a védőárokból kiemelt földből emelt sánc támaszkodott. A földtöltés tetején szolgálatot teljesítő katonáknak a palánk felmagasodó fala nyújtott védelmet. A sánc mögött egy út futott körbe, a *via sagularis*. A palánk megközelítését olykor nem egyetlen, hanem több árok akadályozta meg. Az így megépített lekerekített sarkú téglalapra emlékeztető erődítmény mind a négy oldalon rendelkezett egy-egy kapuval. Egyes esetekben kaputornyok meglétét is ki lehetett mutatni, egy esetben pedig egy kerek oldaltornyót is.

Az erődítmények kőből történő átépítésére a *legiós*-táboroknál már Traianus korában, az auxiliáris táborok esetében azonban csak később, az i. sz. II. század első két harmadában került fokozatosan sor. Az építkezések során mind a védőfalakat, mind pedig a belső épületeket maradandó anyagból építették át, néhány esetben azonban részleges kőépítkezést is meg lehetett figyelni. Érdekes tény, ami több esetben előfordul, hogy az erőd új kőfalát néhány méterrel a korábbi palánkfal *elé* építették, legtöbbször a korábbi árok külső szélébe. Az eljárás oka abban rejlik, hogy az erődítményt az új fal építésének idejére sem akarták védelem nélkül hagyni. Mivel az új védőár(k)ok lényegesen mélyebb(ek) és szélesebb(ek) volt(ak), mint a korábbi(ak), az újonnan kinyert földdel a korábbi-

nál magasabb és szélesebb földtöltést lehetett emelni.

A kőerődök sarkai a palánktáborokéhoz hasonlóan le voltak kerekítve, de több toronnyal rendelkeztek, mint azok. Az ásatások felszínre hozták a trapéz formájú belső saroktoronyokat, és az ugyancsak a belső oldalon emelt négyzetes oldaltoronyokat. Az erődítmények kapuit is tor-

nyokkal látták el, ezek azonban eredetileg fából is készülhettek. A fatornyokat legkésőbb Caracalla koráig a fal síkjához képest beugró vagy enyhén kiugró kőtornyokra cserélték föl. Valószínűleg ugyanekkor emelték az ívelő külső saroktornyokat is.

Habár az i. sz. 167–180 közötti markomann háború során igen sok erődítmény leégett vagy szenvedett komoly károsodást, mégsem túlzó az az állítás, hogy a III. század közepének hasonlóan kritikus időszakában még nagyobb veszteségeket kellett mind emberéletben, mind pedig anyagi javakban a rómaiaknak elszenvedniök. A másik különbség az, hogy a dunai provinciák az előző századival ellentétben csak lassan és akadozva tudtak kilábalni a teljes pusztulással fenyegető helyzetből. E megállapítást az is igazolja, hogy a pusztulás után egyes esetekben eleinte semmilyen jelentősebb helyreállítási munka nem kezdődött, mindössze a hamuval és törmelékkel föltöltődött védőárok részleges kitisztítása kezdődött meg. Nagyobb rekonstrukcióra és átépítésre csak később, egyes helyeken csak Nagy Konstantin, másutt még később: II. Constantius vagy I. Valentinianus idején került sor. A legnagyobb különbséget az jelenti, hogy az átépítések során a belső földsáncot teljesen elhordták, és egy helyiségsort alakítottak ki a helyén. Ezzel egyidőben a korábbi védőárkot föltöltötték, és az újabbat a faltól távolabb ásták ki. Ennek a falsíkból messze kiugró, patkó formájú oldaltornyok és legyező alakú saroktornyok építése volt az oka. Egyes esetekben a fölsőlegessé vált oldal- vagy hátsó kaput is ilyen patkó alakú toronnyá építették át.

Az erődítmények helyreállítása mellett azonban újabbak építésére is sor került. Ezeket részben még a régi szabályok szerint emelték, de mellettük – melyeknek legjobb példája a rombusz formájú ellenerőd a budapesti Petőfi téren – olyanok is épültek, amelyek már egyre jobban alkalmazkodtak a terepalakulatokhoz. Figye-

lemre méltó, hogy éppen ekkoriban, a IV. század közepe táján az aquincumi, és valószínűleg a brigetiói *legiós*-tábor is a Dunáig nyúló második erődítményt kapott, mégpedig úgy, hogy a *legiós*-tábor egyidejű további használata kérdéses. Az úgynevezett kikötői erőd Aquincumban már részben föltárt fala igen sajátos vonalvezetésű, amely eredetileg talán a belső földföltöltés nyomásának kiegyenlítésére nyerte ívelő formáját. II. Constantius és I. Valentinianus idején elsősorban őrtornyok épültek, a *limes*-erődítményekben túlnyomórészt csak javításokat és kiegészítéseket végeztek. II. Constantius idejére keltezhető a *castra contra Constantiam* (Felsőgöd a Duna keleti partján), a *limes Sarmatiae* biztosítására, I. Valentinianus idejére pedig a tokodi és az esztergom-hidegtelelőskereszti erődítmény fölépítése. A római erődépítés utolsó fázisát a leszűkített erődök jelentik, amelyeket a korábbi, már nem használt *castellumok* sarkaiban alakítottak ki. Az olykor toronyszerű kiserődök nagyságából a legénység alacsony létszámára lehet következtetni. Soproni Sándor megfigyelései alapján a pannoniai *limes* e legkésőbbi, Valentinianus utáni erődjeit a 380 körüli évekre lehet keltezni, valószínűbb azonban, hogy 20–30 évvel későbbi időből származnak.

A *legiós*- és *auxiliaris*-erődítmények azonban a pannoniai határvédelmi rendszernek csupán egy részét alkották. Legalább ugyanilyen fontos volt annak az útnak a kiépítése, amely ezeket a erődítményeket összekötötte. Ez a *limes*-út, amely nemcsak egy, hanem számos tartományon keresztülhaladva a Birodalom egymástól igen távoli vidékeit is érintkezésbe hozta egymással. Ahol azonban a határ folyó volt, mint Pannoniában is, ott a folyami közlekedés nagyobb szerephez jutott, mint a szárazföldi. A *classis Flavia Pannonica*, a végleges formájában a flaviusi császárok által létrehozott dunai flotta, a *legiók* melletti kikötőin kívül egyéb tá-

maszpontokkal is rendelkezett, ezek közül azonban eddig csak néhány, a mai Jugoszlávia területén fekvő támaszpont vált ismertté.

A limes-út vonala még ma is sok helyen fölismerhető, és az is köztudott, hogy középkori általános használata után sok mai országút elődje, esetenként a szó legszorosabb értelmében vett alapja lett. Ez az út átlagosan 8–10 m széles volt, mindkét oldalán árok kísérté, felületét pedig közüzalék és kavics borította. A településeken belül eső szakaszoktól eltekintve még nincs rá példa, hogy járófelületét kőlapokkal burkolták volna. Alapozását az ásatások tanúbizonysága szerint vastag rétegben rakott nagyobb kövek alkották. Egyes szakaszokon, ahol szükséges volt, töltést építettek az út alá, amely sokszor máig megmaradt. Más szakaszokon még a római korban módosították nyomvonalát, amit néhány esetben légifelvételek segítségével sikerült kimutatni.

Ezt a fontos utat, amely elsősorban a katonaság céljait és érdekeit szolgálta, maguk a csapatok építették és tartották karban. Beszédes bizonyítékai ennek a mérföldkövek, amelyek sokszor eredeti helyükön kerültek elő. Felirataik, amelyekben igen sok a propagandaelem, olykor az úton vagy a hidakon végzett helyreállításokról is tájékoztatnak, majd pedig a Vindobonától, Carnuntumtól, Brigetiótól vagy Aquincumtól mért római mérföldek számát adják meg.

Az erődítmények közötti limes-szakaszokon többnyire őrtornyokat emeltek, mivel azonban Pannonia folyamhatárral rendelkezett, szükségtelen volt ezek rendszerét olyan sűrűn kiépíteni, mint a felső-germániai limesen vagy a Hadrianus-falon. Egy nagyobb őrtoronyépítési kampányról tájékoztatnak a Commodus kori építési feliratok, melynek során Aquincum és Intercisa között, de Lugio környékén is, az arra alkalmas helyeken számos tornyot emeltek a titkon átlopakodó barbár rablók tevékenységének megfékezésére. Amint a megtalált tornyok pél-

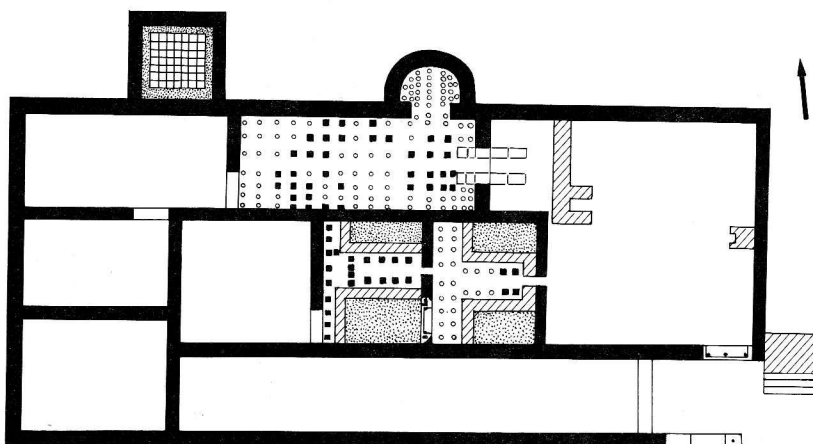
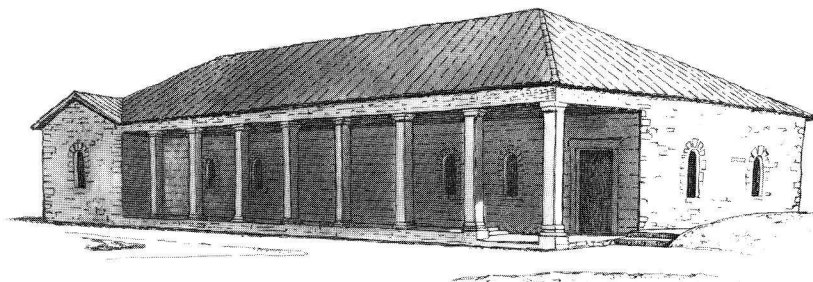

14 – A 98. 2. 20-án kibocsátott, Felsőlénán (Tolna m.) előkerült katonai diploma két belső oldala

dázzák, ezek kizárólag a belső területekre vezető utak és völgyek Duna felőli nyílásánál, közvetlenül a folyam partján álltak. A limes-út mentén a IV. században végleges formában kiépített őrtoronyrendszert helyesebb jelzőtornyoknak nevezni. Legénységük természetesen ilyen feladatokat is ellátott, de a tornyoknak a folyótól való sokszor jelentős távolsága miatt a határ őrzésében közvetlenül nem vettek részt. Úgy telepítették őket, hogy szoros láncolatot alkotva erődről erődre tudták továbbítani a hallható és látható jeleket.

15 – Az *aquincumi* Csúcshegyen épült római villa alaprajza és rekonstrukciója Nagy L. kutatásai nyomán

A pannoniai erődökben szolgáló katonaság eredetileg két nagy csoportra osztható, a *legiós*-katonákra, akik legkésőbb a seregbe való belépésükkor megkapták a római polgárjogot, valamint a különböző segédcsoportok katonáira, akik csak a mintegy 25 éves szolgálat végén kapták meg ezt a kiváltságot. Ezt a tényt egy végső soron a császártól kapott bronzdokumentum, a személyre szólóan kiállított katonai diploma tanúsította. A katonai diplomák felsorolják az adott időpontban a tartományban állomásozó segédcsoportokat, és a felsorolás sorrendjéből az

egyes csapatok állomáshelyére lehet következtetni. Septimius Severus koráig egyetlen katona sem köthetett szolgálati ideje alatt érvényes házasságot. Nem sokkal később, i. sz. 212-ben, a Birodalom minden szabad lakosa megkapta a római polgárjogot, ezután tehát már semmilyen különbég sem volt a *legió*okban és az *auxiliák*ban szolgáló katonák között egészen a század végéig, amikor a hadsereg *limitaneire* és *comitatensesre* való fölosztása újabb megosztáshoz vezetett soraikban. A *limitanei*-egységek tekintélye és értéke fokozatosan csökkent, majd ez a folyamat a provinciák és a hadsereg barbarizálódásával egyre jobban fölgyorsult.

A kiszolgált katonák többnyire korábbi egységük közelében telepedtek le. Ez még az I. században is gyakran így történt, amikor pedig a katonák sokszor távoli tartományokból származtak. Megtakarított zsoldjukból és abból az összegből, amelyet elbocsátásukkor kaptak a császártól, birtokot és házat vásároltak maguknak a *legio* vagy a segédcsoport polgári településén (*canabae* – *vicus*). Gyakran előfordulhatott, hogy egykori jó bajtársak rokoni kapcsolatba kerültek egymással. Így a dunakömlődi diplomapárból tudjuk, hogy egy Culus nevű veterán bajtársa, Monnus nővérét vette feleségül, és mindketten Lussonium (Dunakömlőd) *castelluma* mellett telepedtek le a polgári településen. Más veteránok a vidéki életet kedvelve a provincia belső területein vásárolt földbirtokon éltek. Feltehető, hogy a kisebb villagazdaságok jelentős része veterán gazdagság volt, amint ezt néhány esetben feliratok is igazolják. Ilyenformán mind a katonák, mind pedig a veteránok országnézetét vállaltak Pannonia őslakosságának romanizálásában.

A romanizálás központjai ennek megfelelően a katonai erődítmények körül kialakult polgári települések voltak. Eredetileg a csapatokat kísérő kereskedők, mutatóványosok, különböző kézművesek és a katonák élettársai éltek itt. Ké-

sőbb mind több és több veterán, majd pedig számos bennszülött család is letelepült ezeken a helyeken. A *legiós canabae*k később városi jogot is élveztek, de fontos, hogy néhány mérföldnyire tőlük jogilag teljesen különálló, tisztán polgári szerkezetű város is kifejlődött. Aquincum és Brigetio polgárvárosai fokozatosan kapták meg városi jogaikat. Előbb csak *municipium*ok lettek, majd később *coloniák* (Aquincum mint tartományi székhely mindkét fokozatot lényegesen előbb megkapta, mint Brigetio). Az *auxiliaris*-erődök mellett kialakult polgári települések sohasem kaptak városi jogot. Ezt egyrészt terüle-

tük alapvetően katonai jellege, másrészt pedig az indokolja, hogy az esetek döntő többségében jelentéktelen települések voltak. Azt a körülményt azonban, hogy optimális körülmények között ezek a települések is városi jelleget ölthettek, jól mutatja Intercisa példája, ahol például a lakosság lényegesen több felíratot állított, mint számos városi jogokat élvező településen. Az eddig említetteken kívül kisebb, falusias települések is kialakultak a *limes* mentén, mint a feliratokról ismert *cives Romani consistentes Vetussalinensium, Matricensium, collegium fabrum Odiavense* vagy *vicus Vindonianus*.

II. A pannoniai *limes* leírása

Pannonia provincia külső határát a Duna alkotta, amely egyúttal a Római Birodalom határa is volt. Akkoriban azonban nem mindig abban a mederben folyt, mint a középkorban vagy kíváltképp napjainkban, miután a múlt század óta végzett folyamszabályozásokkal lényeges változások álltak be ebben a tekintetben. Ilyen változások elsősorban azokon a szakaszokon figyelhetők meg, ahol a folyam nem köves partok között, hanem homokos vagy löszágyban kigyózik. Mivel a szóban forgó területen többnyire az utóbbi a jellemző, az eltelt több mint 1500 esztendő leforgása alatt természeti okokból és az ember céltudatos beavatkozása következtében több változás is bekövetkezett a folyamágó vonalában. Ezek a behatások még nem fejeződtek be: az állandó folyamszabályozási munkálatok, a biztonsági, hajózási és egyéb okokból végzett kisebb-nagyobb beavatkozások még később is módosítani fogják a folyam partvonalát. Az Ausztriában és Magyarországon tervezett vízerőművek egyelőre beláthatatlan következményekkel fognak járni a különböző *limes*-objektumok megmaradására és állapotára nézve.

Nem meglepő ezek után az a megállapítás, hogy sok *limes*-erődítménynek és toronynak, de magának a *limes*-útnak is a Dunától igen sok károsodást kellett elszenvednie. Mint alább kitűnik, az erődítmények nagyságának meghatározásánál a kutató sok esetben fantáziájára van utalva. Olyan esettel is találkozhatunk, hogy

feltehetőleg az egész erőd áldozatul esett a Duna áradásainak. Korábban fölbukkantak olyan nézetek is, hogy egyes, jelenleg a folyó bal partján található romok eredetileg a jobb parton állottak. Habár nem zárható ki, hogy olykor ez is megesett, általánosságban nem felel meg a valóságnak, mivel az eddig megvizsgált esetek mindegyikében az derült ki, hogy maguk a rómaiak létesítették őket ellenerődként vagy hídfőállásként a Duna bal partján. A legnagyobb Duna okozta károkat az észak-déli szakaszon figyelhetjük meg. Ennek a jelenségnek az egyik oka kétségtelenül az, hogy itt az Alföld területén, illetve annak peremén folyik a Duna, a másik azonban az az ismert természeti törvény, miszerint a dél felé tartó folyók a Föld forgásának a következtében nyugati partjukat erősebben alámoszák, mint a keletit.

Római építmények abszolút értelemben vett megmaradása mellett figyelembe kell venni ezek relatív megmaradását is. Természetszerűleg nagy különbségek mutatkoznak ugyanis abban a tekintetben, hogy a rommezők milyen mértékben épültek be a középkor és az újkor folyamán. Habár a rómaiak – amint arra már fentebb utalás történt – a táborhelyek kiválasztásánál sokkal inkább a hely stratégiai jelentőségére voltak tekintettel, mint a megtelepedésre való alkalmasságra, természetesen az utóbbira is ügyeltek. Tény tehát, hogy jó néhány római erődítményt hozzáférhetetlenné vagy csak nehezen

hozzáférhetővé tesznek a rájuk épített újabb települések vagy katonai létesítmények. Mivel a Duna kitűnő vízellátást és teherforgalmi útvonalat biztosít, mind több és több ipari létesítmény települ a folyam partjára. A városok és falvak, az ipari települések állandó és gyors növekedése, továbbá a folyam szabályozási és partbiztosítási munkálatok egyre jobban veszélyeztetik a még megmaradt *limes*-létesítményeket, másrészt viszont jó lehetőséget nyújtanak arra, hogy a kötelező leletmentések révén a veszélyeztetett erődtítményeket, településeket, temetőket, utakat és őrtornyokat jobban megismerhessük.

1. A pannoniai *limes* osztrák és csehszlovák szakasza

Habár könyvünknek az a célja, hogy Pannonia magyarországi *limes*-ének megmaradt emlékeit mutassa be, röviden a többi pannoniai szakaszról is össze kell foglalnunk a legfontosabbakat.

Pannonia nyugati határa Vindobonától (Wien/Bécs) nyugatra húzódott. Mivel ezen a területen halad keresztül a Borostyánkőút, a római hadvezetés már korán és nagy erővel biztosította ezt a vidéket: két *legio* és négy vagy öt segédcsoport állomásozott ezen a területen.

A Vindobonában állomásozó *legio* nyugati szárnyát a klosterneuburgi erődben fekvő *cohors* biztosította. Az eddigi kutatások szerint itt előbb, a Flavius-korban, egy palánktábor épült, amit a II. század első felében egy 2,2 ha nagyságú kőerőd váltott föl. Legjelentősebb helyőrsége a *cohors I milliaria Aelia sagittariorum equitata* volt, amely a tartomány V. századi föladásáig itt állomásozott. A kedvező geológiai adottságokat kihasználva a csapat téglagyártásra specializálta magát, így nem véletlen, hogy termékei Pannonia superior csaknem teljes szakaszán

16 – A *cohors I Aelia sagittariorum* bélyeges téglája

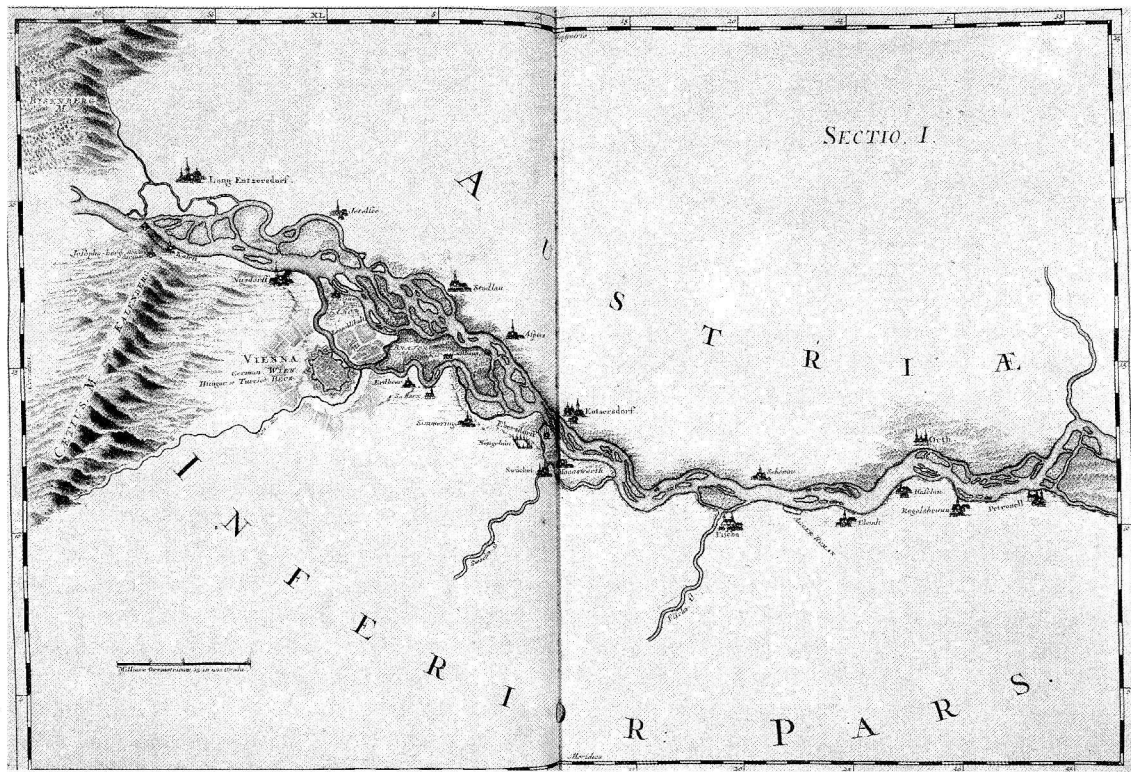

17 – A *legio X gemina pia fidelis* bélyeges téglája

előfordulnak. Antik neve sajnos ismeretlen, legalábbis bizonytalan. Valószínűleg nem helytálló a korábban föltételezett Cannabiaca, más lehetőséget azonban eddig még nem sikerült találni és bizonyítani.

A következő katonai terület a mai Bécs alatt terül el. Már az i. sz. I. század végén tevékenkedett itt egy segédcsoport, az *ala I Flavia Britannica milliaria*, amely a II. század első éveitől ügyelt a térség biztonságára. Akkor azonban – valószínűleg az éppen befejezett háborúk tanulságaként – egy *legiót* helyeztek Vindobonába, amelyik hamarosan megépítette kőerődítményét. Az előző és a jelen évszázad régészeinek bravúros ásatásokkal sikerült a mintegy 18,5 hektáros erőd számos építészeti emlékét, közte kapukat, tornyokat, utcákat, a fürdőt és más belső épületeket feltárni, és némelyiket a helyszínen, vagyis a mai város centrumában (Am Hof, Hoher Markt) konzerválva a látogatóknak hozzáférhetővé tenni. Néhány változtatás után a *legio X gemina* lett a *legió*s-tábor állandó helyőrsége. Egyedülálló az erőd védelmi

18 – Mézeskalácsforma *Aquincumból*, amely Marcus Aureliusnak a germánok fölött 176-ban aratott győzelmét ünneplő *triumphusát* ábrázolja

rendszere a déli oldalon, ahol három árok, egy palánk, egy utca és egy sor verem követi egymást. A Graben nevű mai széles út az erőd árká-
nak a vonalát őrizte meg. A *canabae* az erődtől nyugatra helyezkedett el. Helyenként a *limes*-
utat is sikerült megtalálni a modern város-
ban.

A következő katonai állomás a schwechati erőd, amely a mai helység temetője alatt és mellett található. Ennek a helynek a neve szomorúan cseng a magyarok fülében, mert 1848 őszén itt szenvedtek vereséget a forradalmi magyar csapatok a császári erőktől, ami egyben a bécsi forradalom tragikus végét is jelentette. A római erőd neve Ala Nova volt (= új lovasszárny), talán azért, mert a Vindobonából elvezényelt lo-

vascsapat ide került. A csak részben föltárt erőd nagysága 170 × 200 m, vagyis 3,4 ha. Ezt a kőerődöt, amely valószínűleg a II. század második harmadában épült, időben egy palánktábor előzte meg, amelyet nemrég sikerült a kőerődtől kissé délre megtalálni. A helység nevében előforduló „új” szó erre a módosításra is vonatkozhat. Nem tudjuk, hogy milyen csapat állomásozott itt, de az sincs kizárva, hogy a vidobonai *legio* egy *vexillatio*-ja volt a helyőrsége. Ez utóbbi azért is valószínű, mivel a többi pannoni *legió*s-tábor közelében is vannak olyan *auxiliaris*-táborok, amelyekben szemmel láthatóan semmilyen ismert segédcsapat nem teljesített szolgálatot. A későrómai korban az *equites Dalmatae* alkották az erőd helyőrségét.

Még keletebbre Fischamend található, ahol a római korban Aequinoctium feküdt. A település talán annak a ténynek köszönheti a nevét, hogy pontosan félúton fekszik Vindobona és Carnuntum között, vagyis 14–14 római mérföldre. Habár Marsigli római sáncokat rajzolt itt föl, az *ala*(?)-tábor helye és kiterjedése még ma is ismeretlen.

Carnuntum a Morva torkolatától kissé nyugatra fekszik, a hainburgi hegytől nyugatra elterülő alföldön. Az adott jelentőséget ennek a területnek, hogy a Baltikum felé tartó Borostyánkőúton ezen a helyen keresztezte a Dunát. Legkorábban i. sz. 6 telén táboroztak itt római *legiók*, amikor Tiberius expedíciót akart indítani Maroboduus, a markomann király ellen. Az első állandó jellegű *legió*s-tábor létesítésére azonban csak valószínűleg Claudius korában került sor. Ettől kezdve egészen a római uralom végéig mindenkor állomásozott itt katonaság. Az első erőd a kor szokásainak megfelelően földből és fából épült, kezdetben valószínűleg a belső épületek is fából voltak. Az első kőerődöt ennek a helyén emelték Traianus korában, a későbbi azonban – valószínűleg a II. század közepén – már kissé délebbre. Az elcsúsztatás indítéka a Duna eróziós tevékenységében keresendő. Ennek az utóbbi erődnek ismert a nagysága: 17 ha. A végleges helyőrség a *legio XIII gemina Martia victrix* volt.

Az erőd és kiterjedt *canabae*-ja Deutsch-Altenburgtól nyugatra fekszik. A polgárváros, amely Pannonia superior fővárosaként Hadrianus alatt *municipium*, Septimius Severus alatt pedig *colonia* lett, néhány kilométerrel nyugatabbra, a mai Petronell alatt és környékén fekszik.

Carnuntumban azonban egy *auxiliaris* erőd is található, amelyet az utóbbi években sikerült Petronell keleti szélén kimutatni és részben föl is tární. A 3,66 ha kiterjedésű, Traianus korában létesített kőerődítménynek Flavius-kori

23 – A *legio XIII gemina Martia victrix* bélyeges téglája

előzménye is volt. A feltételezések szerint az *ala I Thracum victrix* állomásozott benne.

Carnuntumtól keletre kettévált a *limes*-út. A tényleges *limes*-út továbbra is a Duna folyását követte, a másik azonban a hainburgi hegyet délről elkerülve egyenesen Ad Flexum (Mosonmagyaróvár) felé tartott. A felszínen is jól lehetett figyelni ennek az útnak a vonalát. A másik utat követve hamarosan Gerulata (Oroszvár) erődjébe érünk, amely a mai Csehszlovákia területén fekszik. Eddig sajnos igen keveset lehetett róla kideríteni, még a helye sincs pontosan meghatározva, annak ellenére, hogy az antik Gerulatát már pontosan száz évvel ezelőtt azonosította a kitűnő helytörténész, Sőtér Ágost a nevezett helységgel és a közvetlen mellette fekvő helységekkel. Ő volt az a kutató is, aki a régi folyomány oroszvári partján a „Bergl” nevű dombon vaskos falakat talált. Jan Dekan és L. Snopko újabb ásatásai egy későrómai kiserődöt hoztak itt felszínre, amelynek építészeti maradványait restaurálták is. E lelet alapján a korábbi *auxiliaris*-erőd helye is itt sejthető. Az említett hatalmas falba beépített felirat és egyéb meggondolások alapján biztosra vehető, hogy Traianus korától kezdve az *ala I Cannenefatium* alkotta az erőd helyőrségét.

2. Az Ad Flexum – Arrabona szakasz

A *limes*-út Rajkától északra éri el a magyar földet. Valószínű, hogy az út vonalvezetése a későbbi időkben sem változott lényegesen. Korábbi ásások és megfigyelések nyomán több rajkai és környéki lelőhely vált ismertté, de nem minden esetben bizonyos, hogy a föltárt vagy csak gyanított római nyomok a *limes*hez tartoztak. Kováts István, Mosonmagyaróvár egykori városi mérnöke feltételezte, hogy a katolikus templom gótikus tornya helyén, a falu keleti szélén egy kis emelkedés tetején, a római korban jelzőtorony állt. Megfigyelése szerint a délről szomszédos Bezenye temploma alatt is egy *burgus* állhatott, mert a környékén római tetőfedő téglák töredékei kerültek elő. A következő torony a falu déli szélénél, a 15. sz. országút nyugati oldalán egy kis halmon állhatott, ahol a felszínen római téglatöredékek és edények maradványai hevernek.

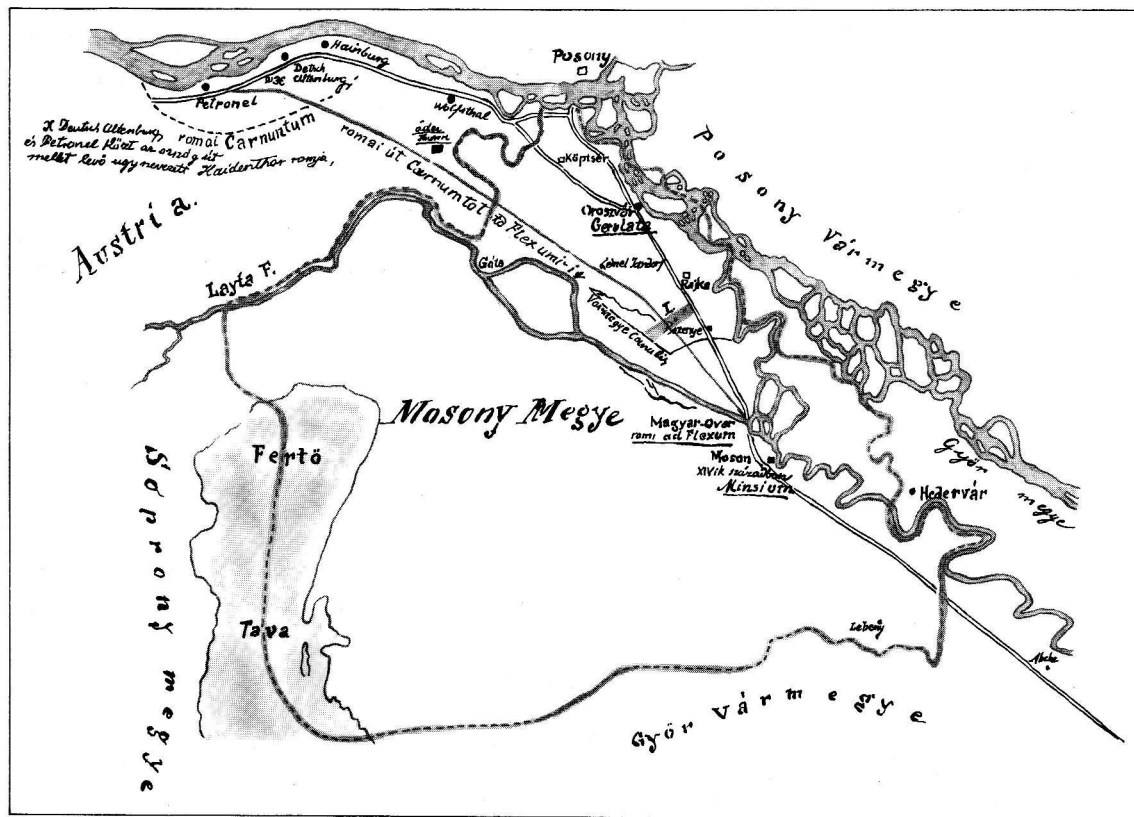
A római út Bezenye és Mosonmagyaróvár között a modern országút alatt húzódik, eltekintve a Lóvári-erdő melletti kanyartól, ahol egy korábbi Duna-ág a római út egy kisebb szakaszát elmosta. Ettől a helytől nem sokkal délebbre ta-

lálkozott a *limes*-út egy másik úttal, amely közvetlen összeköttetést biztosított Carnuntum és Ad Flexum (Mosonmagyaróvár) között. Ezt a belső utat néhány régebbi térkép még föltüntette, többek között Lipszky János 1804–1805-ből való térképe. Később Modrovits János és M. v. Groller kutatták ezt az utat. Egy 1971-ben készített légifelvételen jól kivehető az útkereszteződés, valamint ennek az útnak egy hosszabb szakasza a Szalai-tanya közelében. Carnuntum közelében, de Magyarország területén is több helyen lehetett településnyomokat észlelni az út mentén. Biztosra vehető, hogy ezek egy része jelzőtorony volt. Korábban az is fölmerült, hogy a Sötér Ágost által Rajkától nyugatra fekvő Zichy-pusztán föltárt maradványok is egy *burgus* maradványai lennének, ez azonban nem bizonyult helyesnek: feltehetően egy kemencével van dolgunk. Egyéb lelőhelyek is léteznek azonban, így néhány kilométerrel délebbre, Bezenye déli határában, a Büdöskúti-dűlőben. Itt ugyanis Pusztai Rezsőnek 2,5 km-re a 15. sz. országúttól nyugatra kiterjedt római településnyomokat sikerült kimutatnia és részben föl is tárnia. Többek között egy olyan négyzetes kő jelzőtorony alapfalai is előkerültek, amelyek 1,5 méteres falvastagsággal egy 4×4 méteres belső teret öveztek.

Az immár egyesült *limes*-út a mai országutat követve eléri Mosonmagyaróvárt. Kováts István egy kéziratot munkájából arról értesülhetünk, hogy a város szélén, az egykori Pozsonyi utcában, előkerült ennek az útnak egy kisebb, habarcskötésű és kaviccsal beszórt szakasza. Ettől délebbre a középkori vár alatt halad az út. Habár már régóta kerülnek elő ezen a területen római leletek, és a város Ad Flexummal való azonosítása is már századokkal előbb megtörtént, a római erődből mégsem maradtak meg látható nyomok; „Altenburg is thought to be Ad Flexum”, „We could find no remains at Altenburg” (Altenburgról: [Óvár] azt gondolják,

24 – A későrómai
figulina Iuensia
legio I Noricorum
bélyeges téglája

25 – Modrovits J. múlt század közepén készített térképe a Carnuntumot Ad Flexummal közvetlenül összekötő római útról

hogy azonos Ad Flexummal; Semmilyen [római] emléket nem találtunk Altenburban), írta Pococke és Milles a XVIII. század első felében. Az utóbbi száz év, elsősorban Sötér Ágost és Pusztai Rezső kutatásai számos római leletet és értékes megfigyelést eredményeztek, és habár a *castellum* helyét ma sem lehet pontosan megállapítani, nagyjából és egészében mégis lokalizálható a római katonai település. Gazdag településnyomokat sikerült az egykori téglavető területén (ma a Móra F. úti lakótelep és környéke), a Lajta-csatorna partján még a múlt században feltárni. A lelőhelyek mozaikszerű összeillesztése és a római utak nyomvonalának vizsgálá-

lata révén Pusztai Rezsőnek újabban sikerült kimutatnia, hogy a római erődítmény részben a mai centrum, részben pedig az egykori Károlyi-liget területére esik. Álláspontját a Linhard Gy. utcában föltárt 1,5 méter széles erődítmény al-

26 – A legio X gemina bélyeges téglája, amely a Bezenye-büdöskúti római állomás feltárása során került elő. (Pusztai R. feltárása, a közlés engedélyezését ezúton is köszönöm.)

támasztja. Ilyenformán a középkori vár területével való azonosítás eszik.

A *castellum* latin neve a Mosoni-Duna többszörös kanyarodására utal. Habár egyes kerámialeletek alapján alapítása még az i. sz. I. század végén bekövetkezett, az itt állomásozó csapat neve nem ismeretes. Későbbi helyőrsége is bizonytalan, valószínűleg a *cohors II Alpinorum equitata* volt. A IV. században a *cuneus equitum Dalmatarum* állomásozott itt. Az Ad Flexumban és környékén föltárt leletek a Hansági Mú-

zeumban láthatók. Két római felirat a vár kapujának belső falába van befalazva, amelyek a *legio XIII gemina* – talán itteni – építési tevékenységét örökítették meg.

Amint a Duna Pozsonynál eléri a Kisalföldet, folyása lelassul, hordalékának jó részét lerakja. Ez azzal a következménnyel jár, hogy több ágra szakad és gyakran változtatja medrét. Feltehető, hogy a római korban is a középső ága volt a főág, mint manapság, így egyáltalán nem meglepő, hogy a déli nagy szigeten, a Szigetközben

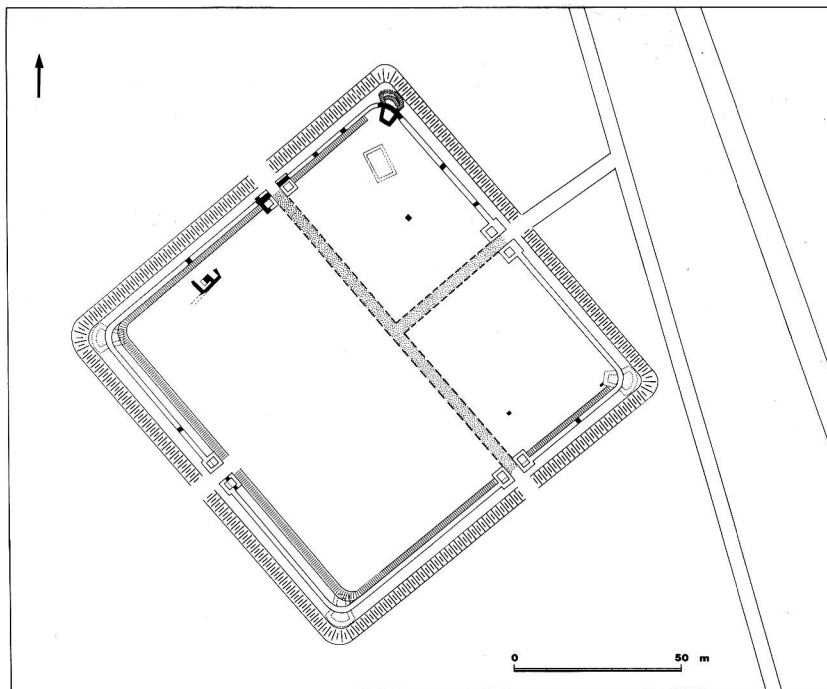

27 – A Mosoni-Duna bal partján, Máriakálnoknál fekvő későrómai erőd – feltehetően hídfőállás – látható maradványai, amelyek Ad Flexummal átellenben találhatók a sóderbánya egy fölkhagyott gödrében

is gyakran kerülnek elő római leletek. Pusztai Rezsőnek az utóbbi időben két római épületet (örtornyt?) sikerült Darnózseli északnyugati szélén találnia, és egyes kutatók a hédervári kastély helyén is hasonló nyomokat sejtnek. A legfontosabb azonban kétségtelenül Mosonmagyaróvárral, pontosabban a Lajta-torkolattal szemben, a Mosoni-Duna keleti oldalán feltárt kikötőmaradvány, amely valószínűleg *Ad Flexum castellum*ának IV. századi hídfőállása volt. Érdekes, hogy a maradványok 150 m-re fekszenek a mai parttól, vagyis a Duna itt is lényegesen megváltoztatta a medrét a római kor óta. A hídfőállás hatalmas falcsomkjai részben megmaradtak, és egy kavicsgödör oldalában mind a mai napig láthatók.

A Mosoni-Duna folyási irányában a legnagyobb változás kétségtelenül Mosonmagyaróvártól délre következett be, ahol három hatalmas ív keletkezett a római kor óta. Kovács István megfigyelései nyomán, amelyeket azonban néhány légifelvétel régészeti értékelése is megerősített, Mosonmagyaróvár és Horvátkimle között a *limes*-út nyomai a mai 1. sz. országúttól jóval keletebbre figyelhetők meg. A római út vonalát többször átvágja a kigyózá folyó Duna-ág. A következő olyan hely, ahol római örtornyra lehet következtetni, Horvátkimle délnyugati peremén, pontosan a Duna-parton van, ahol Kovács Istvánnak néhány római épületre utaló maradványt is sikerült találnia. Pontosan 3 km-rel tovább délkeleti irányban állt a következő *burgus* a Kisnyilas-tanyánál, hogy azután a már ismét a mai országút alatt rejtőző *limes*-út újabb 3 km után elérje Quadrata erődjét.

Ez az erődítmény az 1. sz. országút nyugati oldalán fekszik, a lébenymiklósi útelágazástól északnyugatra. Csaknem pontosan négyzetes formáját az éppen itt, a *castellum* melletti útkanyarulat is kihangsúlyozza. Az erőd tömbje még ma is több méterrel kiemelkedik a környező szántóföld szintjéből, nem véletlen tehát, hogy

Barátföldpuszta épületei csaknem kivétel nélkül ezen az emelkedésen állnak. A római lelőhelyet a már említett angol utazók, Pococke és Milles azonosították Quadratával. Az első ásatást a régésznek amatőr Kovács István végezte a tábor területén még a harmincas években. Ennek során a délkeleti saroktornyt, a *porta principalis dextrát* és a délnyugati fal egy szakaszát tártá föl. Megállapította, hogy a *castellum*nak a kőperiódus előtt palánkperiódusa is volt. A lekerekített sarok külső oldalán egy külső tornyot is ki lehetett mutatni. Az erődről alkotott mérvadó ismereteket azonban Gabler Dénes 1964–1969 között végzett ásatásainak köszönhetjük. Eszerint a 105 m széles palánktábornak a *legio XV Apollinaris* és a *legio XIII gemina* katonái emelték a későtraianusi korban. Mivel nemcsak itt, hanem *Ad Flexumban* is előkerültek a *legio XIII gemina* leletei, és mivel egyik

28 – A Barátföldpusztán fekvő Quadrata római erődjének alaprajza Gabler D. kutatásai nyomán

helyen sem mutatható ki ebben az időben segédcsoport, kézenfekvő a következtetés, hogy ekkoriban ennek a *legión*nak egy-egy különítménye állomásozott ezekben az erődökben. A 170 után épített körerődítmény 115,5 × 113 m nagyságú. Oldalfalait a szokásnak megfelelően a korábbi árok külső szélébe alapozták, a délnyugati azonban még délnyugatabbra, ezzel is bizonyítva, hogy már akkoriban is számolni kellett a Duna eróziós tevékenységével. Az erődítménynek négy kapuja volt, amelyeket az első kőperiódusban feltehetőleg csak fatornyokkal láttak el, a falszélességnivel kiugró kő kaputornyok pedig csak később, valószínűleg a félkör alakú saroktornyokkal együtt, Caracalla uralkodása idején épültek. A Nagy Konstantin idejére keltezhető legyező alakú saroktornyok itt olyan takarékos módon épültek meg, hogy a korábbi, 4,5 m széles védőárkot meg lehetett hagyni. A II. század későbbi évtizedeiben a *cohors IIII voluntariorum civium Romanorum*, a III. században a *cohors III Alpinorum* a IV. században pedig az *equites Mauri* alkothatták a tábor helyőrségét. A *vicus* nyomai közvetlenül az erőd környékén figyelhetők meg, elsősorban a déli oldalon. Még délnyugatabbra a temető nagy részét is sikerült Gabler Dénesnek föltárnia.

Quadratából a mai országút közelében haladt tovább a *limes*-út. Nem véletlen, hogy a következő falnak Öttevény a neve, amely régi útra utalva az itt átvezető római útról kapta a nevét. Barátföldpusztától 3 km-re található Sándorházapuszta az út keleti oldalán, ahol római településnyomok kerültek napvilágra. A *XIII. legio* téglái katonai állomásra utalnak.

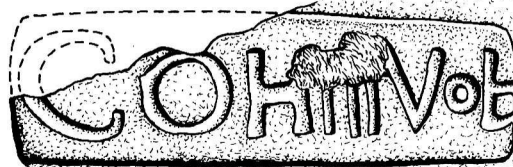
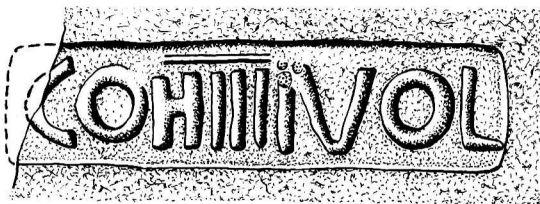
Nemcsak út menti jelzőtornyok, hanem arra alkalmas helyeken igazi őrtornyok is épültek ezen a szakaszon. Egy ilyen őrtorony maradványait Kunszigettől északnyugatra a Toronyvár(!) dűlőben mind a mai napig megtekinthetjük. A közvetlenül a Duna-parton található hatal-

mas falcsonk enyhén megsüllyedt, de még mindig impozáns látványt nyújt.

Öttevény és Abda között a *limes*-út egy darabig még nagyjából az 1. sz. országút vonalában halad, később azonban észak felé kanyarodik, és 133,5 km-re Budapesttől a modern úttól már mintegy 1 km-rel északabbra található. Itt ugyanis Lovas Elemér a harmincas években meg tudta határozni egyik szakaszát. Azokat a véleményeket, melyek szerint innen egészen Arrabonáig a két út egymással nagyjából párhuzamosan halad, az a tény is alátámasztja, hogy nemrégiben egy újabb *burgust* sikerült légifotó segítségével azonosítani Abda északi peremén. Dombja még ma is erőteljesen kiemelkedik a környezetből, felületét bőséges cserépanyag borítja. Feltehető továbbá, hogy az Abdától keletre álló kápolna dombján is őrtorony magasodott a római korban, mivel az említett lelőhely is az út nyomvonalába esik.

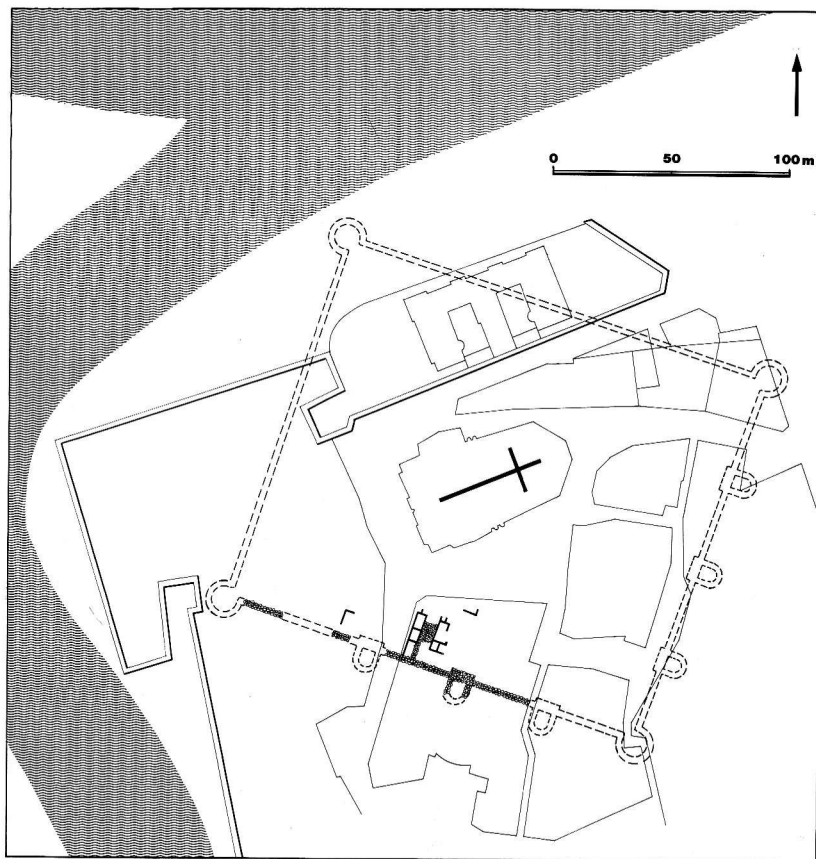
Még néhány mérföldet haladva Arrabona következik, amelyik a római korban igen fontos katonai centrum volt. Az *Itinerarium Antonini* 25 *milia passuum*-ban, azaz mérföldben adja meg Ad Flexumtól mért távolságát, ami a 37 km-es tényleges távolságnak jól megfelel. Arrabona a Rábának és a Rábcának a Dunába való torkolatánál igen fontos helyen fekszik. Ennél az átkelőhelynél egyesülnek a *limes*-úttal a Savariából és Sopianaeból (Pécs) érkező fontos utak, így nem véletlen, hogy ezt a vidéket már az i. sz. I. század közepén Claudius uralkodása idején megszállta egy segédcsoport. Később, a szomszédos erődítmények megalapítása után is megőrizte rangját, és ennek megfelelően a II. század elején az *ala I Ulpia contariorum milliariát*, Pannonia superior egyetlen dupla méretű lovascsapatát kapta helyőrségül. Feltehető, hogy ez az egység a későrómai korig Arrabona helyőrsége maradt.

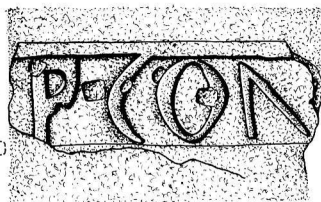
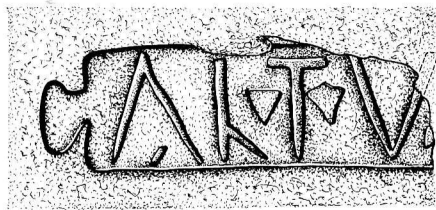
A *castellum* pontos helyét és kiterjedését illetően sajnos sok a bizonytalanság. Habár a kuta-

29 – A cohors III voluntariorum, a cohors II és III Alpinorum, valamint a cohors I Ulpia contariorum millaria bélyeges téglái

tők már régóta a Káptalan-dombon, a középkori vár alatt gyanították a római erődítményt, ahol különböző leletek és kisebb ásatások gazdag római rétegekre utaltak, a biztos eredményeket csak T. Szőnyi Eszter és Tomka Péter feltárásai hozták meg, akiknek a palánktábor, a köerődítmény és a későrómai erőd néhány fontos épületét sikerült felszínre hozniok. A legkorábbi leletek egy fából készült legénységi barakk maradványai, amelynek alapárkait és cölöplyukait sikerült megtalálniok. A feltárások megerősítették Gabler Dénes korábbi véleményét, miszerint a köerődöt a II. század elején emelték, tehát pontosan akkor, amikor az újabb helyőrség érkezett. Természetes, hogy a *millaria* egység lényegesen nagyobb erődöt kellett építsen magának, mint a megelőző kisebb létszámú segédcsoportok. „Ebből a periódusból két épületet és a köztük haladó 6 m széles útszakaszt sikerült az ásatásokon megfigyelni, valamint egy helyiségsort föltárni. Ez az épület éppen úgy van tájolva, mint a megelőző barakképület, vagyis megőrizték a korábbi beosztást. Ennek ismeretében megalapozott az a feltevés, hogy a palánktábor egészen a köerőd kialakításáig használatban volt. Az újonnan emelt

kőépületek igen sokáig voltak használatban, valószínűleg a IV. század kezdetéig” – írja T. Szőnyi Eszter ásatási beszámolójában. Habár a közép-császárkori erőd kiterjedése továbbra sem ismert, sikerült megállapítani, hogy mintegy 150×230 m kiterjedésű és 3,45 ha nagyságú volt.

A föltárás területén meg lehetett figyelni: a kőépületeket a IV. században széles sávban lebontották, hogy helyet csináljanak a későrómai erődfalnak. Ezt a hatalmas falat mintegy 40 m hosszan sikerült föltárni. Alapozása 3,2 m, mintegy 3 m magasán megmaradt felmenő fala 2,8 m széles volt. Megfigyelhető volt az erőd patkó alakú tornya is. A lelet mutatja, hogy a későrómai erőd kisebb volt, mint a korábbi, mintegy 150×150 m-es területre terjedt ki. Nagy kár, hogy ennek a részben pincékben, részben új épületek helyén feltárt csodálatos leletnek nagyrészt meg kellett semmisülnie. Talán re-

◁ 30 – Arrabona (Győr) castellumának körvonalai T. Szőnyi E. kutatásai alapján

31 – Győr, Püspökvár, amely az egykori római erőd maradványaira épült

mélhető, hogy a püspöki palota kertjében föltárandó további szakasza romkertként konzerválva és kialakítva hamarosan a nagyközönség elé kerül.

A *vicus* és *castellum* déli és keleti oldalára terjedt ki, ahol ma van Győr központja. A legnagyobb felületet Gabler Dénes tárta föl – jelentős mélységben – a Széchenyi téren. Sikertült kimutatnia, hogy az i. sz. I. századtól kezdve a polgári településen is már római módra szervezett élettel kell számolni. Arrabonában is a településről kivezető utak mentén található a temetők, amelyeket leletmentő ásatások révén sikerült megismerni, illetve részben föl is tární. Az Arrabonából és környékéről származó leleteket a Xantus János Múzeum őrzi. A gazdag leletanyagot folsorakoztató régészeti kiállítás a múzeumépület helyreállításának befejezése után ismét megnyílik. Az éppolyan jelentős római kőemlékanyag, köztük számos katonai felirat, a középkori vár nyugati kazamatáiban van elhelyezve.

3. Az Arrabona – Brigetio szakasz

A Kisalföld mind keskenyebbé válik Győrtől keletre, de az első, Dunáig lenyúló dombok csak Komáromtól keletre, Almásneszmélynél jelennek meg. A nyílt vidék csak laza védelmi rendszert követelt meg a folyam mentén, nagyobb katonai létesítményekre csak a délről beömlő patakok, valamint a Vággal és a Nyitrával már egyesült északi Duna-ág torkolatánál volt szükség. Igaz ugyan, hogy a különböző katonai objektumokat magaslatokon építették, és lehetőleg az utat is ilyen helyeken vezették, az eltelt 1500 év leforgása alatt a Duna mégis igen sok kárt tett bennük.

Az első *limes*-nyomok még Győr területén voltak kimutathatók, a 10. sz. és az 1. sz. országút (félaútópálya) találkozásának közelében.

A Likócs nevű városrészben római telepnyomokat talált Gabler Dénes, és kézenfekvő az a következtetése, hogy itt egy őrtorony is állt. A település dombjának a nagyobb része a hatvanas évek közepén áldozatul esett az árvízvédelmi munkáknak.

A következő római lelőhely a valamivel keletebbre fekvő Győr-Esztergető, amely a Duna árterületének közvetlen közelében található. Gabler Dénes mészke darabokat, római téglatöredékeket és agyagtapasztást talált egy dombon, ahol következtetése szerint mintegy 10×10 m kiterjedésű *burgus* állt a II–III. században. Néhány km-rel még keletebbre, a Győrszentiván-újmajori kereszteződés keleti oldalán, a 10. sz. országúttól délre alacsony domb húzódik, amelyen szintén sok mészke darab, állati és emberi csont, római téglatörmelék figyelhető meg. A Gabler Dénes által megfigyelt lelőhelyen római őrtorony és középkori templom állhatott.

Arrabona keleti szárnyának valószínűleg legfontosabb pontja az, ahol a Mosoni-Duna az Öreg-Dunába torkollik. Figyelemre méltó, hogy ezen a helyen a középkorban, de később is, kompátkelőhely volt a déli part és Vének között. Az egykori csárdától (ma vadászház) nem messze keletre a gyümölcsösben van az itteni őrtorony helye, amelynek mintegy 15×15 méteres középső része még ma is legalább egy méterrel magasabban van környezeténél. A torony árka is jól követhető a terepen. Habár még soha sem volt itt régészeti ásatás, egy régebben készített légifelvétel segítségével mégis elég jól meghatározható a kiterjedése: a felszínen szerte heverő sok mészke- és téglatörmelék alapján a kétségtelenül kőből épített tornyot négyzetes formájú, külső széleinél mintegy 74×74 m kiterjedésű árok övezte.

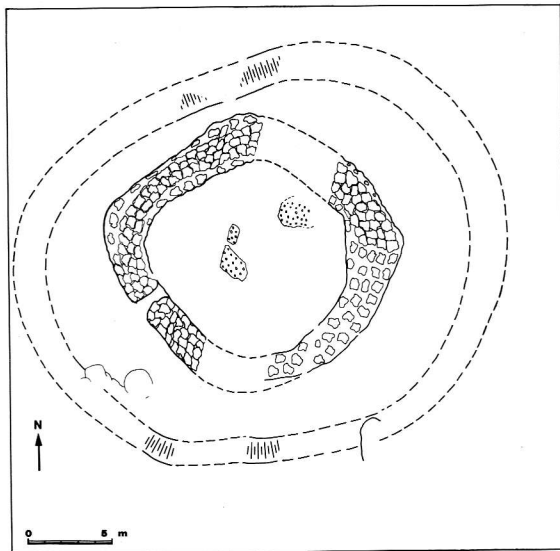
Még kevésbé ismert a következő őrtorony, amely két km-rel keletebbre, a 114. km-nél található. A mai országúttól kissé északra elha-

gyott sóderbányászó gödrök láthatók, és a környéken lakók állítása szerint gyakran lehetett itt érmekeket találni. Szerencsés módon egy légifelvétel megerősítette az ide vonatkozó híreket. Eszerint egy kettős árokkal körülvelt torony állott ezen a helyen. A torony nagysága kb. 15×20 m, a négyszögű árkoké pedig 48, illetve 84 m lehetett.

A Győr és Gönyü közötti szakaszcímről készített légifelvétel sehol sem mutatnak olyan vonalat, amely az egykori *limes*-út lehetett volna, így joggal gyanítható, hogy az a mai 10. sz. országút alatt vagy közvetlen közelében húzódik. Gönyü

térségében azonban megváltozik a helyzet, mivel a két út eltérő nyomvonalon halad tovább. Míg ugyanis a falunak a középkorban kialakult főutcája a Duna felé kanyarodik, a régi római út egyenesen halad tovább a falu déli sávja alatt, amint azt néhány, az ötvenes években készített légifelvételen látni lehet. (Érdekes, hogy az országút nemrég kiépített új egyenes szakasza csaknem pontosan visszatért a *limes*-út nyomvonalára.) A két különböző irányú út a falu keleti szélén egyesül ismét, így a *limes*-út következő szakasza egészen Ács-Vaspusztáig azonos a mai országúttal.

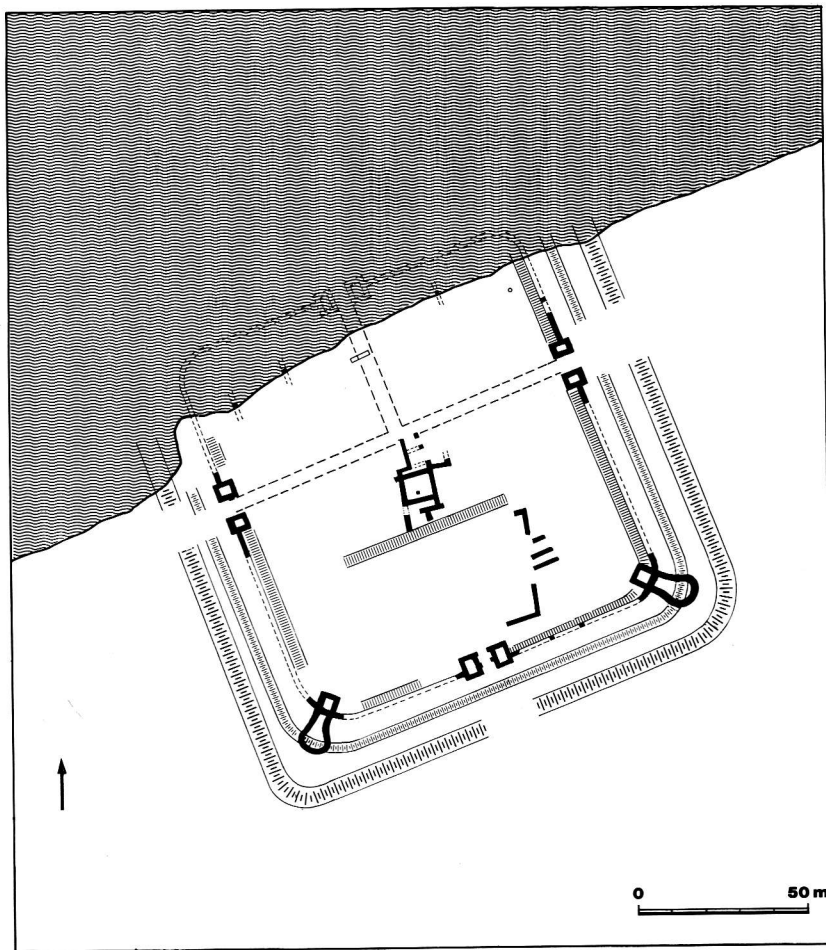

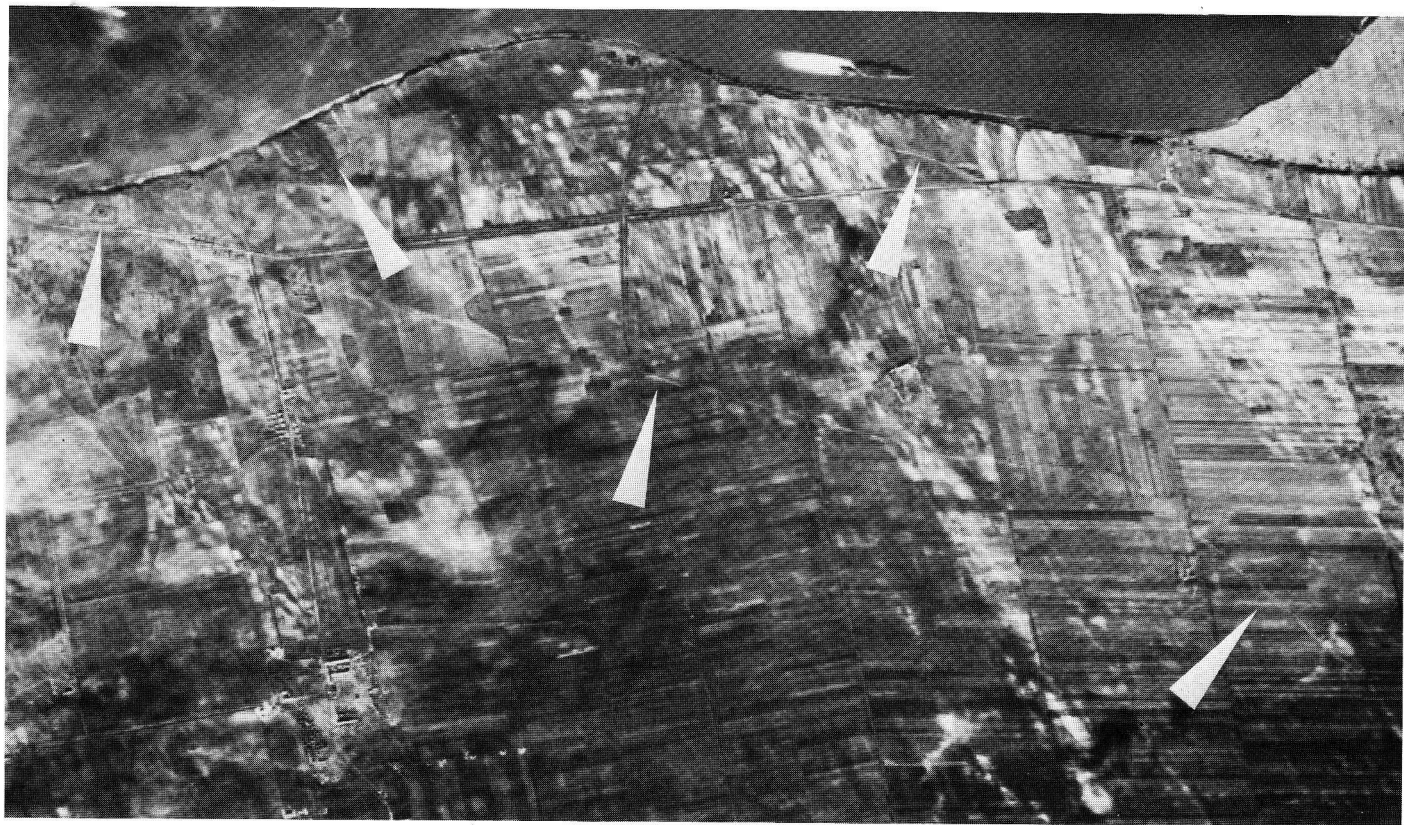
Feltehetően egy vagy két őrtorony Gönyü területén is állt, de nyomaikat még nem ismerjük. A következő ismert és T. Szőnyi Eszter által föltárt őrtorony Gönyütől keletre fekszik, az úgynevezett Proletártagban, a Bakonyér torkolatától keletre. A szegényesen kialakított kőtorony kiterjedése 15×15 m volt, a 2 m széles és mintegy 1,4 m mély árok nagyjából 23×27 méteres felületet övezett. Korábban talált leletei közül említést érdemel a *legio XIII gemina* egy bélyeges téglája.

Néhány km-rel keletebbre következik Ács-Vaspuszta, ahol a következő erődítmény található. A környék már régóta számontartott, ismert római lelőhely. Fényes Elek a múlt század közepén jegyezte föl, hogy 1817-ben Lovadpusztán (tehát vagy itt, vagy valamivel keletebbre) ép boltozatú római pincét találtak, amely kő- és téglaoszlopokon állt (vagyis valószínűleg egy padlófűtéses tér volt). Ez az épület talán a *ca-stellum*hoz tartozó fürdő volt. Az erődöt Gabler Dénes tártá föl. Az első faépítésű periódus a II.

század első éveire keltezhető, amikor a *cohors I Hispanorum* állomásozott itt. A második palánktábor az áradások és a partomlás veszélye miatt 40 m-rel délebbre építették föl a röviddel 117 után érkezett *cohors I Thracum* katonái. Lőrincz Barnabás föltevése szerint korábban a *cohors IIII voluntariorum* volt Ad Statuas helyőrsége. A második palánktábor eddig az első olyan hely Pannoniában, ahol *clavicula*, ebben az esetben egy *porta decumana* előtti ferde

◁ 33 – A Gönyü-Proletár-dűlőben föltárt őrtorony alaprajza T. Szőnyi E. ásatása alapján. (A közlés engedélyezését ezúton is köszönöm.)

◁ 34 – Ad Statuas
(Ács-Vaspuszta)
erődjének alaprajza
Gabler D. kutatásai
alapján

35 – Limes-út és
diagonális út Ács
közelében
légifelvétel

árok került elő, ami az ellenség támadását nehezítette meg. A kőerődöt csak a markomann háború után építették, itt is úgy, hogy a kőfalat a korábbi árok külső szélébe alapozták. Az erőd szélessége 106 m, hossza pedig – a *porta praetoria* alacsony vízállásnál a Dunából kilátszó csonkja alapján – 112 m volt. Előreugró kaputornyokkal és belső saroktornyokkal is ellátták, kívül pedig széles árokkal övezték. Ez utóbbit a IV. század elején elegyengették, és a faltól 13 m-re egy újabbat húztak, hogy így helyet teremtsenek a legyező alakú saroktornyoknak. Feltehető, hogy a három megmaradt kaput ekkor, esetleg valamivel később, elfalazták.

A *principia* egyes részeit is sikerült föltárni. A föltárt falak több periódushoz tartoznak. Gabler Dénes megfigyelései szerint a kő *principiát* csak Caracalla uralkodása idején építették meg. Habár semmilyen késői, Valentinianus kori építési periódust sem lehetett kimutatni, a besimított kerámia megléte mindenképpen azt bizonyítja, hogy az erődöt még az V. század első évtizedeiben is használták.

A *limes*-út még Ad Status előtt kettéágazik. Míg a tulajdonképpeni *limes*-út a Dunával párhuzamosan a mai országúttól kissé északabbra halad tovább, a másik délkeleti irányt vesz föl, és csaknem nyílegyenes vonalban futva közelíti

meg Ács déli részét, ahol ismét elágazva részint visszatér a Dunához, részben pedig egyenesen halad tovább. Feltehető, hogy ez az út közvetlen kapcsolatot teremtett a Tata helyén volt római településsel. A légifelvételeken világos sávként kirajzolódó utat a felszínen kavicsos sáv formájában lehet fölismerni. Valószínű, hogy a Concohát – Csém – Mocsa – Tata közti földutak, amelyek ebbe az irányba esnek, római eredetűek.

A *limes*-utat is több légifelvételen lehetett azonosítani. Párhuzamosan fut az itt enyhén észak felé kanyarodó partvonallal, majd a 10. sz. országút 102–103 km szelvényében egyesül

a mai úttal. Nem messze ettől a ponttól, Lovadpuszta–Réparakodó közelében, található a következő ismert őrtorony egy, a Dunától részben elmosott halmon. A következő torony akkoriban még látható „hatalmas falait” több mint 100 évvel ezelőtt Rómer Flóris írta le. Napjainkban már csak kevés törmelék utal a lelőhelyen, a Pálista-szőlőben, a torony egykor látványos romjaira.

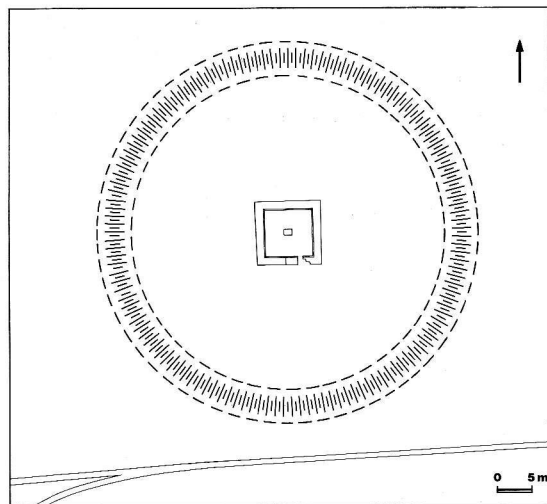
1 km-rel távolabb, ott, ahol a modern út enyhén dél felé kanyarodik, a *limes*-út nyílegyenesen haladt tovább Ács–Bumbumkút Ad Mures erődjé irányába. Habár a magyar régészeti kutatás már régóta ismeri ezt a római lelőhelyet, és

36 – Ad Mures
(Ács-Bumbumkút)
erődjé légifelvételen

egy erődítményt feltételez ezen a helyen, ásátások hiányában igen hiányosak a tényleges ismeretek. Szerencsés módon a közelmúltban sikerült azonosítani az erődöt egy légifelvétel segítségével, és így az egyetlen védőárokkaal övezett *castellum* nagyságát is meg lehetett határozni. Szélessége eszerint mintegy 130 m, hosszúsága pedig 175 m volt, az utóbbi azonban nem a teljes hosszúság, mivel az erőd északi sávját elmosta a Duna. A mintegy 13 m széles árkot a terep enyhe bemélyedése nyomán a felszínen is elég jól lehet követni. Az erőd területén nagy mennyiségben hevernek kő- és tégladarabok, egyéb apró leletek. A téglák között bélyegesek is voltak (*legio XIII gemina*, *legio XIII gemina*, *legio XV Apollinaris*), és ezek alapján biztosra vehető, hogy az erődöt a brigetioi *legió*s-táborral együtt Traianus uralkodása idején létesítették. A tábor egy *ala* számára szűk lett volna, így feltehetően a *legio I adiutrix* egy *vexillatio*ja teljesített itt szolgálatot. Az erőd környékén, de elsősorban a déli oldalon, kifejlődött a polgári település, a *vicus*, amelynek világos nyomai különböző régészeti leletek formájában a felszínen is megfigyelhetők. A temető a *castellum*tól keletre helyezkedik el, a településből kifelé vezető *limes*-út mentén. Az utóbbit az elmúlt századok során elmosták az áradások, részben a Concópatak, de jobbra maga a Duna, amelyik ma lényegesen délebbre folyik, mint a római korban. Az is biztosnak tűnik, hogy a *porta decumanán* keresztül déli irányban is vezetett egy út az erődből, amelynek a közelében egy kisebb falu is kifejlődött, mivel Gabler Dénes Ács nyugati szélén római település nyomaira bukkant.

Az elmondottak szerint tehát néhány kilométeren keresztül nem lehet követni a *limes*-utat, mert elmosta a Duna. A Concópatak keleti oldalán azonban, mintegy 1800 m-re Ad Mures erődjétől, egy légifelvétel tanúsága szerint ismét megjelenik a Duna-parton, hogy 500 méterrel utóbb egyesüljön a koppánymonostori úttal.

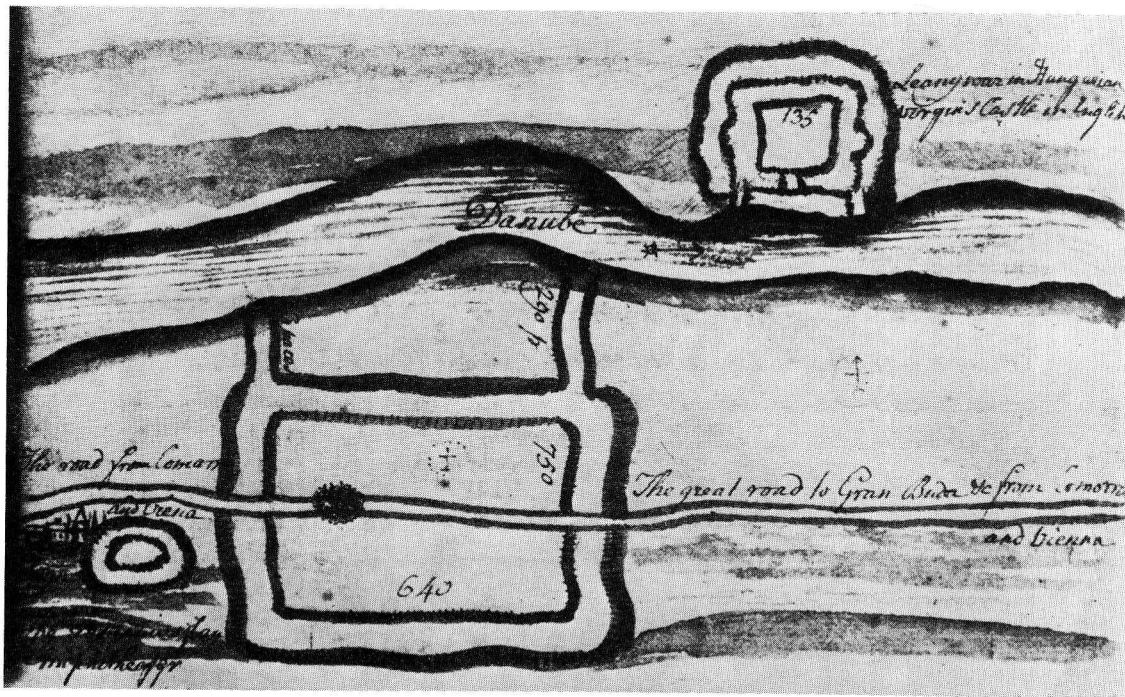

Joggal gyanítható, hogy innen kezdve egészen a Brigetióig ma is használatban lévő földutak és egyéb utak nyomvonalában haladt a római út. Koppánymonostor térségében, ahol az utóbbi időben számos csinos hétvégi ház épült a dűlőút mentén, több őrtorony állt a római korban. Az első pontosan azon a helyen van, ahol a római és a mai út egyesül. Ezt a tornyot több mint 80 évvel ezelőtt Milch Ármin tárta föl. Falainak földdel nem túl vastagon betakart maradványai ma is jól kivehetők egy, a környezetből erőteljesen kiemelkedő halom tetején. Valószínű, hogy a Szűnyogvárnak nevezett ház alatt, és az egykori Molnár-Harsányi földön is egy-egy őrtorony állt, mindkettő közvetlenül a Koppány vezér út északi oldalán. Az utóbbi lelőhely dombján bronzkori sírok, de római edénytöredékek is kerültek elő. A következő őrtorony közvetlenül a Duna-parton állt egy dombtetőn. A torony maradványait Radnóti Aladár figyelte meg 1942-ben annak a víkendháznak az építése során, amely ma vendéglő. Az utolsó itteni őrtornyot egy még keletebbre fekvő halmon, a Kővári-villa és a középkori kolostor közelében sike-

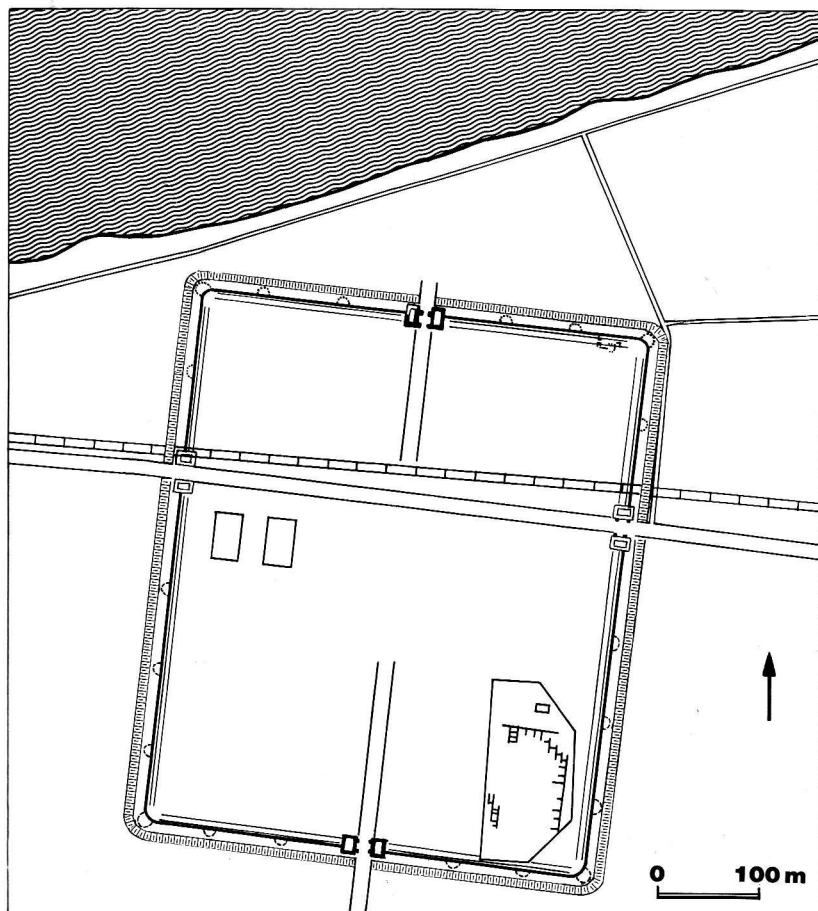
rült azonosítani. További őrtornyok azonosítása csaknem lehetetlen ezen a vidéken, mivel a Komárom körül a múlt században kialakított hatalmas erőrendszer csaknem minden régebbi nyomot megsemmisített.

Nem véletlen, hogy Komárom és környéke mind a római korban, mind pedig a későbbi korokban olyan nagy katonai jelentőséget vívott ki magának. Itt ömlik be ugyanis a csallóközi Duna-ág – az Északi-Kárpátok más folyóival egyesülve – a Duna főágába, és természetes, hogy már a római korban is fontos utak indultak ki ettől az átkelési ponttól. Miután már Bonfini említést tett a *Romanorum legionis* maradványairól, mégpedig mint a *Latinae gentis coloniá*-ról, Lazius szolgáltatott róla pontosabb adatokat a XVI. században. Azt írja többek között, hogy a vár Leonhartus A' Vels irányításával való

megerősítése során rengeteg római köemlék került elő, amelyeknek jelentős részét hajón Bécsbe szállították. A gazdag római lelőhelyet véglegesen Pococke és Milles azonosította Brigetióval. Tőlük és L. Marsigitól származnak a polgárváros, a *castra legionis*, valamint a kettő közötti ovális *amphitheatrum* leírásai és vázlatai. A múlt században több kutató fölemelte szavát az itteni római műemlékek megmentése érdekében, mert lelkiismeretlen emberek már a római sírok kifosztását is megkezdték. A múlt század végén alapított Komárom vármegyei és Komárom városi Múzeum Egyesület (a későbbi Jókai Múzeummal a Duna északi oldalán fekvő városrészben) alig tudta meggátolni ezt a folyamatot, a század nyolcvanas éveiben például egy ágyúállást építettek bele a *legiós*-tábor délkeleti részébe. Szomorú vigasz, hogy az ezzel kapcsolatos

38 – Brigetio (Komárom–Szőny) és környéke J. Milles vázlatán. Figyelemre méltóak azok a párhuzamos falak, amelyek mindkét erődtől a Dunához vezetnek, a leányvári erődnél a késő római korban egy-egy patkó alakú toronnyal elzárt két oldalkapuja, valamint az amphitheatrum ma már csak légifelvételen azonosítható ovális foltja.

39 – A brigetioi
legiós-tábor
alaprája
Berkovics-Borota
M., Paulovics I. és
Barkóczy L.
kutatásai alapján

földmunkák során néhány falat sikerült bemérni. Az erőd balszerencsés története azonban ezzel még nem ért véget. Paulovics István 1927–1928-ban végzett ígéretes feltárása után, a negyvenes évek elején ugyanis pontosan ezen a helyen épült meg egy új olajfinomító. Habár ekkor Radnóti Aladár és Barkóczy László kisebb leletmentést végezhetett, a végeredmény mégis az, hogy ezzel Magyarország utolsó szabadon maradt *legiós* erődítménye semmisült meg és veszett el a régészeti kutatás számára.

A fontos katonai körzet az i. sz. I. század közepén kapta első helyőrségét, egy segédcsapatot. Táborát a *legiós*-erődítménytől keletre találta meg Barkóczy László. A mintegy 200 m széles *castellum* északi részét elmosta a Duna. Helyőrsége valószínűleg a *cohors I Britannica milliaria* volt. A valamivel nyugatabbra fekvő *legiós*-erődöt *legiós vexillatiók* közreműködésével a *legio I adiutrix* építette az i. sz. I. és II. század fordulóján. Rövid megszakítással ez a *legio* volt Brigetio állandó helyőrsége. Az erőd nagysága 430 × 540 m. A felismert eróziós veszély miatt nem közvetlenül a Duna partján állt. Paulovics István az északi fal mögött gyeptéglafalat is talált, az újabb kutatás azonban fölteszi, hogy ez a kőfal mögötti földtöltéshez tartozott, és így mégsem kell számolni palánkperiódussal. Az erőd összes kapuját kissé előreugró kaputornyokkal látták el. Az oldalkapukat sajnos nem lehetett megfigyelni, mert az országút még ma is az egykori *limes*-út vonalában halad. A *porta praetoriát* kivéve valószínűleg az összes kapu két nyílású volt. A sarkokban belső tornyok álltak. A csaknem 3 m mély védőárok 10 m széles volt. Kár, hogy a védőfal külső oldalán nem folyt ásatás, mert így bizonytalan marad, hogy az erőd – feltehetően a IV. században – rendelkezett-e külső tornyokkal. Egy pontosan 100 évvel ezelőtti fölmérés alapján azonban, amely viszont csak a felszíni formációkra terjedt ki, csaknem biztosra vehető, hogy az erőd a késő római korban patkó alakú oldaltornyokat és talán valamilyen saroktornyokat is kapott. Az erőd sarkaitól ferdén a Dunához futó falak, amelyeket először korábbi erődítményeknek, majd kikötőnek tartottak, minden bizonnyal a késő római erődhez (és kikötőhöz) tartoztak. Csak egy ilyen késői keltezés teszi ugyanis lehetővé azt a tényt, hogy ezeket a falakat a XVII–XVIII. században még viszonylag jól lehetett látni.

Az erődítmény belső területéről kevés a hiteles ásatási adat. Az egyik legfontosabb a már

40 – Brigetio és
környéke
légifelvételen

régóta megfigyelt vízvezeték, amely az bizonyítja, hogy a fürdő az erőd területén állt, valószínűleg az északi (*praetoria*) oldalon. A brigetioi vízvezetékről már több tanulmány született, ennek ellenére még mindig hiányos a róla alkotott kép. A vízvezeték a tatai források vizét szállította részint földvezetékben, részint földtöltéssel és/vagy oszlopokon vezetett agyagcsövekben. Mivel azonban még XVIII. századi ábrázolások is megörökítették a vízvezeték maradványait, ezek alapján biztosra vehető, hogy a víz többnyire a felszín fölött, magas építésű vezetéken haladt.

Az erődtől délre sikerült föltárni egy olyan épületet, amelyben több mázsa ólmot találtak. Analógiák alapján biztos, hogy ez egy elosztóhelyiség volt, ahonnan a víz részben az erődítmény, részben pedig a nyugatra fekvő polgárváros felé haladt tovább.

A *canabae* az erőd körül terült el, de elsősorban a déli és nyugati területekre terjedt ki. Itt került feltárássra többek között a Dolichenum és a Mithras-szentély, továbbá újabban egy freskókkal és stukkóval rendkívül gazdagon díszített épület. Az utóbbitól délre fekszik az amphitheatrum, amelyet már Pococke és Milles leírt, nyomai azonban teljesen elenyésztek máig, csak egy légifelvétel őrizte meg halványan körvonalát.

A polgárváros 2 km-rel nyugatabbra található, Szőny falu (ma már Komárom része) alatt, itt azonban még napjainkig sem volt ásatás. Kiterjedését azonban így is meg lehetett állapítani, és az is kitűnt, hogy kelet–nyugati irányban el-

nyújtott téglalap formáját kőfal és földtöltés övezte. Gazdag anyag származik viszont a temetőkből, amelyek a kivezető utak mentén a két település között, az erődtől délre és keletre helyezkednek el. Azok a gazdag és díszes leletek, amelyek nem estek áldozatul a műkereskedelemnek, a pozsonyi, komáromi (Csehszlovákia), tatai múzeumban és a budapesti Nemzeti Múzeumban találhatók. A kőemlékek túlnyomórészt a Nemzeti Múzeumban és a komáromi Igmándi Erődben berendezett lapidariumban vannak elhelyezve. Néhány kőemlék, két szarkofág és két mérföldkő, Komárom főterén, illetve a város nyugati szélén lett tájékoztató táblákkal együtt fölállítva.

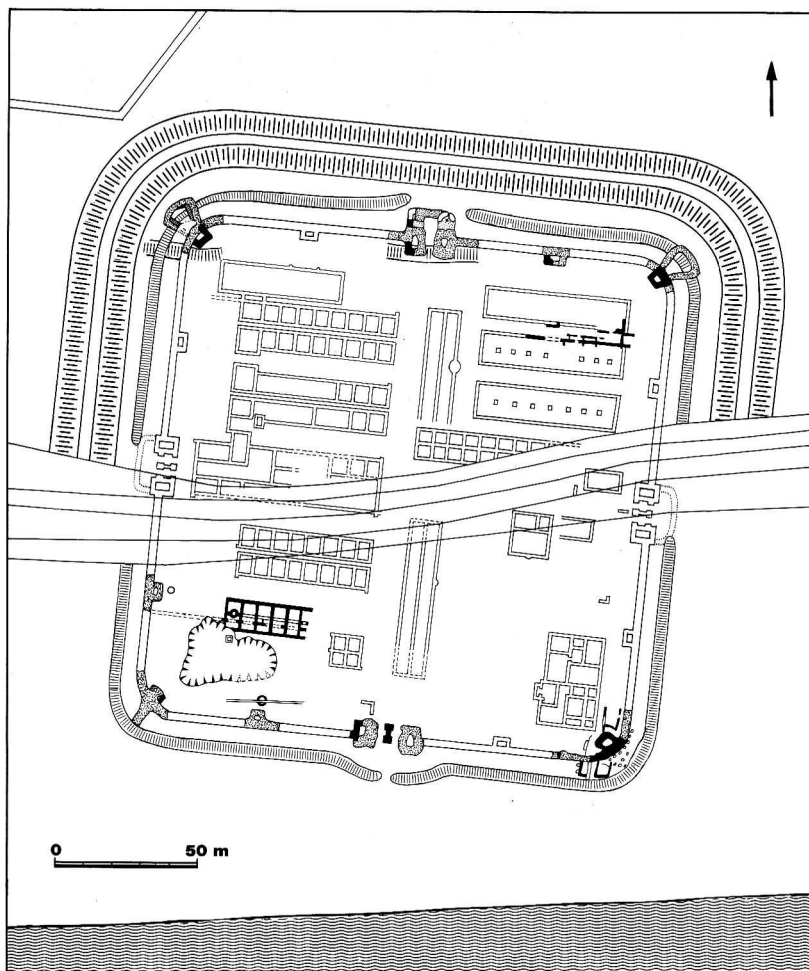
41 – Egy brigetiói szarkofág – a hódmezővásárhelyi gimnázium udvarán

100 évvel ezelőtt Gyulai Rudolf még látta Brigetio mellett a római híd maradványait. Ez a híd a katonaság és a kereskedők érdekeit szolgálta. A *castra legionisszal* szemben, de valamelyest keletre is épült egy erőd a túlsó parton, amelynek 175×176 m a kiterjedése. Ezt a *castellumot* Tóth-Kurucz István a századfordulón csaknem teljesen föltárta, újabban pedig csehszlovák kollegák végeznek további ásátásokat benne. Mindmáig bizonytalan, hogy milyen szerepet játszott az a két további sánc az erőd mellett, amelyeket légifénykép-értékeléssel sikerült megállapítani. Az erőd, amelynek magyar neve Leányvár (Iža) Celamantia volt a római korban. A legújabb ásátások tanúsága szerint a palánktábor az i. sz. II. század közepén lezajlott markomann háború idején épült, kőbe való átépítésére pedig nem sokkal ezután kerülhetett sor. A IV. században az erőd legyező alakú tornyokat kapott, egyes kapuit pedig patkó alakú toronnyal zárták el.

4. A Brigetio – Solva szakasz

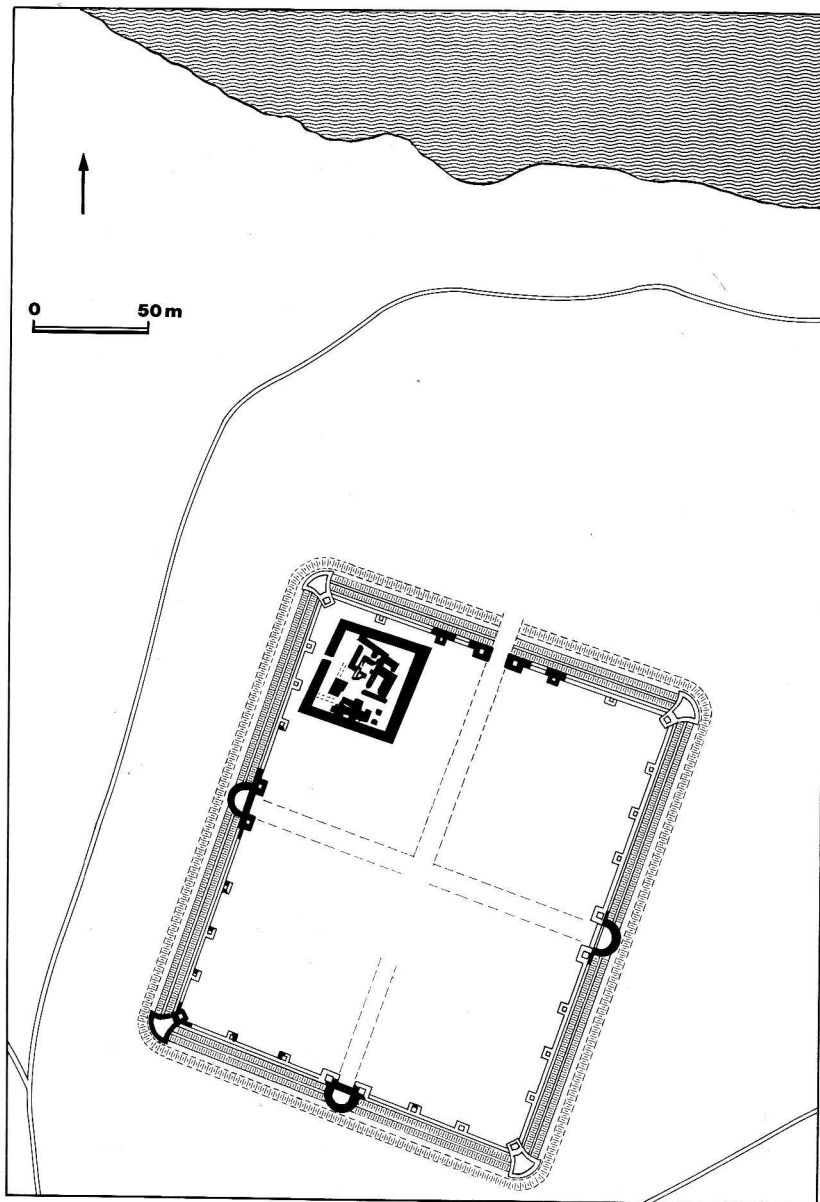
Általánosan elfogadott nézet, hogy a *limes*-út, miután a *porta principalis dextrán* keresztül elhagyta a *legio* erődjét, a modern országút nyomvonalaiban haladt tovább. Az első eltérés Azum (Odiavum) *castelluma* közelében (Almásfüzítő mellett) tapasztalható, ahol a római út a 10. sz. országúttól északra húzódik. Habár ez a terület az utóbbi időben magas fejlettségű iparvidékké változott, régebbi följegyzésekből, újabb megfigyelésekből és ásátásokból mégis jó néhány római lelőhelyről tud ezen a vidéken a kutatás.

Az első őrtorony a Duna-part legszélén van, nagyjából a vasúti átvjárótól északra. Északi harmadát elmosta a Duna. Mivel ezen a dombon a közép császárkorban egy fazekastelep működött,

dött, a torony csak a késő császárkorban épülhetett. A 10×10 m kiterjedésű torony falai 1,1 m vastagok. Egy régebbi légifelvétel alapján 15 m széles árka mintegy 70×70 méteres területet övezett. A második torony a még ma is meglévő Almásfüzítő-perjépusztai gazdasági épület alatt rejtőzik. Az Almásfüzítő előtti utolsó őrtornyot Radnóti Aladár azonosította az Olajfinomítótól nyugatra.

42 – A leányvári (Iža) erőd alaprajza Tóth-Kurucz I., K. Kuzmová, T. Kolník, J. Rajtár és A. Trugly kutatásai alapján

43 – Az Almásfüzitő közelében fekvő Odiavum erődjének alaprajza Fülep F. és Bíró E. ásatai nyomán

Azaum *castelluma* (egy újabban talált feliraton a név Odiavumként olvasható) az Almásfüzitő közelében lévő tatai útelágazástól valamelyest keletre, a 10. sz. úttól északra fekszik. Területe a hetvenes évek elejéig érintetlen volt, akkor azonban a közeli timföldgyár ülepítő medencéjét alakították ki a helyén. Ilyenformán az erődről alkotott régészeti ismeretek tovább már nem gyarapodhatnak, az ismert adatok Fülep Ferenc korábbi feltárásaiból és Bíró Endre leletmentéseiből származnak. Néhány légifelvétel is jó adatokat szolgáltat az erőd megismeréséhez. Az i. sz. I. század végén palánktábor épült ezen a helyen, amelynek nyomai helyenként megfigyelhetők. Eddig sajnos nem sikerült megállapítani, melyik lovasscsapat alapította a tábor, az viszont biztos, hogy Hadrianus korától egészen a későrómai korig az *ala III Augusta Thracum* alkotta az erőd helyőrségét. Egy újonnan talált felirat tanúsága szerint ez a csapat építette át kőből az erődöt Antoninus Pius idején. A 166×203 m nagyságú erődnek 2,2 m vastag falai voltak, amelynek belső oldalán négyszögletes oldal- és saroktoronyok magasodtak. Az erőd körül kettős árkot vontak, melyek szélessége 3,5–3,5 m volt. Meg lehetett állapítani, hogy a kissé előreugró kaputoronyokat csak valamivel később, Marcus Aurelius korát követően, de valószínűleg csak Caracalla uralkodása idején emelték. A IV. században, valószínűleg Nagy Konstantin uralkodása idején, patkó alakú torony formájában minden kaput elfalaztak, kivéve a *porta praetoriát*. Ugyanekkor a lekerekített sarkokat legyező alakú tornyokkal látták el. Abból a célból, hogy az új tornyoknak helyet csináljanak, a korábbi árkokat betemették, és 10–12 méteres távolságban újabbat húztak. Az utóbbit légifelvételen sikerült megtalálni. A *castrum* utolsó építési periódusa a Valentinianus utáni időre tehető, amikor az északnyugati sarokban kisebb erődítményt alakítottak ki. Területe $32,8 \times 32,5$ m, falvastagsága 2,2 m volt. Az

44 – Odiavum
castelluma egy
1940-ben készített
légifelvételen

erőd későrómai helyőrsége az *equites Dalmatae* volt. A *castellum* belső épületei közül sajnos egyetlen egyet sem ismerünk.

A *limes*-út eredetileg a *castellum*on keresztül haladt tovább kelet felé, a későrómai korban, amikor az oldalkapukat elfalazták, tőle északra. Volt azonban egy másik út is, amelyik még az erődítménytől nyugatra elkanyarodott Tata (Lepavista?) felé. Szintén ismert dolog, hogy a vasút és az országút találkozási közelében római gát húzódik. Ezt a gátat Marsigli is föltérképezte, később pedig több kutató leírta. Néhány faragott kő került elő belőle. Mivel azonban ez

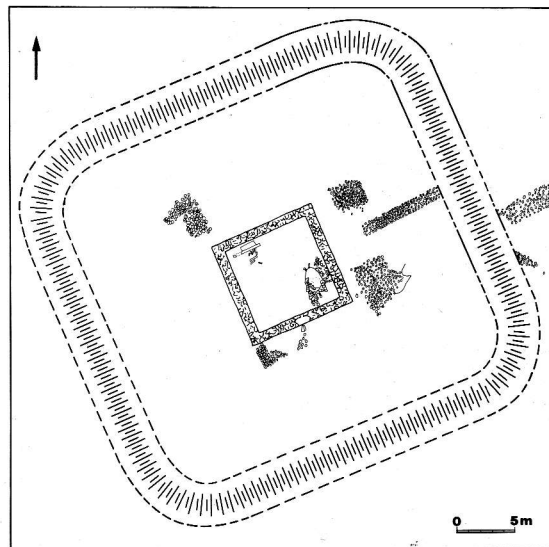
a gát út alépítménye volt, a kőben gazdag szakasz pedig valószínűleg a Fényes-patakon átvezető hídhoz tartozott, ez a létesítmény semmilyen szerepet sem játszhatott Brigetio vízellátási rendszerében.

Almásfüzitőtől keletre a Pusztadombon Biró Endre egy további *burgust* tárt föl. Alakja rombusz, oldalfalainak hossza 16 és 17 m volt. Érdemes megjegyezni, hogy a pannoniai *limes* mentén több rombusz formájú őrtorony vagy rombusz formájú árok fordul elő. Minden esetben bizonyítható, hogy nem a terepalakulat követelte meg ezt a speciális formát. Miután egy

45 – A Neszmély-
Tekeres patak
partján föltárt római
őrtorony alaprajza
Póczy K. és
Czeglédy I.
kutatásai nyomán

Dunaújváros közelében föltárt ilyen torony kapcsán sikerült bizonyítani, hogy az a tetrarchia korában épült, igen valószínű, hogy a többi hasonló formájú és nagyságú torony is ebből az időből származik, így az Almásfüzitő-Pusztadombon föltárt *burgus* is.

Almásneszméllyel a pannoniai *limes* egy újabb arculatú szakasza kezdődik. Ez az a terület, amely i. sz. 214-ben Brigetióval együtt Pannonia superiortól átkerült Pannonia inferior-hoz. A változást azonban itt könnyebb földrajzilag megérteni. A táj dombossá válik, a Gerecse északi nyúlványai helyenként egészen a Dunáig érnek. Ez azt is jelenti, hogy a megtelepedésre alkalmas parti sávban korábban – most is – kisebb-nagyobb falvak sorakoztak, lefedve a régi településeket. Ez az oka annak, hogy erről a területről viszonylag kevés római emléket ismerünk, elsősorban azokat, amelyek valamilyen

46 – A legio
I adiutrix egyik
katonájának,
Marcus Aurelius
Avitianusnak
a sírköve (részlet)

kiemelkedő helyen, dombtetőn álltak. Római építészeti maradványok kerültek elő Almásneszmélyen a dunaalmási református templom alatt, amelyek egy későrómai őrtoronyra utalnak. Neszmélytől keletebbre, a Tekeres-patak keleti partján, Póczy Klára és Czeglédy Ilona egy újabb őrtornyot tárt föl 1958-ban a 10. sz. országúttól 200 méterrel délre. A $9,6 \times 9,6$ m kiterjedésű toronynak 1 m vastag fala volt, amelyet szabálytalan alakú terméskövekből raktak. Bejárata a déli oldalon feküdt, vele szemben pedig az emeletre vezető lépcső maradványait lehetett megfigyelni. A tornyot előbb egy kerítés, majd tőle 11 méterre egy 2,2–2,6 m mély árok övezte. Az egy ízben megújított járósíntből arra lehetett következtetni, hogy az őrtorony hosszabb ideig használatban volt a IV. század folyamán. Erre utalnak Nagy Konstantin és Valentinianus érmei, továbbá Lupicinus *tribunus* bélyeges téglái is. Ugyanezeknek a kutatóknak sikerült valamivel keletebbre, a Kalin-hegyen is egy római őrtornyot találni és részben föl is tárni. A hármas árokkal övezett kerek toronyból

47 – Egy részben
betöltődött árkú
őrtorony Süttő
határában egy
dombtetőn

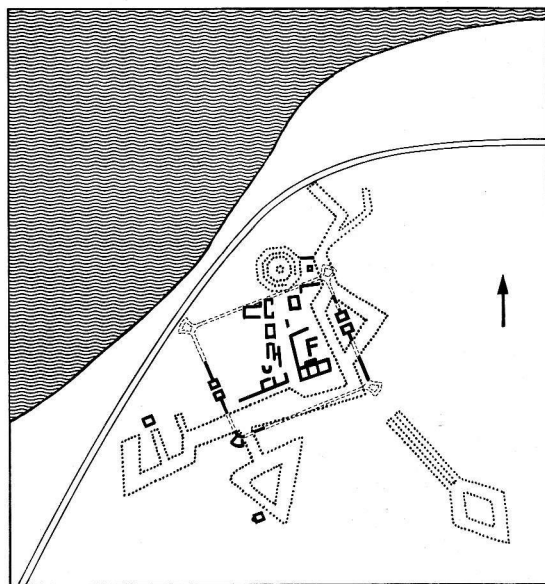
nagyszerű kilátás nyílt minden irányba. A leletek Valentinianus korára keltezték ezt az őrtornyot. Egy hasonló, szintén dombtetőn álló, több árokkal övezett torony Almásneszmély és Süttő határán vált ismertté.

Nem messze ettől a lelőhelytől, de már Süttő területén, egy mérföldkő került elő. A lelőhely arra utal, hogy a *limes*-út itt is a modern országút alatt keresendő. Az is gyanítható, hogy a falu területén egy vagy két őrállomás is állott, de a következőt csak Lábatlan nyugati határában sikerült azonosítani. Mivel a Duna-parton építési törmelék és Lupicinus *tribunus* bélyeges téglái

kerültek elő, biztos, hogy ezen a helyen a késő-római korban egy őrtorony állt. Mivel ugyanitt korábbi leletek is napvilágra kerültek, valószínűleg korábban is volt itt egy kisebb település, esetleg egy őrtorony. A falu keleti szélén is minden bizonnyal állott egy – talán katonai – település, mert 1941-ben házépítés közben egy kisebb, a III. század második évtizedéből származó éremkincs került elő.

Alig egy kilométerrel keletebbre már Nyergesújfalu területe kezdődik, ahol az ott talált római téglatöredékek alapján előbb egy meredek dombon gyanítható egy őrtorony, keletebbre

pedig, a hegy lábánál, az előkerült terrazzo- és falmaradványok után ítélve egy polgári település feküdt. Ez a település már valószínűleg Crumerum *castellum*ának *vicusa* volt. Maga az erődítmény a hegy tetején található, amely északi és nyugati oldalán rendkívül meredeken szakad a mélybe. Pococke följegyezte, hogy a XVIII. században néhány vastag falat, sőt latin feliratot is lehetett még látni a római erőd területén. Azt is leírja többek között, hogy II. Rákóczi Ferenc csapatai erődítményt emeltek a dombtetőn, de ezt a gróf Pálffy János és gróf Guido Starhemberg által vezetett császári csapatok hamarosan elfoglalták. A hatalmas földsáncokból álló erődítmény a római erőd maradványait teljesen megsemmisítette. Szerencsés módon rendelkezünk egy olyan régi légifelvétellel, amelyen a földsáncok között helyenként kivehető a római falak vonala. Ezek szerint a megfigyelések szerint a *castellum* kissé előreugró kaputornyokkal és a későrómai korban legyező alakú saroktornyokkal rendelkezett. Egy illegális ásatásból

48 – Crumerum
(Nyergesújfalu)
római erődjének
alaprajza, amelyet
Soproni S. készített
légifelvétel alapján

kiderült továbbá, hogy a *porta praetoria* 1 m vastag falú kaputornyának belvilága $1,5 \times 1,5$ m volt. Római falak a hegy nyugati oldalán is megfigyelhetők, és az északi oldalon a XVIII. században épített kis kápolna falába is használtak föl másodlagosan római téglákat. Az erődítmény az i. sz. II. században épült, helyőrsége ekkor a *cohors V Callaecorum Lucensium* volt, a IV. században pedig az *equites promoti*.

A modern út a hegy lábánál vezet kelet felé, a *limes*-út azonban nem itt, hanem a hegyen keresztül vezetett ugyanebbe az irányba. Maga mögött hagyta a *castellum*ot és a délkeleti oldalra is kiterjedő *vicust*, majd a mai falu alatt vezetett tovább. Itt nem, de a falutól keletre több helyen meg lehetett figyelni hosszabb-rövidebb szakaszokon. Egy szakaszát Balogh Albin találta meg 1934-ben a nyergesújfalui téglagyár agyagbányájában. Leírása szerint a lelet „földbe ágyazott bogárhátú út, melyen vastagon durva szemű kavics van elterelve”. Kelemen Márta újabb feltárása szerint az utat egy eredetileg igen laza kőalapra rakott 5 m széles kavicsöltés alkotta. 1955-ben két mérföldkötföredék is előkerült az agyagbányában, ezek azonban elkalódtak. A római út a felszínen is elég jól követhető. Kavicsos sávja még mindig enyhén kiemelkedik a környezetből. Tát határában egy dűlőút őrzi emlékét, majd enyhén észak felé kanyarodva a falu keleti szélénél keresztezi a modern országutat. Ez az egész szakasz, majd pedig a továbbiak részben Esztergom, részben pedig Tokod felé, igen jól nyomon követhetők néhány régebben készített légifelvételen.

Nyergesújfalu és Tát között eddig csupán egyetlen egy őrtornyot sikerült azonosítani. Sajnos a közvetlenül a Duna partján álló őrtornyot az 1958-ban bekövetkezett partomlás teljesen elpusztította.

Fontos tény, hogy a *limes*-út Tát keleti szélén kettéágazik. Ennek az az oka, hogy közvetlen út indult innen Aquincum felé, és hogy a későró-

49 – A Tokod melletti későrómai erőd légifelvételen. Látható a hozzá vezető út és egy külső sáncvonal is.

mai korban Tokodnál egy erődítményt építettek. A déli út ehhez az erődhöz vezet.

A tokodi későrómai erődöt Mócsy András tártta föl. Az erőd falait és egyetlen nagy kapuját később műemlékként helyreállították. Habár a környékről Flavius kori régészeti leletek, a *legio XI geminán*ak a II. század első éveire keltezhető bélyeges téglái, továbbá egy 110-ben kia-

dott katonai diploma került elő, mégsem tudunk arról, hogy itt már a középső császárkorban is római erődítmény állott volna. Mócsy András megfigyelései alapján biztos, hogy a kétperiódusú későrómai erőd alatt semmilyen korábbi katonai építmény sem rejtőzik. Mivel az építést megelőző planírozási rétegbe késői leletek is kerültek, kétségtelen, hogy a két perió-

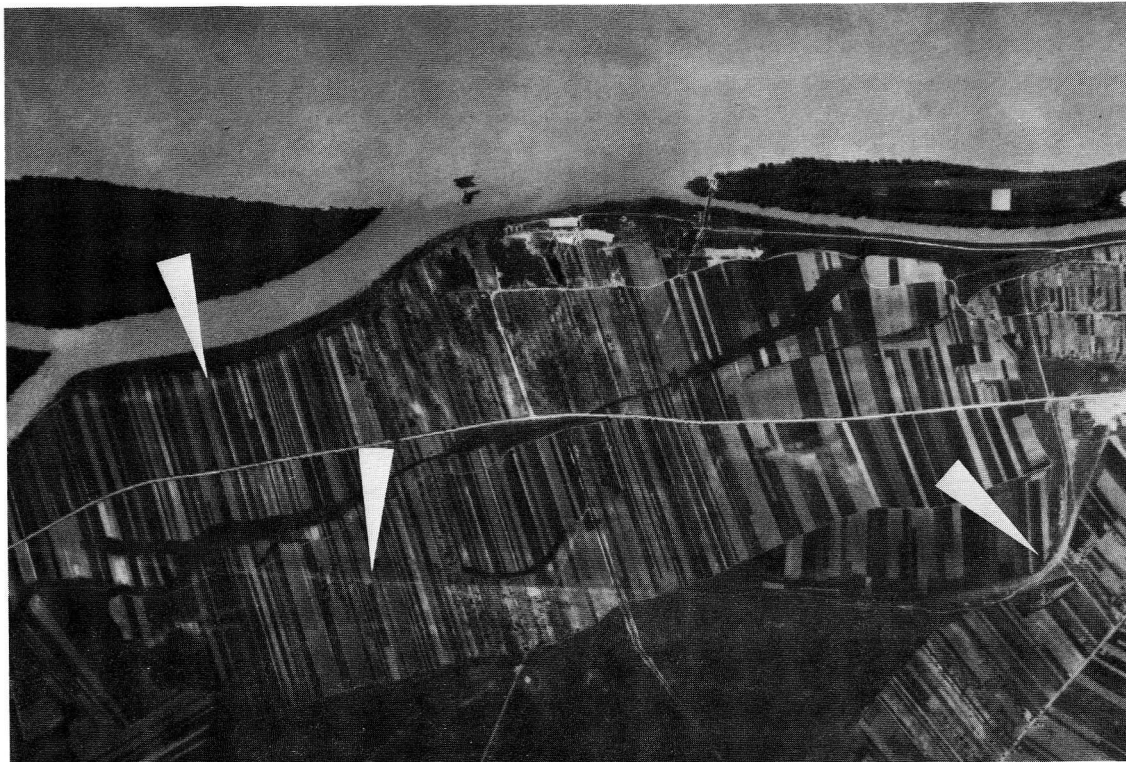
dus Valentinianus korára és az azt követő időszakra keltezendő. Első ízben itt sikerült a még részben római lakosság hosszú, V. századi továbbélését kimutatni.

Az erőd formája kissé szabálytalan négyszög, amelynek $114/121 \times 135/136$ m között ingadozik a nagysága. A falak vastagsága 1,65 m, a tornyoké 1,1 m. Az erőd eredetileg egy kapuval és két oldalajtóval rendelkezett (hául nem volt szükség kapura), de csak a nagy kapu mellé épültek négyszögletes, előreugró kaputornyok. Az erőd oldalain kettő-kettő, hául egy patkó alakú, a sarkokon pedig ovális tornyok állnak. Légifotó

elemzése alapján megállapítható, hogy előbb a tornyok épültek meg, és csak utána az őket összekötő falak. Egy nagy égést követő renoválás során megújították a kaputornyok padozatát, az oldalajtókat pedig elfalazták. Csak az erődfal mentén álltak belső épületek, köztük egy *horreum*. Egy 1951-ben készült légifelvételen még valami más is látszik. Az erődöt övező, a feltárás szerint 7 m széles védőárkon kívül ugyanis egy másik fal sejlik föl, amely nagy ívben halad az erőd körül. Ebből arra lehet következtetni, hogy az erőd körüli település is rendelkezett védőfallal.

50 – A tokodi későrómai erőd restaurált falmaradványai légifelvételen

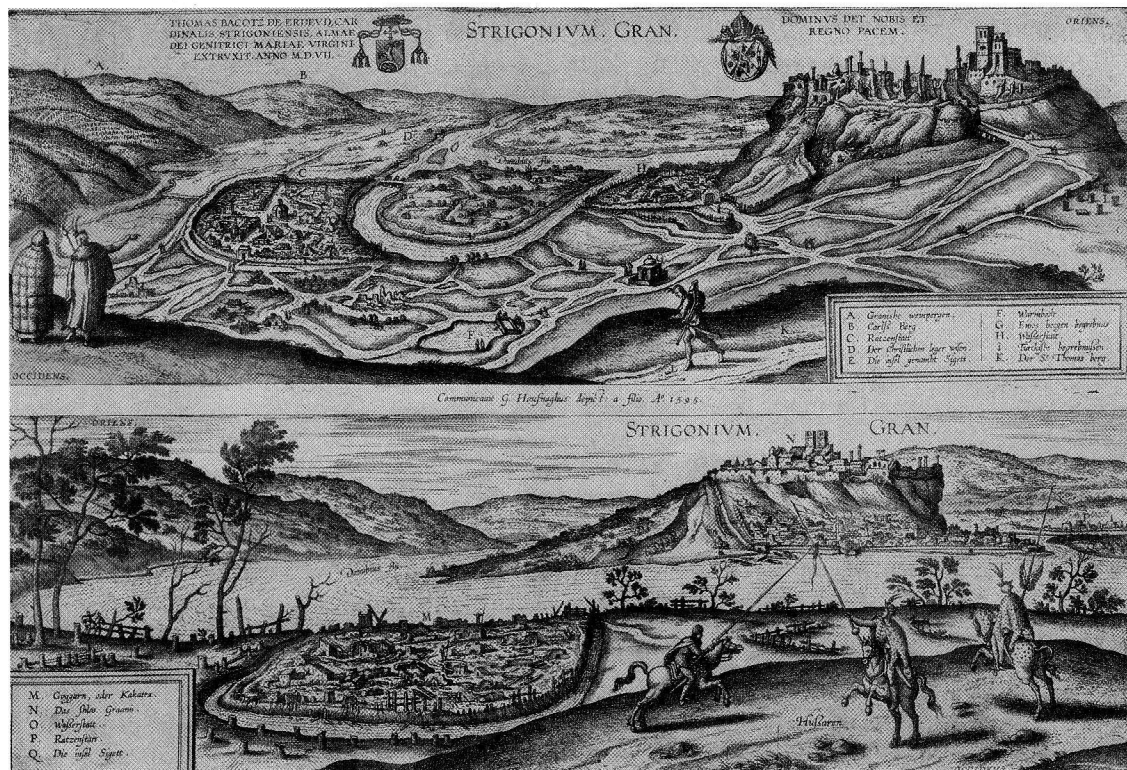
Míg a *limes*-útból leágazó út a tokodi erőd északi oldalán halad tovább Dorog és Aquincum irányában (ma a 10. sz. országút), a másik, a tényleges *limes*-út, északkeleti irányt vesz föl Tátnál. Amint egyes légifelvételek mutatják, a római út Táttól keletre keresztezi a modern utat, majd a Táti-sziget irányában halad tovább. Mivel néhány kilométerrel keletebbre, amikor a *limes*-út nyomai ismét fölbukkannak, úgy tűnik, mintha közvetlenül a Duna-parton haladna, biztosra vehető, hogy ez a Duna-ág csak a római kor után keletkezett, vagy vándorolt dél felé. A római út továbbra is a Duna partján haladt, mert 1958-ban Esztergom-Zsidódnál, a vízműtől nyugatra, egy késő római őrtornyot

sikerült részlegesen föltárni. Ezután azonban kelet felé fordult, és ismét a modern országút jobb oldalára került. Ilyenformán az Esztergom-Szentkirálynál megismert következő őrtorony messze északnyugatra van a *limes*-úttól, amelyik a Kiss János altábornagy utcát Esztergom déli szélén elérve ezen futott tovább Solva *castelluma* felé.

Ez az erőd egy meredek, hegyszerű dombon magasodott a Duna partján. A nagyszerű stratégiai helyzet következtében ez a domb szinte minden korban lakott volt. Itt épült az első magyar királyi palota és az a bazilika, amely csaknem teljesen lefedte a római *castellum* maradványait. Nagy kár, hogy a ma is látható hercegprí-

mási bazilika múlt századi építése során semmilyen régészeti kutatást sem végeztek. Az a kevés, amit Solva *castellum*áról tudni lehet, kis, szondázó ásatásoknak köszönhető. A középkori vár 1962. évi ásatása során sok római építészeti emléket is sikerült találni. Soproni Sándor így foglalta össze ezeket az eredményeket: „A Várhegy nyugati részén, a középkori rétegek alatt, mintegy 150 m hosszú sávban különböző periódusú római falakat lehetett találni. Az azonos periódushoz tartozó épületfalak tájolása nagy vonalakban akkor is megegyezett, ha jelentős távolságra voltak egymástól... A legkorábbi római építmények közvetlenül egy (kelta) La-Tène-D településen magasodtak... Az egykori

kaszárnyaudvaron az Árpád-kori rétegek alatt sikerült egy *horreum*nak tartható épület nagyobb részét föltárni.” Mivel ennek az épületnek a falai korábbi római falakat vágnak át, kézenfekvő Soproni Sándor következtetése, hogy a raktáreépületet csak a Severus-korban emelték. Az erőd későrómai használatának a bizonyítékeként a felső rétegekből *VINCENTIA* bélyegű téglák kerültek elő. Az erőd II–III. századi helyőrsége a *cohors I milliaria Ulpia Pannoniorum* volt, a III. század végén az *equites Mauri*, a IV. században pedig a *cuneus equitum scutariorum*. Az innen és a környékről származó leleteket a Balassa Bálint Múzeum őrzi és tárja kiállításain a nyájközönség elé.

52 – Esztergom
középkori vára J.
Hoefnagel 1595-ből
származó metszetén.
A római Solva
auxiliaris-tábora
a vár alatt rejtőzik.

5. A Solva – Cirpi szakasz

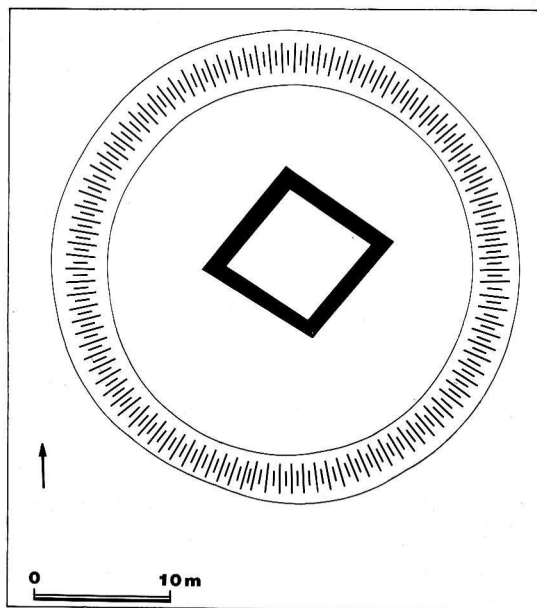
Esztergomtól keletre egy mind jobban és jobban erdősödő hegyes vidék kezdődik, amely Budapestig tart. A Pilis, majd a Budai-hegység északi és keleti nyúlványai a lábuk alatt folyó Dunával Magyarország egyik legszebb tájává és legkedveltebb kiránduló helyévé avatják ezt a vidéket. Ennek a területnek a szíve kétségkívül a Duna-kanyar, az a vidék, ahol a Börzsöny és a Pilis között több kanyarulatot át utat tör magának a Duna.

A megejtően szép táj azonban az időszámításunk szerinti első évszázadokban inkább fokozott veszélyt jelentett, semmint felüdülést. Soproni Sándornak, aki kutatásainak jelentős részét e *limes*-szakasz felderítésére fordította, a katonai őrállomások olyan sűrű rendszerét sikerült itt kimutatnia, mint sehol másutt Pannoniában. Azok a kis őrtornyok, amelyek túlnyomórészt Valentinianus idején épültek, olykor 500 méteres távolságban követték egymást, de mindig látótávolságban. Soproni Sándor álláspontja szerint ez a sűrű erődítményláncolat a *limes Sarmatiae* alföldi sáncrendszer kialakításával áll összefüggésben. Véleményét két megjegyzéssel kell kiegészíteni: A Duna-kanyar őrtornyaitak java része nem egyidős az alföldi sáncokkal, hanem későbbi azoknál; az őrtornyok sűrűsége jobban függ a földrajzi, mint a történelmi körülményektől, azonkívül dombos vidékeken is kimutatható ebben az időszakban egy lazább őrtoronyrendszer.

Esztergomtól keletre nem a Duna-parton halad a modern országút, hanem délebbre, és csak 4 km után éri el a folyam partját. Terepbejárási megfigyelésekből és légifelvételek elemzéséből kiderült azonban, hogy a *limes*-út nem itt, hanem a Duna-parton haladt. Egyes szakaszait dúlőutak őrizték meg, másutt világos vonal jelzi helyét a légifényképeken. Eddig öt későrómai őrtornyot sikerült ezen a szakaszon azonosítani,

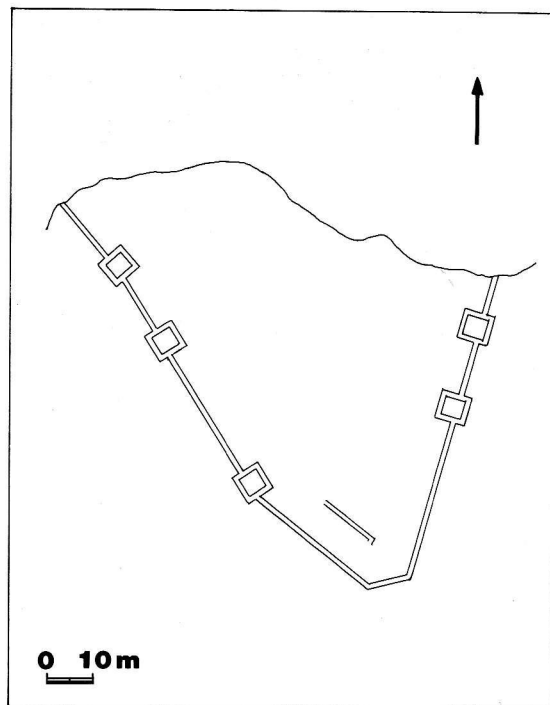
a legnyugatibb az 1848–1849-es szabadságharc magyar hőseinek temetőjétől kissé nyugatra fekszik, a gát déli oldalán, a Garam torkolatával szemben. Az ásatási eredmények szerint a $7,18 \times 7,2$ m belső nagyságú őrtoronynak 1 m vastag falai voltak. A kissé rombikus formájú tornyot kör alakú árok vette körül, a falaktól 7,5–11,6 m távolságra húzott árok 1,5–1,8 m mély volt. Építését Terentius *dux* napvilágra hozott bélyeges téglái alapján Valentinianus korára lehetett keltezni.

A következő hat, ugyancsak későrómai torony is a Duna partján épült, éppen ezért igen sok kárt okozott bennük a jég és a gyakori áradás. Maradványaik helyenként ma is láthatók. Habár ezekben és a következő őrtornyokban még egyáltalán nem volt feltárás, a felszíni leletekből, nagyságukból, formájukból mégis meg lehetett állapítani, hogy ugyancsak a későrómai korból származnak.

53 – Az Esztergom-Szentgyörgymezőn föltárt római őrtorony alaprajza Soproni S. föltárása alapján

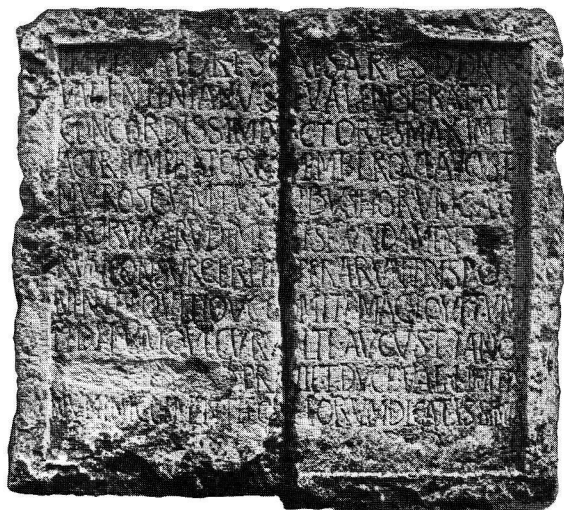
54 – Az Esztergom-Hidegtelelőskeresztnél fekvő későrómai erőd alaprajza
Soproni S. kutatásai nyomán

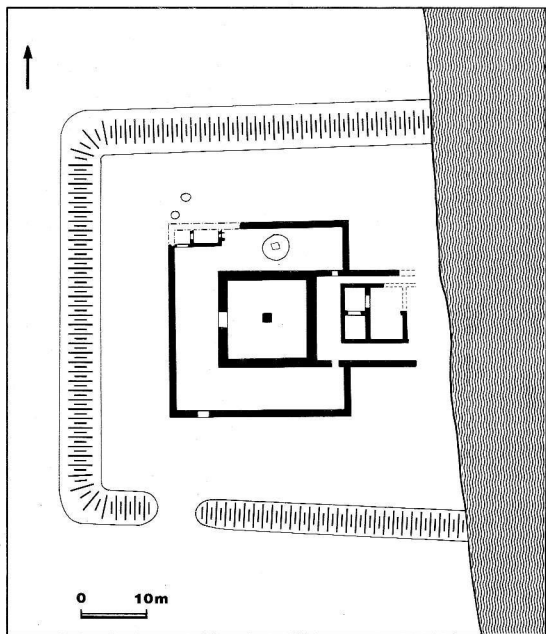
A következő látható torony az Esztergom-Búbánat-völgyben található. A 11. sz. országút 58,7 km-énél áll az út északi oldalán egy nyaraló kertjében, a Tó-étteremmel szemben. Konzervált falai 0,8–1 m magasan maradtak meg, és egy $7,14 \times 7,18$ m nagyságú felületet határolnak. Habár ez a torony a IV. század második felében épült, felszíni leletekből arra következtethetünk, hogy itt már a II. században is állt egy őrlomás.

A Búbánat-völgy keleti oldalán a római (és egészen a XIX. századig az újkori) út nem a Duna-parton futott, mint ma, hanem délebbre, egész magasan a Duna szintje fölött. Ennek a régi útnak a még most is járható vonalán egy kőbánya fölötti meredek csúcsra lehet eljutni, ahol a szakadék peremén egy kereszt, a Hidegtelelőskereszt áll. Itt találta meg Soproni Sándor

az egyik igen érdekes és fontos késő római erődöt: „az erőd háromszög formában övezi a Hidegtelelőskereszt meredeken leszakadó sziklás csúcsát, amelyik a tábor északi felében megemelkedve annak legmagasabb pontját képezi... A nyugati fal a kőbánya szélétől kis törésekkel halad déli irányban, és mintegy 102 m hosszan maradt meg... Ezen az oldalon három, a fal vonalából kiugró tornyot lehetett észlelni. A déli szakasz ezzel szemben a maga 10 méteres hosszúságával igen rövid. Ez a fal ezután északkelet felé fordul a keleti fal irányába, amelyet azonban az erős aljnövényzet miatt nem lehetett mindenütt világosan felismerni. Megmaradt hossza mintegy 65 m... Az erődítmény helye stratégiai szempontból ideális volt. A közvetlenül a Duna fölé magasodó hegyről északkelet felé az Ipoly torkolatát lehetett látni, míg északnyugat felé a Garamig nyílt pompás kilátás... A hidegtelelőskereszti erőd 10–12 őrtoronnyal tarthatott fenn kapcsolatot.” Az erőd az építéséhez fölhasznált bélyeges téglák tanúsága szerint Valentinianus uralkodásának elejére keltezhető.

55 – Egy későrómai erőd, talán az Esztergom-Hidegtelelőskeresztnél fekvő tábor építési felirata

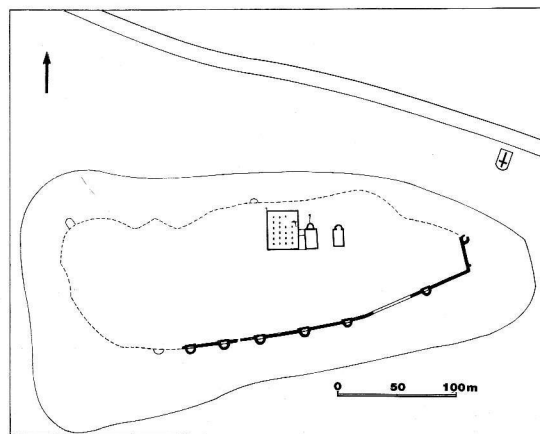

A következő látható torony a Visegrádi-hegység keleti lábánál található, pontosan ott, ahol a táj ismét kitárul. Itt, Budapesttől 56,8 km-re állnak egy valentinianusi őrtorony viszonylag magasan megmaradt falcsonkjai az út északi oldalán. Az itteni és a szomszédos tornyok legénységének az volt a feladata, hogy őrizték és felügyeltek az Ipoly torkolatvidékét. Ennek a veszélyes területnek a védelmét szolgálta az a hídfőállítás is, amely az Ipoly torkolatánál épült, de áldozatul esett az újabb partvédelmi munkáknak. Az iménti őrtoronytól alig egy km-rel keletebbre, a szobi révtől nyugatra, Tóth Endre tárt föl egy közép császárkori tornyot, pontosabban annak a védgáttól szabadon hagyott déli árkát. Az árokban igen sok emberi és állati csontmaradvány feküdt. Az ásató megfigyelései szerint a tornyot a markomann háború idején a támadó germánok megostromolták és elpusztították, a leletek ennek a küzdelemnek a tanúi. Ez a to-

rony valószínűleg fából épült, ugyanúgy, mint egy Soproni Sándor által a közelben föltárt másik torony, amelynek a romjaira a későrómai korban kötornyot emeltek.

Pilismarót határában két érdekes későrómai erőd is látható. Az egyik az itt dél felé folyó Duna partján van, kissé délre a hétvégi házaktól. Alaprajza négyzetes, mint egy torony, amelyik köré még további épületeket is emeltek. Keleti sávját a Duna elmosta. A torony mellett Soproni Sándornak még egy védőfalat, fürdőt, egy 4,25 m mély kutat és egy padlófűtéssel ellátott lakóhelyiséget is sikerült föltárnia. Az 1,8–2,3 m mély árok 10,5–13,5 méteres távolságban húzódott a védőfaltól. Az egészen késői fazekas-kemencék azt bizonyítják, hogy a valentinianusi kiserődöt még a rákövetkező évtizedekben is, egészen az V. század húszas éveig használták – talán már a germán *foederati*. A kiserőd jelenleg is látható maradványait hamarosan konzerválni és restaurálni fogják a szakemberek, ha a nagymarosi vízlépcső megváltoztatott tervei lehetővé teszik.

A másik erődöt a neve után ítélve (*Castra ad Herculem*) még a III. század végén létesítették Pilismarót délkeleti részén. Formája szabálytalan – ez jellemző a későrómai korra –, nagysága

56 – A Pilismarótmalompataki későrómai kiserőd alaprajza Soproni S. kutatásai alapján

57 – A pilismaróti későrómai erőd *Castra ad Herculem* alaprajza Finály G. kutatásai nyomán

58 – A Visegrád-
kőbányai későrómai
őrtorony restaurált
maradványai

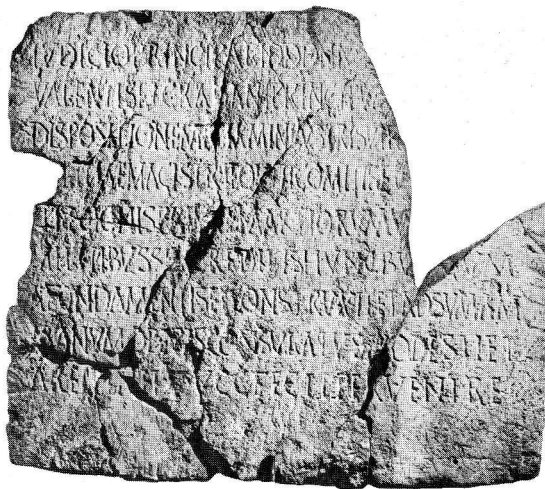
mintegy 133×340 m, falvastagsága 1,8 m. Egy hosszabb falszakaszt nyolc hozzáépített toronnyal és három belső épületet Finály Gábor tárt föl e század elején. Abban az időben egyes falszakaszok még 2–3 m magasak voltak! A szemmel láthatóan csak utóbb épített patkó alakú

tornyok és a napvilágra került későrómai bélyeges téglák alapján valószínű, hogy az erődöt Valentinianus alatt átépítették. Barkóczi László és Salamon Ágnes a közelmúltban kimutatta, hogy az ebben az erődben is megtalálható épületcsoport: egy *horreum* és mellette két, apszissal zá-

ródó csarnok (további példák többek között Keszthely-Fenekpusztán és a tokodi erődben) rendkívül jellemző együttest alkotnak a IV. század végén, és ezeknek a településeknek az V. században is folytatódó életét bizonyítják. Megemlíthető még, hogy az itteni erőd későrómai temetőjében Honorius egy a IV. század utolsó éveire keltezhető aranypénze is előkerült. Amennyiben a *Castra ad Herculem* azonosítás helytálló, az *equites Dalmatae* és az *auxilia Herkulensia* állomásozott ebben a még ma is jól bejárható erődben.

A következő erődig terjedő *limes*-szakaszon egy közép császárkori és öt későrómai őrtoronyról tud a kutatás, amelyek némelyikében már feltárás is volt. Egyiküket, amely a visegrádi kőbánya közelében van, 43,8 km-re Budapesttől, a feltárás után konzerválták és ismertető táblával látták el. Mindeddig egyedülálló módon előkerült a torony építési felirata is. Eszerint a *legio I Martia* építette 372-ben. A következő torony egy kis darabját a visegrádi komphoz vezető aluljáró falában lehet megtekinteni.

A következő erőd ismét későrómai, formája szabálytalan. A középkori vártól és a Salamon-toronytól északra fekvő Sibrik-dombon láthatók maradványai. Antik neve valószínűleg *Pone Navata* volt. A 11. sz. országútról lehet megközelíteni a 40,6 km-nél dél felé induló szerpentin úton. A terephez igazított formájú erőd nagysága 114 × 130 m, védőfalának vastagsága 1,1 m. Sarkainál legyező alakú, oldalai mentén patkó alakú tornyokkal rendelkezett. Belső területe nem volt beépítve, a főfal belső oldalán sorakoztak a kisebb helyiségek. Az erőd kapuja a keleti oldalon volt, ahol először, valószínűleg Nagy Konstantin idején, 325–330 táján, két patkó alakú torony állt. Később, II. Constantius uralkodása alatt a bejáratot – talán kaputornyok nélkül – átépítették. Itt emeltek a Valentinianust követő időben egy olyan négyszögletes tornyot, amelynek a belső mérete 11,75 × 11,75 m volt.

59 – A Visegrád-kőbányai őrtorony építési felirata

Ezt a tornyot egészen a provincia föladásáig használták. Romjai új szerephez jutottak a középkorban mint ispáni vár, és igen valószínű, hogy Salamon királyt itt, és nem a Salamon-toronyban (amely csak a XIII. században épült) tartotta fogva Szent László 1082–1083-ban. A Soproni Sándor és Szőke Mátyás által teljes egészében föltárt erődöt utóbb példás módon konzerválták és restaurálták. Egyes római leletek, elsősorban a kőemlékek, a visegrádi Mátyás Király Múzeumban tekinthetők meg, ahol azonban természetesen az első számú és legszebb látnivalókat nagy királyunk palotájának romjai jelentik. Néhány további emlék a Salamon-toronyban nyert elhelyezést.

A *limes*-út ezen a szakaszon sem a Duna-parton futott, ahol a meredeken leszakadó hegyvonulatok egyáltalán nem hagytak helyet számára, hanem fölment *Pone Navata* erődjéhez, és csak a már említett 40,6 km-nél tért vissza a partra. Itt, Visegrád-Várkertben, állt egy közép császárkori őrtorony, ahol a *legio II adiutrix* és a *cohortes milliariae nova Surorum* bélyeges téglái, valamint egy bronz női maszk láttak az ásatás során napvilágot.

60 – A Visegrád-
Sibrikdombon fekvő
későrómai erőd
– *Pone Navata*
– restaurált
maradványai
légifelvételen

Ettől a helytől nem messze kezdődik a Szentendrei-sziget, és ezután valamelyest megváltozik a római határvédelmi rendszer. Habár a római terület nyugati határa a Duna jobb partja volt, bizonyos mértékig a szigetet is rómainak tekintették, mivel akkoriban is a keleti Duna-ág volt a nagyobb és szélesebb. Az alföldi sáncrendszer kiépítése is nagy hatással volt ennek a *limes*-szakasznak a későrómai rendszerére, mivel egyik kiindulási pontja éppen erre a területre esett. Ettől délre meg lehetett elégedni egy lazább védelmi rendszerrel is, hiszen a szarmaták elvben szövetségeseknek számítottak. Min-

denesetre tény, hogy a Szentendrei-szigeten és a Duna keleti partján csak későrómai katonai létesítmények találhatók. E tornyok és hídfőállások több nyugat-keleti irányú vonalban 3-4 tagú láncolatot alkotnak, amelyek a két Duna-ágon való biztonságos átkelést szolgálták.

A legészakibb láncolat Dunabogdány magasságában helyezkedik el. Egy őrtorony a falu Vadásztanya nevű vendéglőjének közelében állhatott, és tőle északkeletre még két katonai létesítmény volt. Az egyik a Szentendrei-sziget keleti partján, a Kőgeszteri-szigetnél még ma is látható őrtoronyrom, a másik pedig az ezzel szemben

61 – A Dunabogdány közelében fekvő Cirpi auxiliaris-táborának északnyugatról

lévő hídfőállás Verőcmarostól kissé délre. Az utóbbit, amely II. Constantius korára keltezhető, feltárás után szépen restaurálták. További hasonló láncolatokról az alább következő erődöknél (Cirpi, Ulcisia Castra) teszünk majd említést.

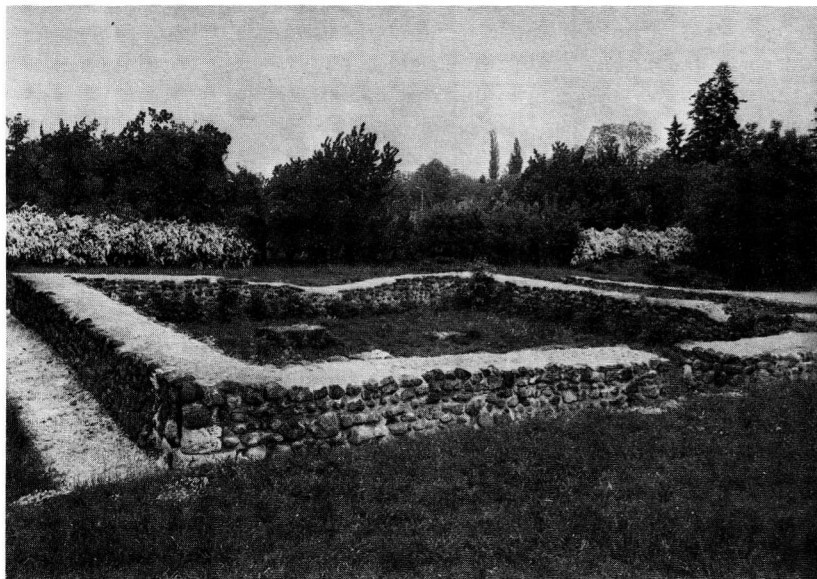
Visegrád-Szentgyörgypusztán is kerültek elő későrómai őrtornyok, és terepbejárási adatok alapján az is biztos, hogy az Áprily-völgyben egy későrómai település húzódott meg. A Szentendrei-sziget északi végén további későrómai katonai létesítmények ismertek vagy gyaníthatók. A következő őrtorony Dunabogdánytól

délre épült a part szélén, utána pedig már Cirpi erődje következik. A most felsorolt katonai létesítmények közötti távolság 2,7 km, lényegesen nagyobb, mint a megelőző szakaszon, ezt azonban a fentebb már vázolt stratégiai és földrajzi körülmények megfelelően indokolják.

Pannonia superior utolsó *auxiliaris castelluma* Dunabogdánytól délre fekszik, ott, ahol a Duna egy széles kanyar után ismét déli irányba fordul. Antik neve Cirpi volt. Az erőd körvonalát még ma is világosan ki lehet venni a terep emelkedéséből és lejtéséből: az erőd tömbje 3–4 méterrel emelkedik ki környezetéből. Habár nincs mesz-

szé a 11. sz. országúttól (32 km-re Budapesttől), megközelíteni mégis csak nagy ívben lehet észak felől, vagy, mint sok egyéb *limes*-objektumot, csónakkal a Dunáról. Mindeddig csak egy ásátás volt a *castellum*ban, 1930-ban. Az ásátást Szalay Ákos vezette, aki korábban részt vett Berlinben a Pergamon-oltár összeállításában. Ennek az ásátásnak az eredményei nyomán, továbbá egy térképészeti fölmérés és néhány légifelvétel alapján a következőket lehet erről az erődről elmondani: a palánktábor a Flavius-korban építették ezen a helyen, ennek azonban csupán kettős védőárka került elő. Feltehető, hogy ennek a helyén már az i. sz. II. század elején felépült az első kőtábor. Ennek az erőnek a nagysága 124×147 m, falvastagsága 1,2 m volt. A feltárt keleti sarok megmutatta, hogy ehhez négyszögű belső tornyot is építettek, aminek alapján feltehető, hogy a további sarkok is hasonló tornyokkal voltak ellátva. Az erődöt Commodus, majd pedig Nagy Konstantin uralkodása idején helyreállították, illetve átépítették. Az előbbi idején félköríves, utóbb pedig va-

62 – A leányfalui későrómai katonai állomás konzervált maradványai

lószerűleg legyező alakú tornyokkal látták el az erődítményt, amely kettős árokkal volt övezve. Kisebb valentinianusi javítások után feladták, és csak egy kis részét használták tovább: az egykori *auxiliaris castellum* keleti sarkába egy kiserődöt építettek az V. század elején, amely $16,5 \times 17$ m nagy volt, falának vastagsága elérte az 1,6 m-t. Cirpi helyőrsége a II. században a *cohors XIX voluntariorum civium Romanorum* volt, a markomann háború után pedig, 180-tól a *cohors II Alpinorum*. A későrómai korban az *equites Dalmatae*, az *auxilia Fortensia* és a *legio II adiutrix* egy különítménye tartózkodott itt. A kiserőd helyőrsége valószínűleg a *foederati* egy csoportja volt.

Ezzel az erőddel pontosan szemben, a Duna bal partján egy őrtorony állt, amely a felszíni leletek alapján ítélve Valentinianus uralkodása idején épült. Az sem lehet véletlen, hogy tovább Kelet felé, a Szentendrei-sziget keleti szélén egy hídfőállás található (Tahitótfalu-Balhavár), amelynek a Duna bal partján valószínűleg egy másik, még föl nem fedezett katonai létesítmény felel meg. Ezen az erődláncon keresztül tudta a késő római korban Cirpi katonasága a szemben fekvő barbár területeket ellenőrizni.

6. Az Ulcisia Castra – Aquincum szakasz

A II. század elején létrehozott két pannoniai provincia közötti határ valahol Cirpi és Ulcisia Castra között kezdődött. A pontos helyet nem lehet meghatározni, mivel semmilyen különbség sem tapasztalható a két tartomány katonai létesítményeinek elrendezésében vagy építési módjában. A katonai feliratok és egyéb leletek sem adnak támpontot a kérdés eldöntéséhez. Az őrállomások is azonos rendben követik egymást, a későrómai őrállomások pedig azért sem különböznek egymástól, mivel 214-től már nem

itt, hanem Brigetiótól nyugatra húzódtott a két tartomány közötti határ, ez a szakasz tehát már Valeria része volt.

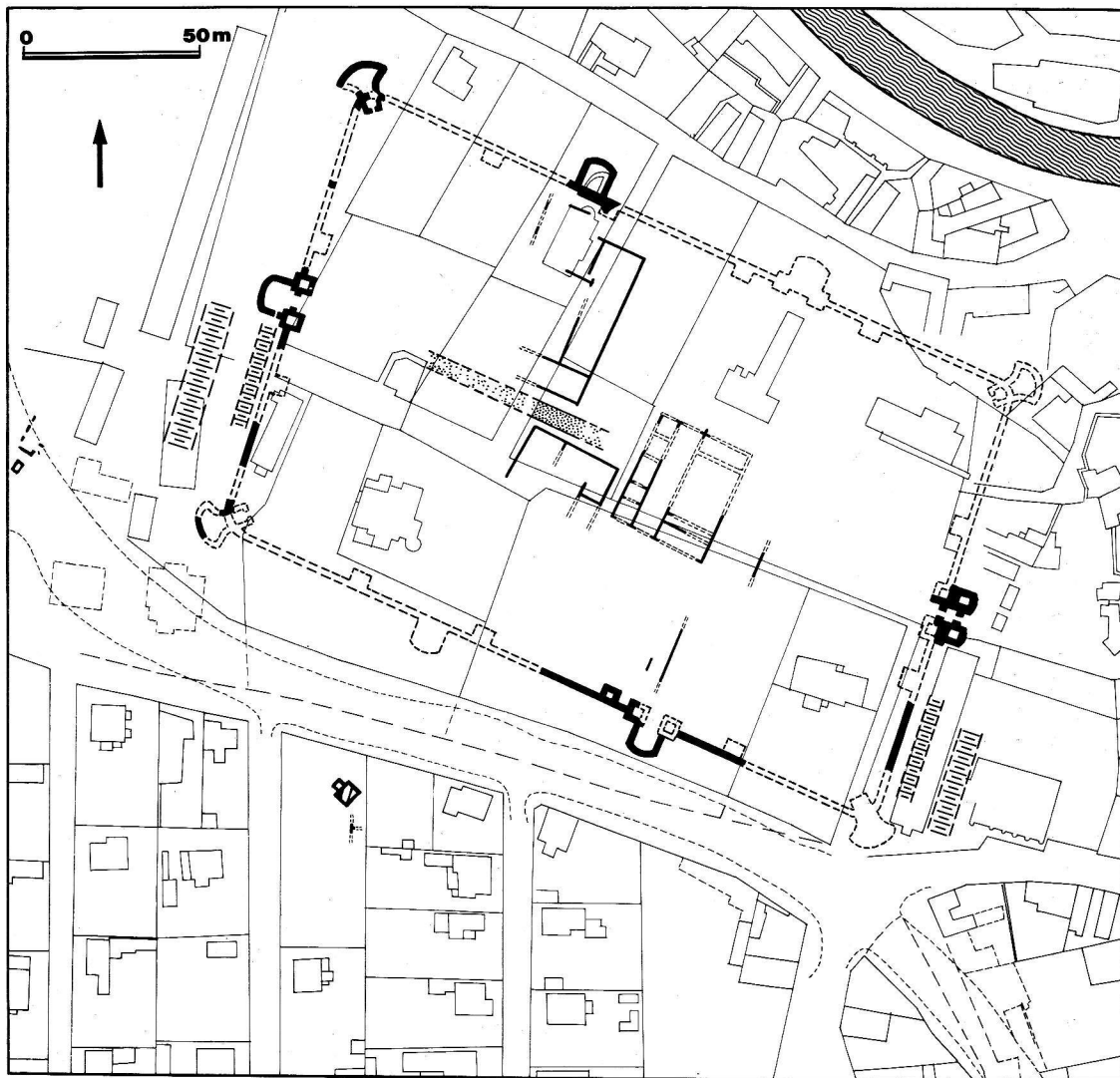
Egy Tahí-Újtelepen fölfedezett őrtornyon kívül Leányfalu területe látszik fontosnak, ahol egy kiserőd állott. Ezt előbb 1915-ben Kuzsinszky Bálint, majd 1963-ban Soproni Sándor kutatta át. A hatalmas tornyot előbb egy 0,7 m széles kőfal, azon kívül pedig egy árok övezte. A torony belmérete 16,12 × 16,25 m volt, falvastagsága pedig 1,6 m. Nagy kiterjedése miatt négy oszlopot kellett a torony belsejébe beállítani. Bejárata a déli oldalon volt, a felső emeletet pedig lépcsőn lehetett megközelíteni. A lépcső legalsó fokai a délnyugati sarokban kerültek elő. A felmenő falakban Soproni Sándor néhány helyen fagerenda-lenyomatokat talált, amik azt bizonyítják, hogy a felső szinteket gerendavázzal (Fachwerk) építették. A leletek között mázas cserepek, későrómai besimított kerámia, továbbá Frigeridus *dux* és *AP VALEN* bélyeges téglái fordultak elő, amiből arra következtethetünk, hogy a torony építése a Valentiniánus kori *limes*-építkezésekkel függ össze, és hogy az azt követő évtizedekben is használatban volt. A kiserőd példásan restaurált maradványait a leányfalui benzinkút mellett tekinthetjük meg.

Egy másik későrómai kiserőd maradványai néhány kilométerrel délebbre a szentendrei Hunka-dombon magasodnak a felszín fölé. Rómer Flóris 100 évvel ezelőtt még nem tudta eldönteni, vajon nem a középkori Szent György kápolnához tartoznak-e a romok, Soproni Sándor kutatásai azonban kétséget kizáróan bizonyították római eredetüket. A mintegy 30 m hosszan látható falak 3,5 méterenként 1,4 m hosszú és 1 m széles támpillérekkel rendelkeznek. A nagyjából 30 × 40 m nagyságú tér belsejében valószínűleg egy torony állt. Mivel az előkerült leletek, a *cohors I milliaria Ulpia Pannoniorum*, a *legio II adiutrix*, továbbá Frigeri-

us *dux* és Valentinus *tribunus* bélyeges téglái hosszabb időszakra utalnak, feltehető, hogy a III. században épült, de még a IV. század második felében is használták, felújították.

Ulcisia Castra erődítménye Szentendre területén, a Bükkös-patak déli partján fekszik egy magaslaton. Területe nincs teljesen beépítve, így a közelmúlt évtizedekben ásátásokra is lehetőség nyílt, és remélhetőleg a jövőben is mód lesz régészeti kutatásokra. A viszonylag kedvező helyzet ellenére sem mondható azonban el, hogy nagyon sokat tudnánk a *castellum*ról és a hozzá tartozó polgári településről. Az eddigi ásátások néhány falszakasz és torony feltáráásával tisztázták formáját és nagyságát, ezen kívül a *principiát* és néhány további épület részletét sikerült ily módon megismerni. Az enyhén trapézformájú erőd kiterjedése 134 × 205 m, falvastagsága 1,15–1,6 m között ingadozik. Mind-ehdig semmilyen palánktáborra utaló nyom nem került elő, és noha egykori megléte nem zárható ki teljességgel, Ulcisia Castra alapítását csak Traianus uralkodásának a végére teszi a kutatás, mégpedig rögtön egy körörrdel. A *cohors I Thracum* mellett, amelyik azonban később Dél-Pannoniában állomásozott, az aquincumi *legio* vett részt a tábor építésében, és mivel 175-ig semmilyen *auxiliaris* egység sem tartózkodhatott huzamosabb időn keresztül itt, az elterjedt vélemény szerint az aquincumi *legio* egy *vexillatió*ja alkotta helyőrségét. Valószínű, hogy a Marcus Aurelius által Syriából hozott új helyőrség, a *cohors I milliaria Aurelia Antonina Surorum* már érkezésekor végzett bizonyos átalakításokat igényei jobb kielégítésére, de nagyobb méretű építkezések megfogható nyomai csak a III. század második évtizedének a közepétől mutathatók ki, amikor az újjászervezett *cohors* (*cohors milliaria nova Severiana [Antoniniana] Surorum*) az új *principiát*, és valószínűleg a belső oldal- és saroktornyokat megépítette. A 26,5 × 33 m nagyságú *principia* szentélye

63 – *Ulcisia Castra*
(Szentendre)
auxiliaris-erődjének
alaprája Nagy L.,
Nagy T. és Soproni S.
kutatásai alapján

alá volt pincézve. Hasonló esetek alapján nem kétséges, hogy itt őrizték a csapat pénztárát, a katonák megtakarított zsoldját. Bizonyos megfigyelések és egy éremlelet arra enged következtetni, hogy az erőd 270-ben egy quad-

szenvedett el. A helyreállításra minden valószínűség szerint csak Nagy Konstantin idején került sor, amikor az erőd öt patkó alakú tornyot (ezekből hármat korábbi kapuk helyén) és négy legyező alakú tornyot kapott. Az egyetlen megmaradt kaput két erősen előreugró, bástyaszerű

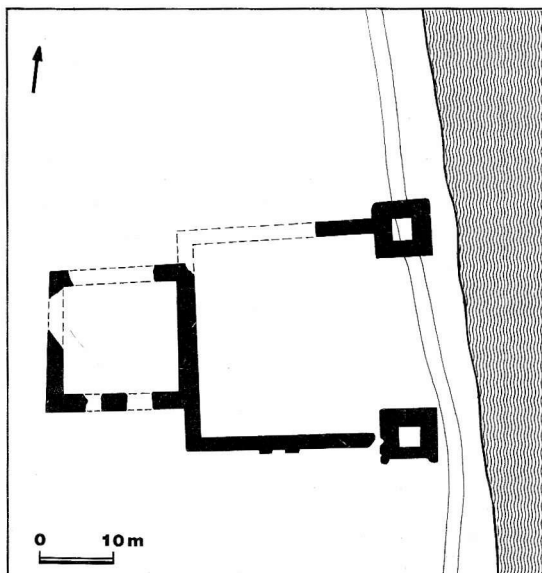

toronnyal erősítették meg. Igaz ugyan, hogy az egykori védőárok sávja jól kirajzolódik még ma is a felszínen, különböző idősakra keltezhető, egymást valószínűleg átvágó árkok periodizációját mégsem sikerült eddig kideríteni. Feltehető azonban, hogy a IV. századi utolsó nagy átépítés idején a falaktól távolabb új árkot húztak. A számos itt talált Valentinianus kori bélyeges téglából arra lehet következtetni, hogy helyreállításokat ekkoriban is végeztek, a nagy mennyi-

ségű szürke, besimított edénytöredékből pedig arra, hogy az erődítmény területe még az V. század elején is használatban volt. A környéken végzett kisebb feltárásokkal sikerült tisztázni, hogy az erődhöz tartozó fürdő közvetlenül előtte épült meg a keleti oldalon, és hogy a *vicus* elsősorban a tőle nyugatra és délre fekvő területekre terjedt ki. A még kevésbé ismert temetőket is ezeken a területeken nyitották. A *limes*-út nem a *castellum*on haladt keresztül, hanem tőle keletre, és itt a *praetoria* front előterében, több mérföldkö került elő (*ab Aquinco milia passuum VIII*).

Ulcisia Castra nevét II. Constantius idején Castra Constantiára változtatták, és ennek ismeretében nem zárható ki az a lehetőség, hogy a későrómai építkezések egy részére ekkoriban került sor. Valószínűleg ez idő tájt kapta ez az erőd újabb feladatként az alföldi sáncrendszer erre a területre eső egyik végpontjának a felügyeletét is. Ennek érdekében új erődöt is építettek szarmata területen, Felsőgöd közelében,

64 – A cohors I milliaria nova Severiana Surorum *felirata* Szentendréről

65 – A Dera-patak torkolatánál, Szentendre déli határában fekvő későrómai hídfőállás alaprajza Nagy L. feltárása alapján

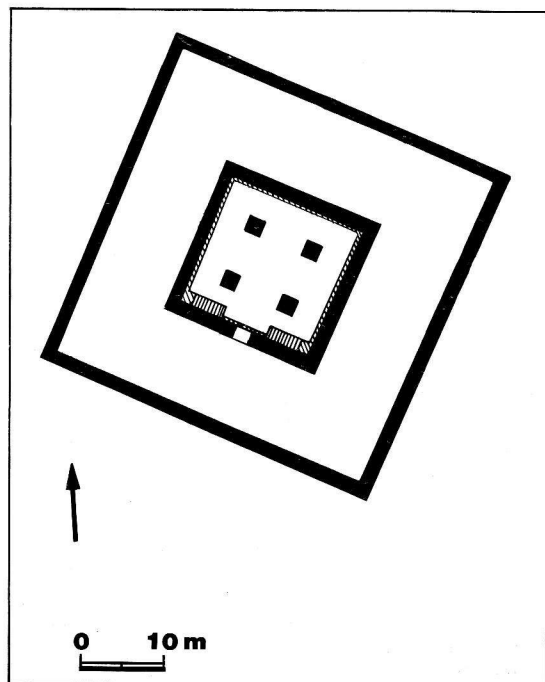
Contra Constantiam néven, és a két erődöt őr-tornyok és hídfőállások láncolatával kötötték össze. Ehhez a láncolathoz tartozott a Dera-patak torkolatánál fekvő hídfőállás *Ulcisia Castrá*-tól délre, majd a Szentendrei-sziget keleti szélén, Horánytól délre egy másik, amelynek nyomai mindmáig látszanak, és egy további Dunakesziben, vagyis a folyam keleti partján. Ez a rendszer i. sz. 378–380-ig állott fenn. Ebben az időben az *equites Dalmatae* alkották a szentendrei *castellum* helyőrségét. Szentendre meglátogatása során érdemes megfigyelni az erőd felszíni nyomait és meglátogatni a védőárok vonalában kialakított kőtarat, ahol számos bennszülött sírkő, építési felirat és egyéb köemlék látható.

Szentendrétől délre kivételesen egy olyan szakasz is található, ahol a *limes*-út nyomvonalát terepbejárással és légifelvételek segítségével azonosítani lehetett. A kavicsos sáv közelében

Budakalász magasságában egy mérőöldkőtőredék is előkerült. Ettől a ponttól keletre, a Lupa-csárda mellett, egy nagyobb, négy belső oszloppal ellátott őrtoronyt tárt föl Nagy Lajos 1934-ben, amelynek falait azóta egy hétvégi ház alapfalaként hasznosították.

Néhány olyan őrtorony után, amely nem látható, Pannonia inferior fővárosa, Aquincum következik. A polgárváros, a katonaváros, a *legió*-s-tábor, a vízvezeték, a két *amphitheatrum* és más épületek maradványai átvészelték a középkor évszázadait, így nem meglepő, hogy sok középkori és későbbi irodalmi műben, ábrázolásokon megörökítették őket. Néhány építmény, így a két *amphitheatrum* és a vízvezeték (*aqueductus*) egyes részei mind a mai napig a felszín fölé emelkednek, mások pedig a föld alatt vagy újabb épületekbe foglalva rejtőzködnek. A katonai *amphitheatrum* területét például úgy építették be az újkor elején, hogy a még álló falakat kivétel nélkül fölhasználták, így megőrizték eredeti formáját. Ezt a beépítési formát régi várostérképek őrizték meg.

Schönwisner István XVIII. század végi korszaknyitó feltárása után a tudományos célzatú rendszeres feltárások csak majd 100 évvel később indultak meg Aquincumban Kuzsinszky Bálint ásatási tevékenységével. Kezdeményezése nyomán az elmúlt újabb 100 esztendő során nemcsak feltárni, hanem restaurálni és a nagyközönség számára hozzáférhetővé tenni is sikerült a polgárváros jelentős részét. Ezt a várost, amely Hadrianustól *municipium*-rangot kapott, Septimius Severus emelte *coloniá*vá. A Szentendrei út mindkét oldalára kiterjed, és legkésőbb a III. századtól városfallal is rendelkezett. A feltárt épületek között nemcsak lakóépületek vannak, hanem fürdők és más közösségi épületek is, így egy *macellum* (vásárcsarnok) és több szentély, *collegium*-székház, *forum* és mások. A házakat sokszor freskóval és stukkóval díszítették, a padozatot gyakran mozaikkal borították.

66 – A Budakalász-Lupa-csárda mellett fekvő későrómai őrállomás alaprajza Nagy L. ásatása nyomán

ták. A főút mentén a kereskedők és kézművesek kis üzletei sorakoztak. Aquincum régészeti leleteit és számos kőemlékét az itt kialakított romkert közepén álló Aquincumi Múzeum őrzi és tárja a látogatók elé.

A Római-fürdő forrásainak felszín fölött vezetett vize nemcsak a polgárváros fürdőit és kútjait táplálta, hanem árkádos vezetéken tovább haladva elérte a katonavárost és magát az erődöt is. Ez utóbbiak néhány kilométerrel délebbre fekszenek a polgárvárostól. E topográfiai jelenséget a többi pannoniai *legiós*-tábornál is megfigyelhettük. Ennek oka az, hogy egyetlen olyan település sem kaphatott városi jogokat, amely adminisztratív szempontból katonai parancsnokság alatt állott. Mivel azonban a segédc csapatok és a *legiók* körül spontán kialakult polgári települések minden esetben katonai területnek számítottak, a *legiós*-erődök mellett alapított, tényleges polgári közigazgatással felruházott városokat ezektől távol kellett telepíteni. A jogi különbség csak a III. század elején kezdett eltűnni, nem utolsósorban azért, mert az éppúgy városi jellegű katonai település (*canabae*) a jó módú katonai elem jelenléte következtében úgy tűnik jobban fejlődött, mint a polgárváros.

Aquincum földjét a Flavius-korban szállta meg a katonaság, de délebbre, a Bem téren és környékén, már Claudius idejétől kezdve számolni lehet a római katonaság jelenlétével, itt ugyanis erre a korra keltezhető *terra sigillata*-töredékek és katonai feliratok kerültek elő. Magában Aquincumban csak az utóbbi években sikerült bizonyítékot szerezni a *legiós*-táborról délkeletre fekvő *ala-castellum* meglétére: előkerült az *ala I Tungrorum Frontoniana* Vespasianus kori építési feliratának három darabja, valamint láthatóvá váltak az erőd cölöplyukai és árka. A legújabb ásatások azt mutatják, hogy később ezt az erődöt kőfallal övezték és fenntartották a *legiós*-tábor megépítése utáni időben is.

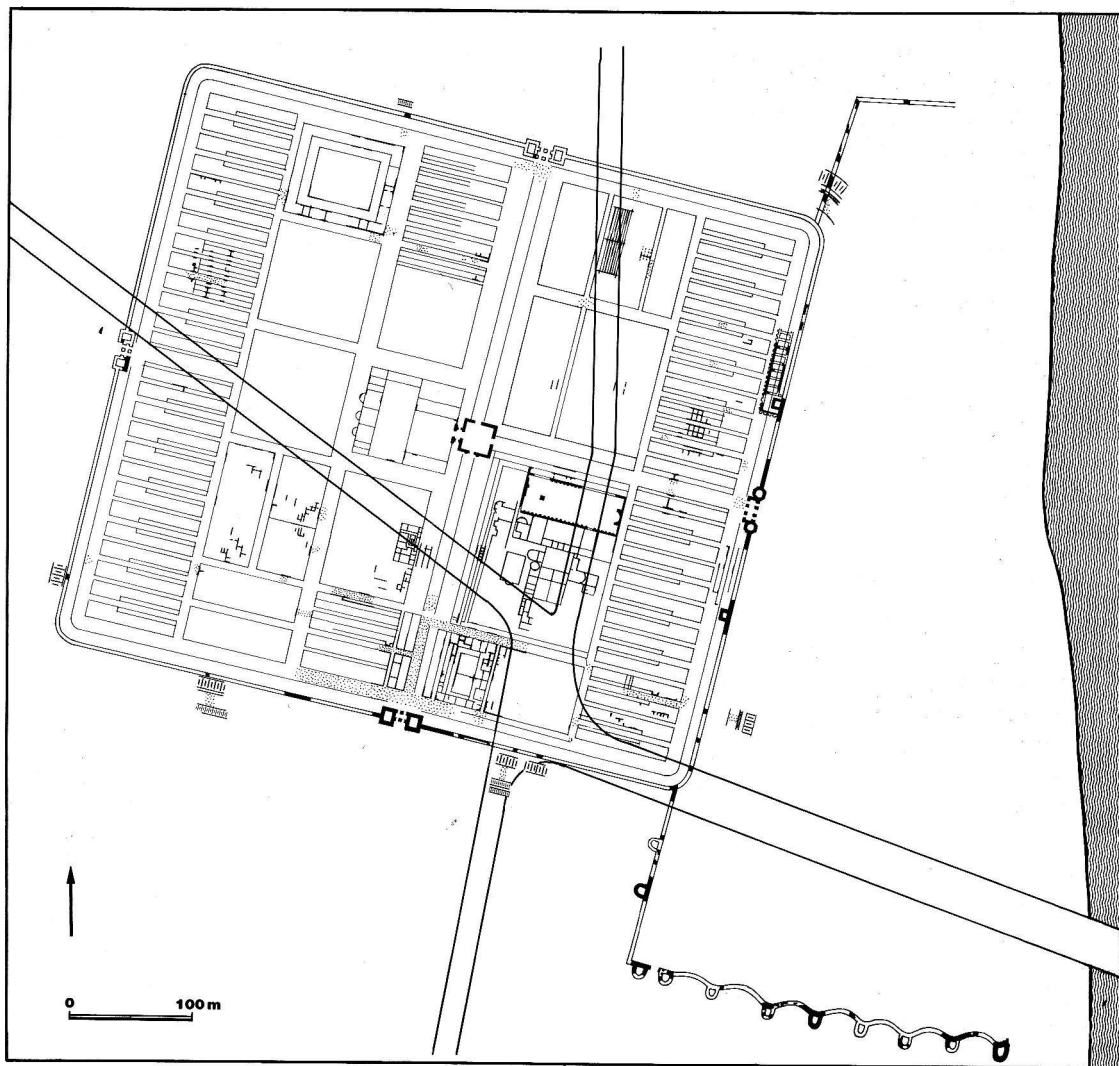
A Flaviusok uralma alatt tehát két lovasegységgel lehet Budapest térségében számolni, melyek egyike, az *ala I Hispanorum Auriana* a Bem tér környékén, másika pedig, az *ala I Tungrorum Frontoniana*, Aquincumban állomásozott. Az előbbi Domitianus idején elhagyta Pannoniát és a raetiai Biricianába (Weißenburg) távozott, a másik pedig Camponába ment, hogy helyet adjon a *cohors I Batavorum milliariának*. Lehet, hogy ez az egység építette azt az *auxiliaris*-tábor, amelynek rövid *vallum*-szakaszát Szirmai Krisztinának sikerült a későbbi *legiós*-tábor északkeleti sarka közelében föltárni.

Az aquincumi segédc csapat-táborokat csak az I. század végéig vagy a II. század elejéig használták, mivel ekkoriban érkezett az új, sokkal jelentősebb helyőrség, a *legio II adiutrix*. Ezt a véleményt az is alátámasztja, hogy az északi *auxiliaris*-tábor árkat a leletek tanúsága szerint a II. század elején temették be. Aquincum első *legiós*-táborát talán rombikus (?) formában és mintegy 430 × 460 m-es kiterjedésben a *legio II adiutrix* emelte az *ala*-táborról északra. Ez egy kővel erősített palánkerőd volt, amely kettős árokkal rendelkezett. A *legio* végleges erődje csak a parthus hadjáratból való visszatérése, 117–118 után épült. Ennek a nagysága 460 × 520 m, 1,6–1,9 m vastag fala 23 hektáros területet övezett. Ez az erőd már teljes egészében kőből épült. Kutatását nagy mértékben megnehezítette az a tény, hogy Óbuda centrumának a területére esik. A kutatások föllendülésére és a római

67 – Az *ala I Tungrorum Frontoniana* Vespasianus kori (kb. 73-ra keltezhető) építési felirata az óbudai palánktáborból. (Németh M. szíves hozzájárulásával)

68 – Az *aquincumi* legiós-tábor alaprajza a legújabb kutatások alapján. (A közlési engedélyért Póczy Klárának és Németh Margitnak tartozom köszönettel.)

emlékek jobb megismerésére csak a régi városrész lebontása és egy új fölépítése kapcsán nyílt lehetőség, mert a Budapesti Történeti Múzeum régészeinek ezek az építkezések tették lehetővé azokat a rég várt kutatásokat, amelyekkel a korábbi mozaikszerű ismereteket egy teljes és világ-

gos képpé lehetett összeállítani. Megmutatkozott, hogy az újabb erőd nem a korábbi helyén, hanem valamelyest délebbre és lényegesen nyugatabbra épült föl. Ennek formája már szabályos téglalap. Keleti és nyugati frontján négy-négy belső toronnyal rendelkezett, míg a *princi-*

palis frontokon ezek száma hat-hat lehetett. Egymástól, valamint a *via praetoria* tengelyétől mért távolságuk kerekén 90 m. Az erődöt a déli oldalon több árok (ezek egyike 8,5 m széles és 4,5 m mély volt), a többi oldalon pedig valószínűleg kettős árok övezte. Az erőd falát a belső oldalon a *via sagularis* követte, de az árkok külső oldalán is haladt egy út. Mindkét út körbe ment az erőd körül, hogy biztosítsa a *vallum* menti közlekedést. A fal mögötti földtöltést a Severus-korban néhány helyen lebontották, hogy raktárházakat emeljenek a helyükön. A 258–260-as évek pusztításai után az erődöt már valószínűleg II. Claudius idején (i. sz. 268–270) helyreállították, amint arra legutóbb Salamon Ágnes és Barkóczi László fölhívta a figyelmet, majd később, a tetrarchia idején, 294 táján restaurálták. Póczy Klára és Németh Margit ásatási eredményei szerint két nyolcszögletű kaputoronnyal teljesen újjáépítették ekkor a *porta praetoriát*. Nincs kizárva, hogy az erőd patkó alakú oldaltornyokat és valamilyen formában saroktornyokat is kapott, mert az északkeleti saroknál a két belső árkot hamarabb betették, mint a legkülső harmadikat. Bizonyosak lehetünk ellenben abban, hogy a IV. század közepéig a *legiós*-tábort ebben a formájában is földadták, és egy nagy erődöt emeltek közte és a Duna között. Ennek az erődnek a déli kapuját két patkó alakú torony védte, de az érdekes módon hullámosan ívelő déli falat is ilyen tornyok erősítették meg. Az erőd, amelyet még Valentinianus korában helyreállítottak, legalább az V. század első évtizedéig volt használatban. Az épületeket és romjaikat azonban később is használták az erre vetődő népek, utolsóként a magyarok a honfoglalás korában.

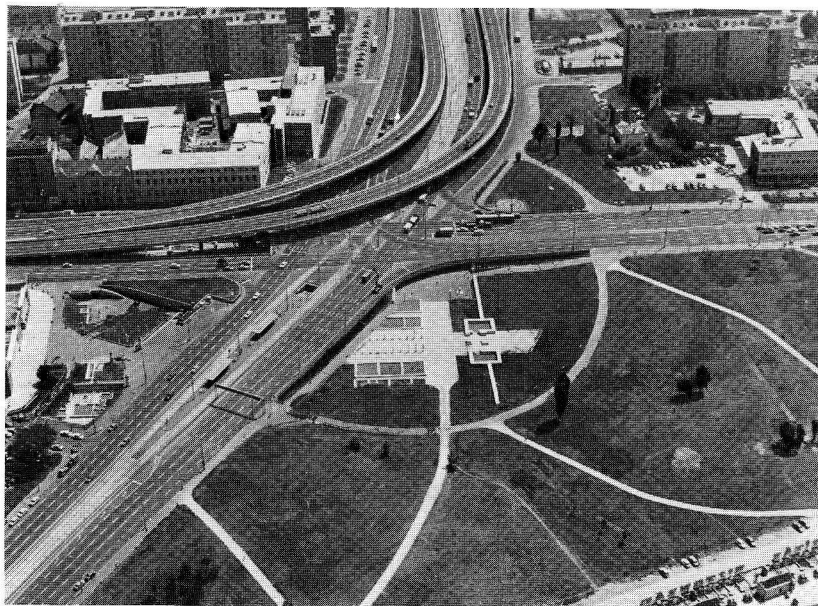
A kedvezőtlen kutatási körülmények ellenére eddig már több épületet ismerünk az erőd belső területén. A legfontosabbat, a *principiát*, csak részben sikerült Szirmai Krisztinának föltárni. Előkerült az apszissal záródó tábor-szentély és az

ezt övező azonos alaprajzú helyiségek és kisebb kamrák, továbbá a keleti oldalon a *basilica* és a nagy udvar. Ritka leletként sikerült a *principia* előterében a *via principalis* vonalában egy *tetrapylont* is föltárni. Ez nincs pontosan a *principia* tengelyében, hanem 10 méterrel északabbra áll tőle. A *principiát* a Severusok korában, valószínűleg Caracalla idején renoválták; ekkor építették a *tetrapylont* is. A *principiától* északnyugatra feküdt a *fabrica*, az erőd műhelye. A 75 × 82 m kiterjedésű épületnek hatalmas udvara volt, körben pedig számos kis műhely sorakozott. A *praetoria*-front jobb oldalán épült meg a katonák fürdője. A több mint 200 éve ismert fürdőt több ízben helyreállították, így a Se-

69 –

A közelmúltban restaurált nagy katonai fürdő a legiós-táborban

70 – Az aquincumi
legiós-tábor
restaurált déli kapuja

verusok, II. Claudius idején és a IV. században. Néhány évvel ezelőtt egy *tribunus*-ház föltárása jelentett szenzációt, ahol többek között egy ol-tárokkal és freskóval díszített kis *Mithraeum* lá-tott napvilágot. Ezeken kívül az erőd területén a három további táborkaput, több kaszárnyát, raktárokat és egy *horreumot* tártak föl. A számos építészeti emlék némelyikét sikerült restau-rálni. Az Árpád-hídhoz vezető útvonal kialakít-ásával a nagy fürdő újabb jelentős részét mutat-ják be a felüljáró alatt. A hozzátartozó gyalogos aluljáróban számos aquincumi köemlék tekint-hető meg másolatban, előtte pedig a *porta prin-cipalis dextra* és néhány, a *via principalis* kísérő oszlop rekonstrukciója látható.

A *legio canabae*-jának legfontosabb épülete a helytartói palota volt. Ezt Szilágyi János tárta föl a Hajógyári-szigeten. Lehetséges, hogy ez a terület eredetileg az első *legiós*-tábor északkeleti sarka volt. Ennek a maradványait nem lehetett a helyszínen megőrizni, de néhány más há-zat, többek között a Meggyfa utcai híres ún. Hercules-villát, igen. Budapest legnagyobb régészeti műemléke a kis mértékben kiegészített katonai amphitheatrum, amely a *canabae* déli szélén, a Nagyszombat utcában látható. (A pol-gárváros amphitheatrumának a helyreállítása is hamarosan befejeződik.)

Egy olyan fontos helyen, amilyen Aquincum volt, feltétlenül szükség volt hídra is a Dunán, és egy túlsági erődre, amely biztosította a hídfőt. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a híd egyes részeit és a Transaquincum nevű el-

71 – Az aquincumi
katonaváros
amphitheatruma

72 – Gladiátorábrázolás egy aquincumi csont
késnyélen

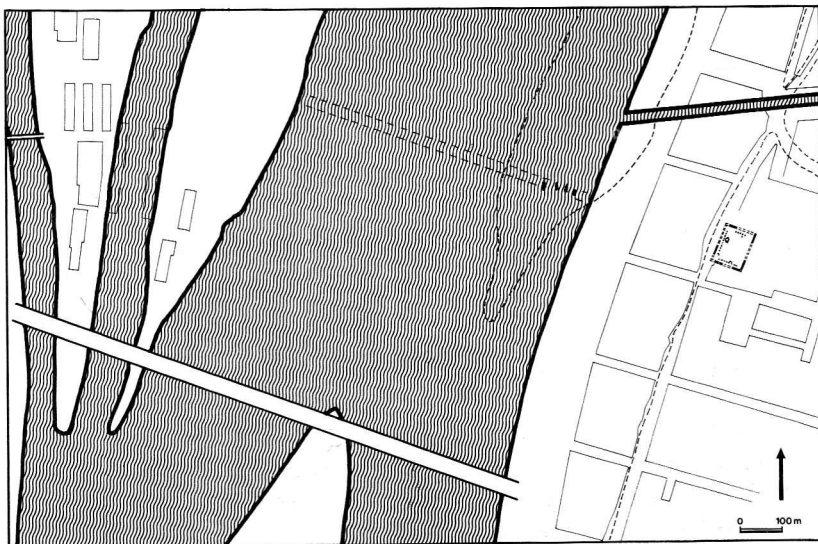
lenerődöt is ismerjük. Ez utóbbi a II. században épült, de még a IV. században is használták. Kiterjedése 76×78 m. A 71 láb széles (kb. 2 m) védőfal három belső oldalán *porticus* futott körbe. Az első ízben 1815-ben kiásott erőd ma a Dagály fürdő mögötti sportpályák alatt van.

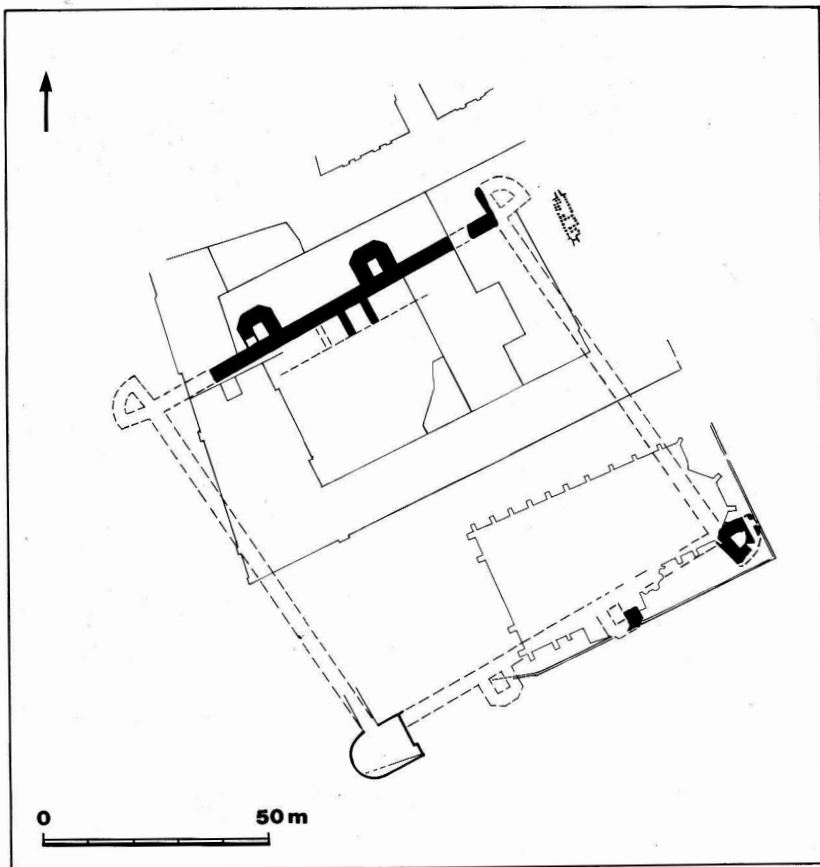
A másik túlsági erőd még a magyar középkorban nagy szerepet játszott Pest városának a kialakulásában. Valószínűleg a tetrarchia ide-

73 – Victoria-
szobor, amely
a Rákospatak
torkolatánál egykor
állt római burgus
romjai közül került
elő

74 – Aquincum
ellenerődjének
alaprajza a múlt
századi feltárások és
felmérések alapján

75 – *Contra Aquincum*
(Budapest-Petőfi
[Eskü] tér)
későrómai
erődjének alaprajza
Nagy L. és Nagy T.
kutatásai alapján

jén épült. Az Erzsébet-hídtól északra fekvő rombikus erődöt Nagy Lajos és Nagy Tibor tárta föl. Nagysága 84×86 m, falvastagsága 3,4 (!) m. Legyező alakú saroktoronyokkal és oldalanként két-két patkó alakú toronnyal rendelkezik. Északi falának egy szakasza két oldaltoronnyal együtt a helyszínen restaurálva és kiegészítve megtekinthető. Modern építkezések során kitűnt, hogy más épületek, így egy fürdő is állt itt. A Belvárosi templom pontosan az erőd délnyugati sarkába épült, atemplomában további római építészeti maradványok láthatók.

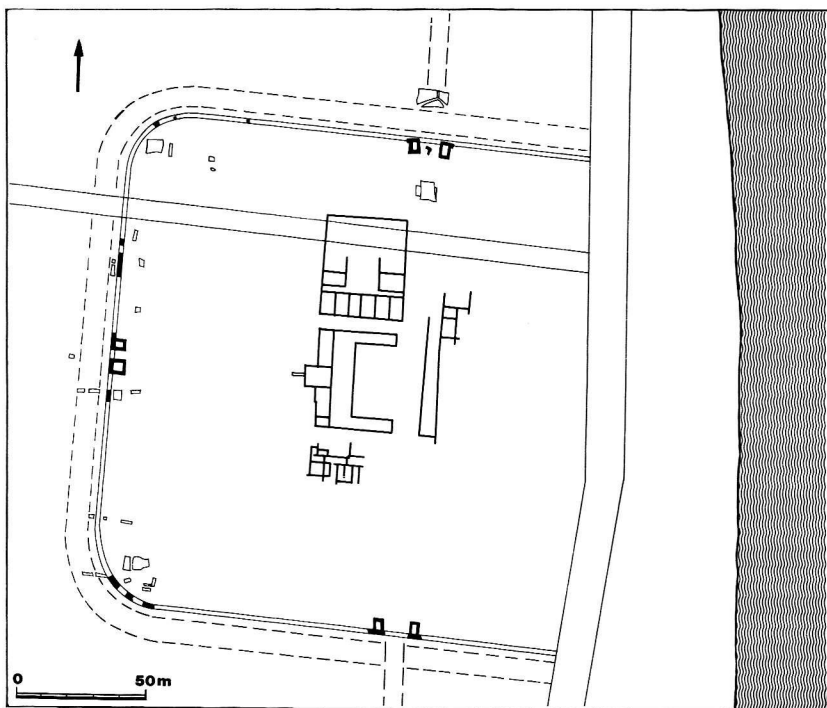
Aquincum a II. század elejétől a római uralom végéig provinciaszékhely volt, tehát jelentős hely. Sok császár járt itt, utoljára Valentinianus, aki azonban nem tudott itt áttelelni, mivel már egyetlen arra alkalmas épület sem állt a városban (de Brigetióban sem). Ez a város, pontosabban a *legiós*-tábor két *principalis*-kapuja volt az északra és délre, továbbá a Dunán át keletre induló utak kiinduló pontja. Innen számították a mérföldeket is. A *legiós*-tábort elhagyva a Duna-parton haladt tovább dél felé a *limes*-út.

76 – C. Castricius, a legio II adiutrix katonájának sírköve az i. sz. I. század végétől

A Buda területén álló őrtornyokon kívül a Bem téren gyanított *auxiliaris*-tábor és a Gellérthegyen egy kerek őrtorony érdemel említést. A későrómai korban a Margitsziget északi és déli végén is állt egy-egy őrtorony, és hasonló nyomok kerültek elő az Országház építése során is. A Tabánban a ma már befedett Ördögárok-patak partján is sikerült föltárni egy őrtornyot. A Gellérthegytől délre igen mocsaras terepen haladt tovább a *limes*-út a következő erődítményig, Albertfalváig.

Az aquincumi leletek nagy részét sok más leőhely, mint Brigetio vagy Intercisa anyagával együtt a Magyar Nemzeti Múzeumban helyezték el, ahol gazdag állandó kiállítás mutatja be őket az érdeklődőknek. Ugyanitt őrzik a legnagyobb magyarországi kőgyűjteményt is a múzeum előcsarnokában, földszinti folyosóin és udvarán. A Nemzeti Múzeumnak korábban is, de most is döntő szerepe van a római régészeti kutatásokban.

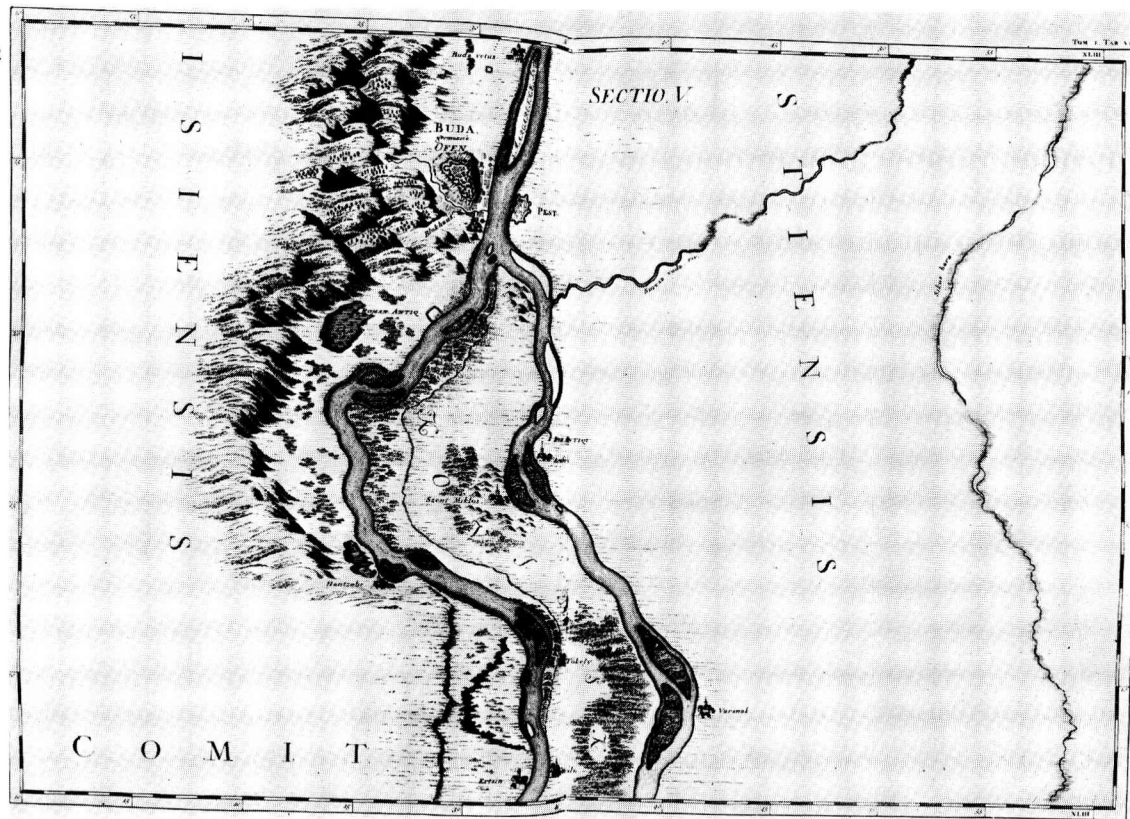
7. Az Aquincum – Matrica szakasz

A Gellérthegytől délre nagyjából a mai Budafoki út vonalában haladt a római út. Azon a helyen, ahol – Budafoknál – a Tétényi fennsík kezdődik, de még lenn az albertfalvai Duna-parton, egy *limes*-erődítmény épült. Építési idejét feltárójának, Nagy Tibornak a megfigyelései alapján Claudius uralkodásának idejére tehetjük. A palánktábor mintegy 3,2 ha nagyságú volt (166,5 × cca. 190 m), amelyet kettős árok övezett. Sikerült a fakonstrukciójú *principiát* is föltárni. A tábor a Domitianus uralmának végén vívott szarmata háború pusztításai után (91/92 táján) helyreállították. Ekkor egyes belső épületek már kőalapozást kaptak. Ennek az erődnek a helyőrsége – azon túl, hogy biztosan *ala* volt – ismeretlen.

A késő traianusi korban az erődöt kőerődítménnyé építették át. A mintegy 186 × kb. 210 m kiterjedésű belső területet 1,35–1,4 m vastag fal határolta, körülötte pedig kettős árkot húztak. A belső 4,6 m, a külső 2,9 m széles volt. A *praetoria*-frontot elsodorta a Duna. A három feltárt kaput beugró kaputornyok biztosították. A *porta principalis sinistra* két osztású kapunyílással rendelkezett. Az erőd belső területén is mód nyílt néhány épület részleges vagy teljes föltárására. A *principia* mérete 35 × 36 m volt, hátsó helyiség sorából a táborszentély emelkedik ki méreteivel. Úgy tűnik, hogy itt a *basilicát* egybeépítették a szárnyakkal, mégpedig válaszfalak nélkül. A feltárt építészeti maradványok alapján eldönthetetlen, hogy rendelkezett-e a *principia* előcsarnokkal is a *via principalis* vonalában. Az ettől északra föltárt épület Nagy Ti-

77 – A Budapest–Albertfalván föltárt római erőd alaprajza Nagy T. ásatai alapján

78 – A Verőce-Dunamező-dűlőben restaurált későrómai hídfőállás

bor véleménye szerint *valetudinarium* volt, míg a másik oldalon részben megismert épület a *praetorium* lehetett.

Az erődítményt a markomann háború után még helyreállították, néhány épület járósíntjét megemelték, illetve *terrazzó*val borították, a III. századi nagy pusztítás után azonban már semmilyen megújításnak nem lehet a nyomára bukkanni. Azt sem lehet sajnos pontosan megállapítani, hogy milyen csapat alkotta az erőd helyőrségét a II–III. században. Az *auxiliaris*-diplomák negatív bizonyítékai alapján arra következtethetünk, hogy nem segédcsoport, hanem a *legio II adiutrix* különítménye állomásozott itt.

Az erőd antik neve szintén ismeretlen.

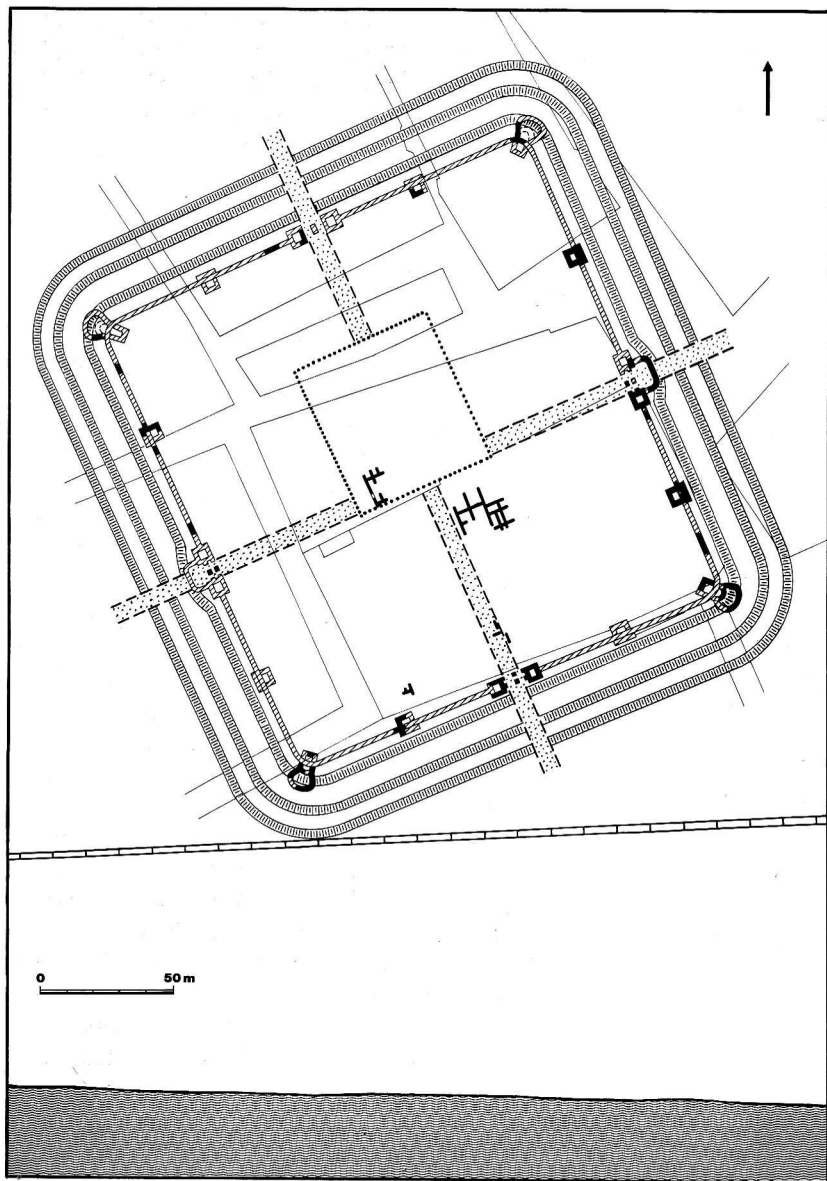
Az albertfalvai katonai tábor körül is jelentős *vicus* fejlődött ki, amelynek nagy részét Nagy Tibor ásatai ugyancsak felszínre hozták. Az erőd és a polgári település egy része ma is szabadon áll, de műemléki helyreállításra itt még nem került sor. A visszatemetett rommező a Budafoki út déli végétől közelíthető meg a Duna irányában. A *castellum* romjai a XVII. században még jól megfigyelhetők voltak; Marsigli pontosan le tudta rajzolni. Fontos, hogy Dunaharasztnál, tehát a szemközti parton is föltüntetett egy L alakú sáncot római emlék felirattal. Feltehető, hogy valamilyen katonai állomás

a Csepel-szigeten is volt a partokon, a két erő által meghatározott vonalban.

Az albertfalvai *vicus* területén végzett ásatások révén a *limes*-utat is hosszabb szakaszon keresztül sikerült megismerni. A közelben egy út melletti állomás maradványai is felszínre kerültek. A római út nyomvonala ezen a szakaszon egészen Nagytétény délnyugati határáig lényegében megegyezik a mai országútéval. Budatétényen néhány éve sikerült Szirmai Krisztinának a *limes*-út egy szakaszát azonosítani, és hogy ez valóban itt haladt, azt a csaknem pontosan 100 évvel ezelőtt ezen a helyszínen talált mérföldkövek is bizonyítják.

A következő *castellum*, egy lovas segédcsoport állomáshelye mintegy 8 km-rel fekszik Albertfalvától délnyugatra, Nagytétény közepén. Erről már régóta tud a kutatás. Első ízben Lazius írta le a maradványait a XVI. században (tévesen Potentiana néven). Többek között egy *basilicáról* is említést tesz, amelynek a romjait annak idején még látni lehetett.

A legkorábbi erődöt valószínűleg Domitianus uralkodásának utolsó éveiben építette az Aquincumból ide vezényelt *ala I Tungrorum Frontoniana*. Paulovics István, majd Fülep Ferenc kutatásai mind ennek a palánktábornak, mind pedig a későbbi kőerődítménynek számos részletét hozták felszínre. Az utóbbit az Antoninus Pius idején idevezényelt új helyőrség, az *ala I Thracum veterana sagittariorum* a korábbi helyén építette föl. A kőerőd nagysága 178×200 m volt, falát minden oldalon két, valószínűleg csak utólag emelt, a fal szélességével a főfal síkjából kiugró oldaltorony biztosította. A lekerekített sarkok belső oldalán is négyszögletes toronyok állottak. A 4×3,5 m nagyságú kaputornyok félig a falsík elé nyúltak ki. A *praetoria*-front sarkai a II. század végén vagy a III. század elején félkör alakú külső tornyokat kaptak. Az erődöt ebben az időben valószínűleg hármaskör övezte. Nagyobb helyreállításra és építke-

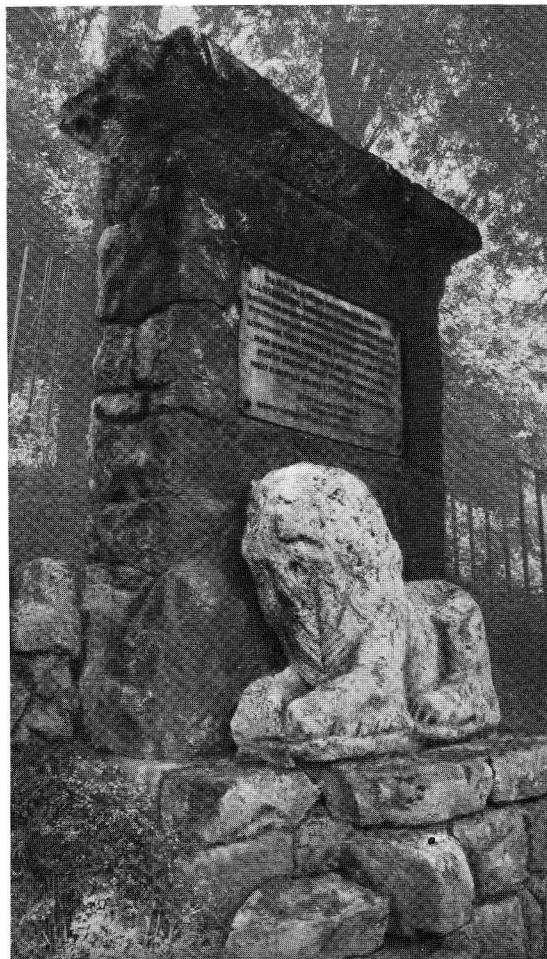

83 – Campona (Budapest–Nagybuda) auxiliaris-táborának alaprajza Fülep F. kutatásai alapján

zésre csak a 333-ban bekövetkezett súlyos szarmata pusztítás után került sor, amikor a sarkokra legyező alakú tornyokat emeltek, a két oldalakat pedig patkó alakú tornyokkal zárták el. Mivel ez az átépítés a legbelső árok vonalát is igénybe vette, ezt ekkor természetesen betették.

Fülep Ferenc több épületet is föltárt az erőd belső területén, amelyek közül a legfontosabb a *principia*. Feltehető, hogy Campona (ez volt a hely római neve) parancsnoki tömbje elé is épült a *via principalis* vonalában egy nagy előcsarnok. Egy másik nagyobb épület körvonalai a *principiával* szemben rajzolódtak ki, ennek a rendeltetését azonban még nem sikerült meghatározni. Olyan leletek is kerültek elő az erőd területén, amelyek a római lakosság V. századi, tehát igen késői meglétére utalnak. Ezek és a többi innen származó emlék a Nemzeti Múzeumba került, a köemlékek azonban, köztük több katonai felirat, szarkofág és Mithras-emlék, a nagytétényi Kastélymúzeum kőtárában, e római erőd tőszomszédságában található. A föltárt falmaradványok egy része az ásások után is szabadon maradt, ezek most, a végleges konzerválás előtt is megtekinthetők. Ilyen a *porta principalis sinistra* és a *porta praetoria*.

Camponát elhagyva szorosan a Duna mellett haladt tovább a római út. A település alig ismert temetői is erre a területre helyezhetők. Még délnyugatabbra, ahol a *limes*-út elválik a Fehérvári úttól, a múlt században egy mérföldkövet találtak, amely Aquincumtól XV római mérföldnyire volt fölállítva. A *limes*-útnak ez a szakasza ma használaton kívül van; már a múlt században is más vonalon futott az országút. Ebben az időben Rómer Flóris leírása szerint még egész jól lehetett követni a római út sávját, amely a török minaret közelében érte el Érdet, majd a mai Római utcán a régi falu közepe felé tartott. Nem véletlen, hogy török építmény áll a római út közelében, és nemcsak itt (és Budapesten), hanem

sokfelé délebbre is, gyakorlatilag egészen Belgrádig (Nándorfehérvár/Singidunum), mivel ez az út volt az egész középkor folyamán az észak-déli közlekedés ütőere. Az sem véletlen, hogy a mai 6. sz. és 56. sz. országút többnyire a római út vonalvezetését követi, sokszor annak nyomvonalán halad.

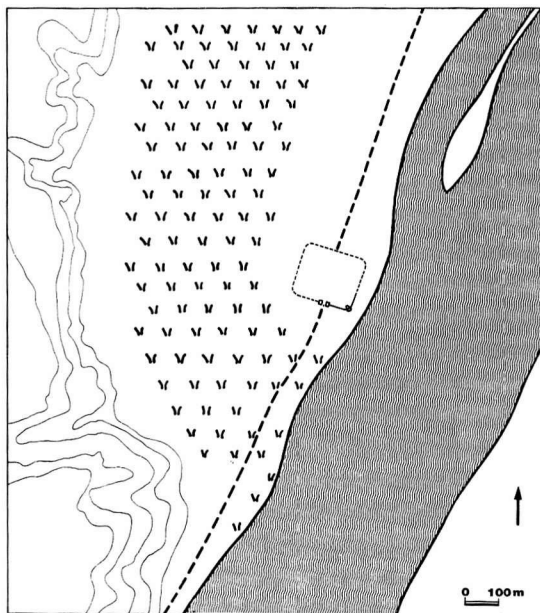
Azon a helyen, ahol a Római utca (*limes*-út) egy vízmosásban a fenszíkra kezd emelkedni, emléktábla áll, amely a törökök ellen 1526 júliu-

84 – II. Lajos
emléktáblája Érden,
amelyet a falu
állított a mohácsi
ütközet 400 éves
évfordulóján

sában itt végigvonuló II. Lajos király és a gyászos mohácsi csatavesztés emlékét idézi. Az emlékmű előtt látható erősen megkopott oroszlán-szobor római eredetű. A fennsíkra vezető utat két oldalt borospincék szegélyezik. Néhány lelet alapján valószínű, hogy fönn, az út nyugati oldalán és a fennsík legészakibb pontján római figyelőállás volt. E helyről a Nagytétényig terjedő, sőt távolabbi területeket is igen jól át lehetett tekinteni.

A régi római út ezen a szakaszon dűlőútként maradt fenn; így egész Százhalombattáig jól járható. A fennsík keleti szélén a bronzkori sánc, az út közelében pedig a vaskori halomsírok tekinthetők meg (ez utóbbiakról nyerte nevét Százhalombatta). A bejárható útszakasz az erőmű közelében véget ér, régi légifelvételek azonban, amelyeket még ennek létesítése előtt készítettek, tanúsítják, hogy a római út egyenesen haladt tovább. Még délebbre Százhalombatta–Dunafüred házai alatt fut az út, hogy végül pontosan az északi kapunál érje el *Matrica castellum*-át. Mintegy 200 méternyire innen sikerült Mócsy Andrásnak az utat átvágni. Legalul erős agyagos réteg feküdt, amelynek mindkét oldalán 0,7–0,8 m széles és mintegy 0,5 m mély árok húzódott. Erre a 8,5 m széles agyagos rétegre több rétegben kötörmeléket és kavicsrétegeket hordtak föl, ezek szélessége azonban csak 6 m. A köves réteg alatt talált Hadrianus-érem szerint az út a II. században épült.

Ez a terület régóta ismert római lelőhelyként. Az elmúlt századok során több régi kőépületet, illetve azok maradványait figyelték meg itt. Nagy kár, hogy a napóleoni háborúk során több ágyúállásos hatalmas sáncot emeltek a *castellum* és a *vicus* egyes részei fölé. A részben máig meglévő sáncok, amelyek kitűnő moto-cross gyakorló pályának bizonyulnak, a tábornak csak az északnyugati és a délkeleti sarkát hagyták szabadon. A szorosan a Duna-parton, az áradási határvonal szélén fekvő délkeleti toronyban

85 – *Matrica*
(Százhalombatta–
Dunafüred)
auxiliaris-erődjének
alaprajza Mócsy A.
kutatásai nyomán

1943-ban folytak az első feltárások, az ásatások befejezése és az eredmények összefoglalása azonban már Mócsy András tevékenységéhez fűződik. A kutatások a *porta principalis dextra*-ra, a főfal egyes részeire és az említett toronyra terjedtek ki. Az erőd 0,85 m vastag falmagját kívül 0,2 × 0,4 m nagy kváderek burkolták. A 3,2 × 4 m nagy kaputornyok félig a falfront elé nyúlnak ki, a kapunyílást pedig egy középső oszlop osztotta ketté. Ennél a kapunál semmi nyoma nem volt későbbi elfalazásnak, miként ezt néhány szomszédos erődítményben tapasztalhatjuk. A lekerekített torony belső oldalán 4 × 4,2 méteres torony állott, míg kívül félköríves torony csatlakozott hozzá. Az utóbbi azonban csak később épülhetett, mivel a 150 × 170 m kiterjedésű erőd első árka ennek a külső toronyak az alapozása alatt került elő. Másutt megfigyelt sajátságok alapján valószínű, hogy a kaputornyok is csak később, feltehetően Caracalla korában épültek. Ekkoriban kaphatta az

erőd kettős árkat is, amelyet a sarok közelében sikerült egy metszettel meghatározni. Mivel még ezt az árkot is a római korban temették be, igen valószínű, hogy ez az erőd is kiugró oldal- és saroktoronyokat kapott a későrómai korban. Lehetséges, hogy ekkor, a délkeleti saroknál egy legyező alakú saroktorony is épült, amely hasonló a camponaihoz.

Az első itteni erőd valószínűleg a II. század elején épült, erre nézve azonban még hiányoznak a régészeti bizonyítékok. Délebbre ellenben B. Thomas Edit 1963-ban föltárt egy olyan árkot, amely hegyesszögű keresztmetszetével a palánktáborokra jellemző. Kérdéses, hogy

a két erődöt párhuzamosan vagy egymást követően használták-e. Matrica első helyőrsége ismeretlen. A *cohors I Alpinorum equitata* valószínűleg csak Hadrianus idején foglalta el itteni őrhelyét, és itt maradt a markomann háború befejeztéig. Marcus Aurelius idején került ide a *cohors milliaria Maurorum*. A Notitia Dignitatum szerint a késő római korban az *equites promoti* teljesítettek itt szolgálatot.

A környező területet csak hiányosan ismerjük. Az erődtől északra több leletmentő ásásra is sor került egy kelet–nyugati irányú sávban, amelynek a legszebb eredménye a Sági Károly és Topál Judit által feltárt katonai fürdő. A fürdő egyik darabját – részben védőtető alatt – restaurálták, így e romokat az érdeklődők szabadon megtekinthetik. A környező szántóban több ház körvonala is kivehető, ezek azonban még nincsenek föltárva. Nagyobb ásásokra csak az erődtől délre került sor, ahol részben a *vicus* maradványai, a palánktábor legalább két árka és fonott kerítése, részben pedig egy több mint 200 síros temető került elő. A Topál Judit által föltárt sírok legnagyobb része hamvasztásos sír volt, amelyek az I–III. században kerültek a földbe. A későrómai lakosság jelenlétére egy kisebb IV. századi sírcsoport utal, míg mások Matrica V. századi létére nyújtanak bizonyítékot.

8. A Matrica – Intercisa szakasz

Matrica *castellum*át elhagyva a *limes*-út még további mintegy 1,5 km-en keresztül a folyam partján haladt. Sajnos ez és a következő egy kilométeres szakasz nem járható be, mert az olajfinomító különböző parti létesítményei akadályozzák a közlekedést. Az egykori római út vonalát ma csak a Duna felől tekinthetjük meg. Ez előbb elérte a Hosszúvölgyet, majd egy bronzkori sánc nyugati oldalán egy szűk bevágásban

kapaszkodott föl a fennsíkra. Azon a helyen, ahol elérte a fennsíkot, tíz ép, illetve töredékes mérföldkő került már elő egy mély vízmosásban, amelyet a víz mind nagyobbra és nagyobbra váj. A részben útépitésre utaló kövek, amelyek az i. sz. III. századból származnak, 22 és 23 *milia passuum* (kb. 32,5 és 34 km) távolságot mutattak Aquincumtól. Soproni Sándor számításai szerint ez a távolság Matrica erődítményének Aquincumtól mért távolságának felel meg, így fel kell tételeznünk, hogy a mérföldköveket egy mintegy 1,5 km-re fekvő helyről szállították ide. E tevékenységre az adhatott okot, hogy a vízmosás már a római korban is mind jobban és jobban alámosta az utat, így ezekkel a kövekkel kísérelték meg a IV. században a keleti oldalról megerősíteni és a további károsodásoktól megóvni. Eldönthetetlen, hogy ezen a helyen állt-e római őrtorony, az azonban egy légifelvétel tanúsága szerint biztos, hogy a Hosszúvölgy északi partjának keleti szélén volt egy, mert világosan látható árkának L alakú része.

Egy múlt századi fölmérés szerint a *limes*-út egyik ága a löszfennsík szélétől, a mérföldkövek lelőhelyétől csaknem Sinatelepig nyílegyenesen haladt. A mai országút is részben ezt a nyomvonalat követi. Egy régi utat légifelvétel segítségével is követhetünk. A magas part szélén haladva mintegy 2 km után érte el Ercsi területét. Érdekes, hogy egy dűlőút ugyan megőrizte vonalát, de nem pontosan, hanem hegyes szöget zárva be vele. Jelenlegi ismereteink alapján nem lehet eldönteni, hogy ez az út római vagy későbbi. Egy másik régi utat is meg lehet azonban figyelni Ercsitől északra, amelyik a nagyjából 50 m magas fennsík legszélén halad, és bizonyos mértékig egy, a faluból északra kivezető utca folytatásának is tekinthető. Figyelemre méltó, hogy emellett a régi útnyom mellett egy ma is használatos földút halad, amelynek azonban sem a kiinduló, sem a végpontja nem egyezik meg a másikéval. Ezzel szemben a régi út-

nyom ahhoz a már régóta ismert őrtoronyhoz vezet, amely a magas part peremén állott, így nem lehet kétséges az út római eredete. Az őrtorony csak igen homályosan látszik a légifelvételken, így csak annyit állapíthatunk meg róla, hogy négyszögletes árok övezte. Ez a hely egyébként azért is kedvelt kirándulóhely, mert mintegy 200 méterrel délebbre áll egy kápolna és az Eötvös család kriptája, ahol többek között báró Eötvös József, a neves író és Magyarország első kultuszminisztere (1848) van eltemetve. A magasan a Duna fölé nyúló fennsík peremé-

87 – A *limes*-út egyik, Matricától néhány kilométerrel délre talált mérföldköve

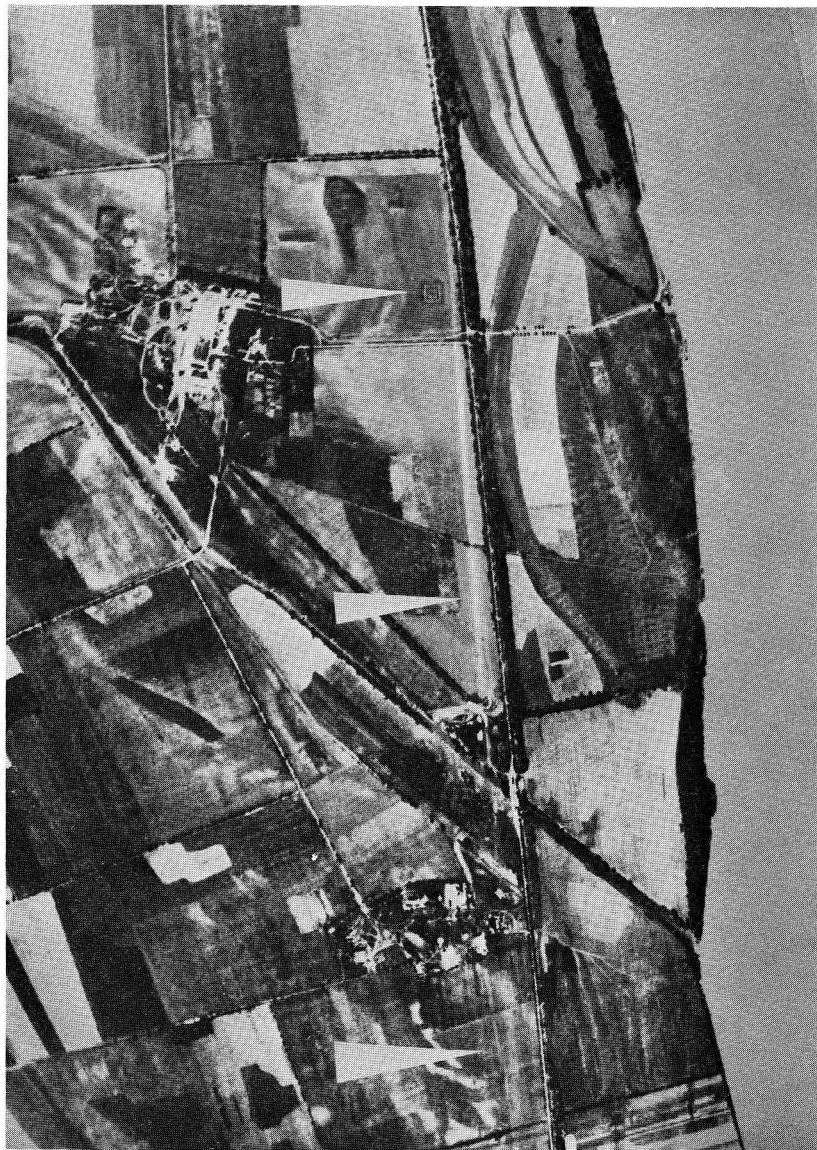
88 – A limes-út
Ercsítőől északra
légifelvételen. Jól
látszik a fennsík
peremén vezető út,
amely egy
őrtoronyhoz vezetett

ről kitűnő kilátás nyílik Budapestig és messze az alföldi rónaságra.

Az a tény, hogy a mai Ercsi területéről külön út vezetett a *limes*-úttal majdnem párhuzamosan ehhez az őrtoronyhoz, arra utal, hogy a falu öregebb házai alatt, nagyjából a Római utca nyugati oldalán, egy katonai őrhelynek kellett állnia, ahonnan rendszeresen küldtek ki katonákat a parti őrtoronyba. Erre utaló nyomok ugyan még nem kerültek elő, de a falu nyugati szélén talált római sírok feltétlenül kapcsolatban állnak vele.

A *limes*-út keleti ága valószínűleg azon a nyomvonalon hagyta el Ercsi területét, amelyen a középkori, és ahol most is húzódik egy mellékút. Innen kezdve egészen Adony-Szentmihályhegyig nem a löszfennsíkon, hanem a homokos alföldi területen vezetett tovább dél felé, amely azonban a Duna szabályozásáig állandóan ki volt téve az áradásoknak. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ezen a szakaszon csak kevés jele maradt az egykori *limes*nek. Maga a *limes*-út is többnyire csak sejthető, biztosan mindössze kisebb szakaszait lehet kimutatni. Általában elmondható, hogy többnyire a mai országút alatt, illetve közvetlen közelében húzódik. Egyik szakaszát Ercsitol 2 km-re délre sikerült meghatározni: egyenes vonala az itt éppen kanyarodó modern út jobb és bal oldalán rajzolódott ki egy légifelvételen. A következő ismert szakasz Sinatelep és Sörkevár között fekszik, ahol a római út a maitól nyugatra halad. Sinateleptől északra egy légifotó szerint kettős, négyzetes árkú őrtorony lappang a felszín alatt. Kissé délebbre, a Váli-vízen való áthidalásnál, a XIX. század elején még látszottak a *limes*-út maradványai, és itt került elő három olyan mérföldkő, ahol a mérföldadat *XXXIII* volt. A patak torkolatánál egy 4×4 méteres kisebb őrtorony alapjait sikerült a harmincas években föltárni. A paktól északra lapos, homokos hát húzódik, ahol római leletek, továbbá Rieder József

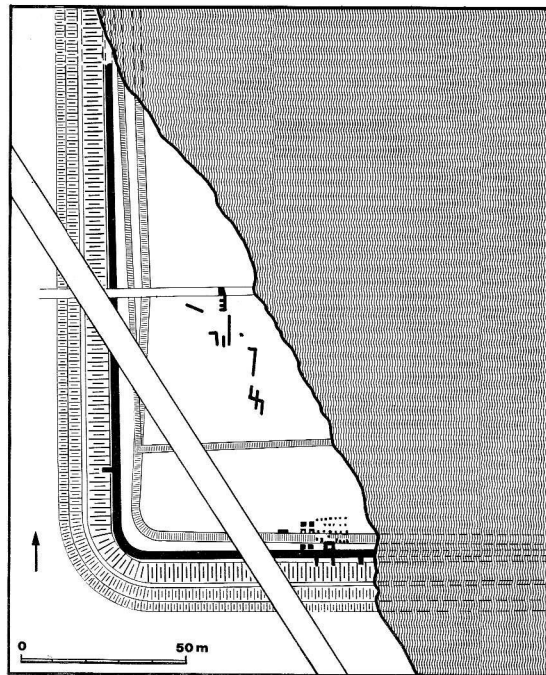

89 – A *limes*-út és egy kettős árokkaal övezett őrtorony Ercsi-Sinatelep közelében egy 1940-ben készült légifelvételen

90 – Palánktábor
részben látható
nyomai Iváncsa
közelében

régi térképének épületábrázolásai római településre utalnak.

Nem sokkal délebbre ebben az irányban fekszik Vetus Salina Adony északi határában. Egy 1969-ben készült légifelvételen nagyjából

91 – Vetus Salina (Adony) auxiliaris-erődjének megmaradt része Barkóczi L. feltárása alapján

230 × 270 méteres kiterjedésű szabályos négyszög rajzolódott ki a 6. sz. országúttól nyugatra, az Iváncsára vezető út mindkét oldalán. A belül világos, kívül sötét sáv sáncre utal, és habár még semmilyen lelet vagy egyéb régészeti adat sem ismert, mégis megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy egy palánktábor állt itt, s ha igen, valószínűleg még az i. sz. I. században.

Vetus Salina erődje azonban 1 km-rel délebbre fekszik. Legnagyobb részét elmosta a Duna, csak egy háromszög alakú terület maradt meg belőle. Amikor 1949-ben újjáépítették a 6. sz. utat, Barkóczi Lászlónak kiterjedt feltárásokra nyílt módja. Megállapította, hogy több palánktábor-periódus előzte meg a kőerőd építését. Az erőd körvonalai még ma is jól látszanak az úgy-

nevezett vörös kereszt körül, amely az országút keleti szélén áll. A palánktábor első három periódusát az I. és II. század közepe közötti időszakra lehetett keltezni. A legkorábbi erőd 25 m-es távolságban emelt, 3,4 m belső átmérőjű kiugró tornyokkal rendelkezett. A következő erőd falát kettős faoszlopokkal emelték, úgy, hogy hátulról ferdén beállított oszlopok támasztották meg őket. Ennek az erődnek négyszögletes, a következőnek kerek tornyai voltak. A kettős árok szélessége 2, ill. 2,5 m mélység mellett 10 m-t ért el. A kőerőd csak Antoninus Pius korában épült, és bizonyos megújításokkal a III. század második feléig állt. Mivel az erőd árkat még a római korban betemették, Barkóczi László fölteszi, hogy a késő római erőd nem a korábbi helyén állt, hanem másutt. Mégis elképzelhető azonban, hogy ugyanott volt, mivel az erőd kőfalát az újkorban is kibányászhatták, továbbá más *castellum*ok esetében is előfordult, hogy a későrómai korban a korábbi belső árkot a messze kiugró tornyok építéskor betemették, és csak nagyobb távolságban húztak újabbat. Az ásatások szerint Vetus Salinában egy további palánkerődítmény is volt, mégpedig ettől a helytől valamivel délebbre. A felszínre került leletek alapján az i. sz. I. század végén emelték.

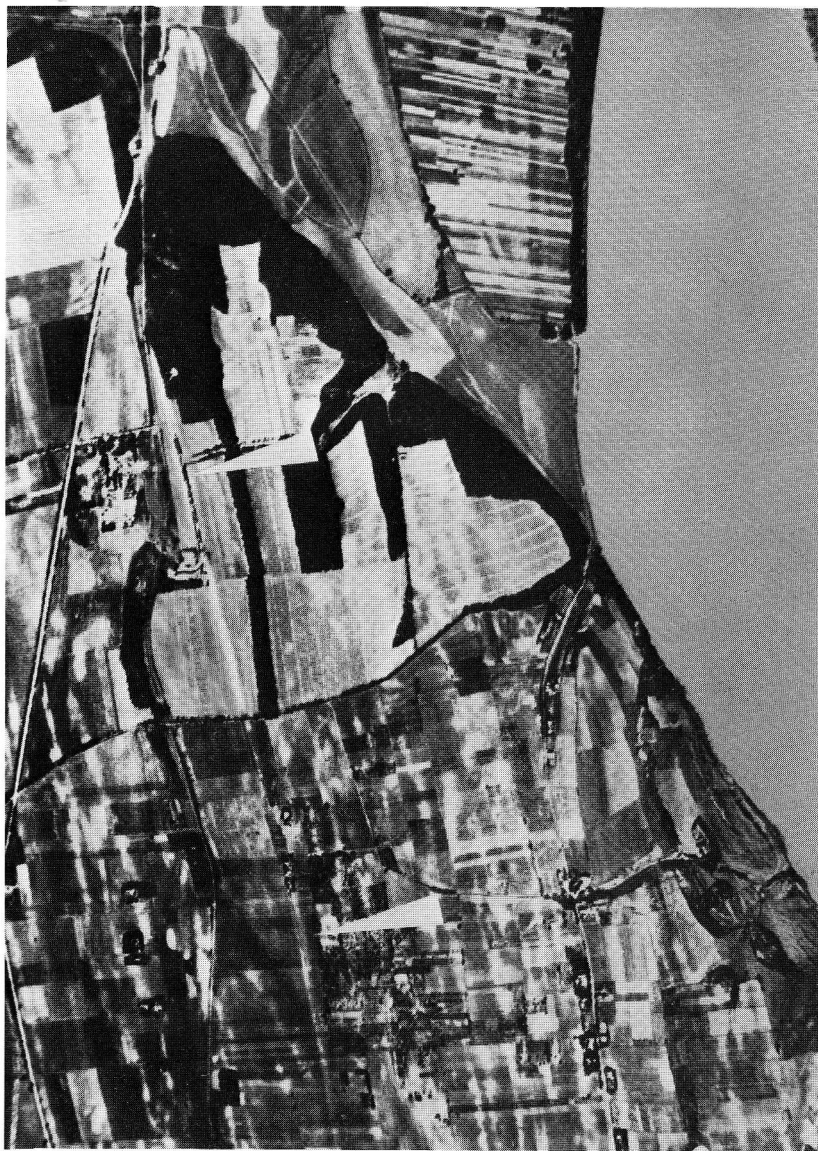
Az előkerült bélyeges téglák és feliratok sajnos nem adnak kielégítő támpontot a Vetus Salina erődjében szolgáló csapatokról. Lőrincz Barnabás nézete szerint az i. sz. I. század második felében a *cohors I Brittonum milliaria* teljesíthetett itt szolgálatot. Az állandó helyőrség, a *cohors III Batavorum milliaria* megérkezétségéig még a *cohors I Alpinorum equitata* jelenlétével is számolhatunk. Valószínű, hogy a legutolsó palánktábort már a harmadik *Batavus cohors* emelte, éppen úgy, mint a kőerődöt. A kőerőd megújítása is ennek a csapatnak tudható be, a későrómai erőd kialakítása viszont az *equites Dalmataenak*. Az V. század elejéig számolhatunk Vetus Salinában római helyőrséggel. Az

erődhez tartozó *vicus* és a temetők alig ismeretek. Mindkettőt elsősorban a nyugati és a déli oldalon kell keresnünk. 1975-ben egyedülálló leletre bukkantak az erődtől alig 30 m-re nyugatra: egy Dolichenus-szentélyre. A Bánki Zsuzsa által föltárt és földolgozott nagyszerű isten- és állatszobrok az István Király Múzeumba kerültek. Iuppiter Dolichenus keletről elterjedt kultuszát elsősorban a katonaság gyakorolta és terjesztette a III. század első évtizedeiben. B. Vágó Eszter és a szerző leletmentő ásatása nyomán kitűnt, hogy a falu északi felének házai alatt római sírok fekszenek.

Vetus Salina elhagyása után a római út még mintegy 6 km hosszán a Duna árterületén haladt, így mindössze annyit állapíthatunk meg erről a szakaszcsozról, hogy ugyanott hatolt be a domboz közé, mint a modern út és a vasút. Ettől kezdve megsokasodnak a római nyomok, így a leletek és a megfigyelések alapján egészen Paksig teljes biztonsággal lehet követni a *limes*-utat. Rácalmás és Dunaújíváros környékén jó néhány mérföldkő is előkerült, és a lelőhelyek

92 – A Vetus Salinában élő római polgárok geniusának tiszteletére emelt szoborra és templomra vonatkozó építési felirat

93 – A limes-út
Rácalmás közelében
egy 1940-ben készített
légifelvételen

94 – A limes-út egy
szakasza
Dunaújvárostól
északra légifelvételen ▷

nemcsak a megfelelő távolságokat (ezen a szakaszon 38–47 mérföld között) mutatják, hanem a római út vonalvezetését is. E fontos közlekedési útőeret azonban nemcsak a mérföldkövek révén lehetett követni, hanem saját nyomai alapján is. Különösen a modern országút 1949. évi újjáépítése idején és később volt a régi út sávja néhol megfigyelhető, helyenként át is kellett vágni. Az itt tett megfigyelések szerint a római út ezen a szakaszon is vastag kavicsrétegekből állt. Friss szántásban még ma is követhető a *limes*-út nyoma eleinte a 6. sz. út nyugati, majd a kulcsi mellékút térségétől kezdve a keleti oldalán nem is olyan messze tőle akár a levegőből, akár pedig a szántón járva. Legjobban követhető szakasza Rácalmástól délre van, ahol már Dunaújváros felé haladva ismét lejteni kezd a terep. A nyomok a mai úttól keletre 20–50 méternyire húzódnak. A 64. km tábla közelében

egyesül egymással a két út vonala, tovább már azonos nyomvonalon haladnak.

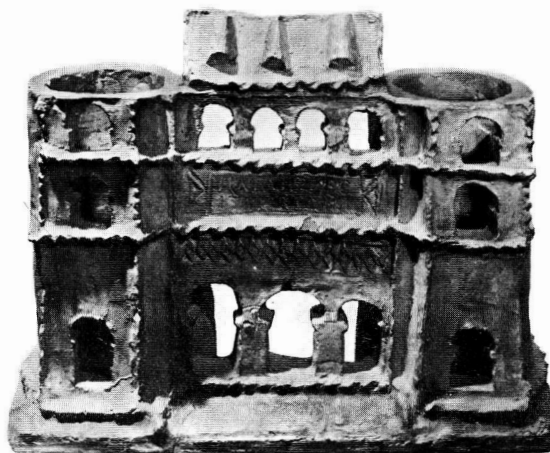
A leírt szakaszon csak viszonylag kevés római építményről van tudomásunk. Út melletti jelzőtoronyt eddig csak két helyen sikerült kimutatni, egy őrtorony pedig a leletek alapján Kulcstól kissé északra a Duna-parton állt. Ennek a környékén középkori leletek is napvilágra kerültek akkor, amikor kialakították a hétvégi házak számára a területet, északabbra és nyugatabbra pedig egy bronzkori sánc terül el, kiterjedt hamvasztásos temetőjével. A kevés eddig ismert római nyom alapján joggal tehető föl, hogy még további örökségek előkerülésével számolhatunk mind az út mellett, mind pedig a Duna partján.

Egy már igazolt, a IV. századból származó kettős védőárkú jelzőtorony már Dunaújváros területén állt, olyan helyen, ahonnan mind a megelőző útszakaszt, mind pedig Intercisa *castellum*-át jól szemmel lehetett tartani. Az erődig még két patakot kellett keresztezni, és föl kellett kapaszkodni az Öreghegynek nevezett dombra, ahonnan kitűnő kilátás nyílik az Alföld messzi területeire is. A már régóta ismert *castellum* és környéke az egyik legalaposabban kutatott magyarországi *limes*-létesítmény. Az első feltárásokat Hekler Antal és Mahler Ede folytatták századunk első éveiben, Paulovics István későbbi ásatásai pedig meghatározták az erőd kiterjedését, néhány tornyát és nyugati kapuját is. 1949-ben Barkóczi László végezhetett itt kiterjedt ásatásokat az akkor még ide tervezett új 6. sz. út építése kapcsán, 1952-ben pedig Mócsy András tárta föl a *porta principalis sinistrát*. Az új városnak 1950-ben ezen a fennsíkon való megalapítása nagy föllendülést eredményezett a régészeti kutatásokban is, amelyeket elsősorban leletmentő ásatások formájában többnyire a hatvanas és hetvenes években B. Vágó Eszter és e sorok írója végzett, de alig van olyan, a provinciális régészettel foglalkozó magyar szakem-

ber, aki rövidebb-hosszabb ideig ne tevékenykedett volna a dunaújvárosi feltárásokon. Ezek révén sikerült megismerni az *auxiliaris*-erőd nagyobb részét, a *vicus* jelentős felületeit, amely elsősorban az erőd nyugati és déli oldalára terjedt ki és ma már többnyire új házakkal van borítva, valamint több temetőt eddig több mint 3000 csontvázas és hamvasztásos sírral, amelyek a római település körül helyezkedtek el. A tá-

95 – A III. század derekáról származó lovasdombormű, amely valószínűleg Intercisa táborkapuját díszítette

96 – Római táborkapu Intercisában talált agyagmodellje

gabb környék néhány polgári épületét és temetkezéseit is sikerült az ásások révén valamelyest megismerni, ami fontos adatokkal szolgál a római határvidéken kialakult élet megrajzolásához.

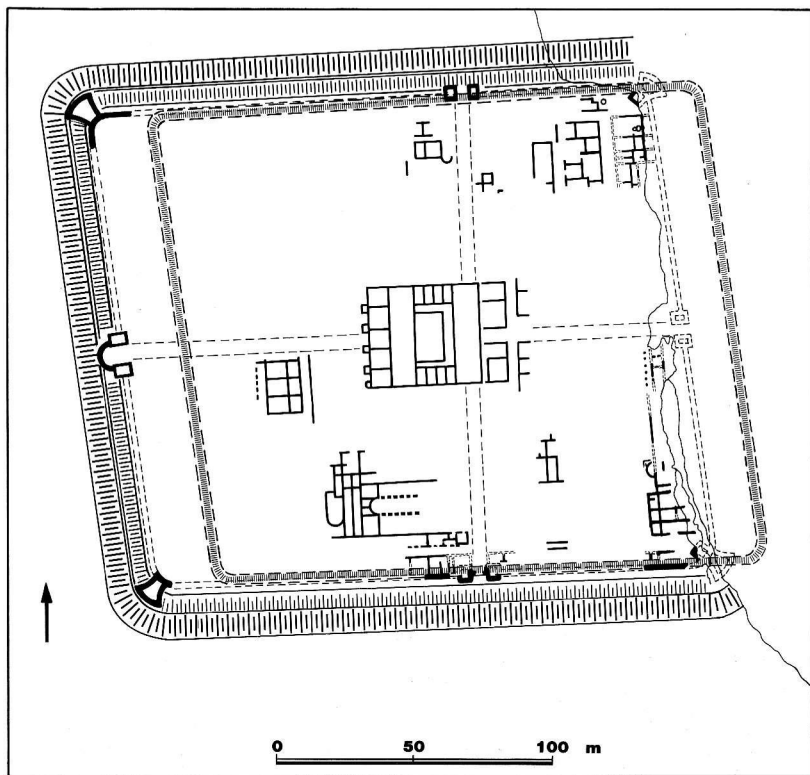
Intercisa neve arra utal, hogy ezt az erődöt csak akkor alapították, amikor északra és délre már álltak *castellum*ok (intercisa = kettévágott [ti. határszakasz]). A régészeti eredmények nem mondanak ellent ennek a megfigyelésnek. Barkóczi László az ásatai alapján írott alapvető Intercisa-tanulmányában úgy vélte, hogy a palánktábor építésére csak Traianus idején került sor. Szabó Klárával és Lőrincz Barnáissal tett újabb ásatási megfigyeléseink alátámasztották ezt a véleményt. Mivel azonban legké-

sőbb az i. sz. I. század végétől számolni kell intercisai helyőrséggel, ennek tábora másutt lehetett, valószínűleg délebbre, ahol a temető területén egy palánktáborokra jellemző hegyesszögű árok elő is került. Lehetséges tehát, hogy ezen a helyen egy további erődítmény állott, vagy egyidejűleg Intercisa ismert *castellum*ával, vagy pedig időben megelőzve azt.

A kőerőd védőfala alatt helyenként nemcsak a korábbi árok, hanem a palánk fakonstrukciójának cölöplyukai is előkerültek. Ezt az erődöt a mintegy 50 m magas löszpart legszélére építették. Mivel a római kor óta legalább 40–50 m széles sáv esett áldozatul a sorozatos partomlásoknak, és ezekkel az erőd egy bizonyos területe is, csak szélességét lehetett pontosan meghatározni: ez 165 m. Hosszúsága 190 m körül lehetett.

A kőerőd mintegy 1,3 m széles falát i. sz. 178–182 között az északi és a déli oldalon a korábbi árok külső szélébe építették, ezzel is biztosítva a védelem folyamatosságát az építkezés idején. A palánktábor földsáncát egészen a kőfal elkészültéig megszakítás nélkül használták. Ezenkívül a két védelmi vonal egymástól való távolságát úgy választották meg, hogy az új, a korábbinál lényegesen szélesebb (mintegy 6 m) és mélyebb (mintegy 4 m) árokból kitermelt földmennyiség pontosan annyi legyen, amennyit az új fal mögötti földsáncához föl akartak használni. A kőerőd nyugati falát azonban 20 méterrel nyugatabbra vonták a fokozódó partomlási veszély miatt. Megjegyzendő viszont, hogy az oldalkapuk továbbra is ott maradtak, ahol korábban voltak. A kőerőd kiterjedése 176 × kb. 200 m. Az először csak fából emelt kaputornyokat csupán Caracalla idején építették át kőből, úgy hogy ezek a tornyok falszélességükkel ugrottak ki a fal síkjából. A belső saroktornyok is ehhez a periódushoz tartozhatnak. A 260 körüli válságos évek erre az erődre nézve is gyászos következményekkel jártak, a károkat valószínűleg csak a század végén javí-

97 – Intercisa
(Dunaújváros),
a legjobban föltárt
pannoniai
határerődítmény
alaprajza.
Az északkeleti, még
közöletlen sarok
bemutatását Szabó
K. engedélyezte

98 – *Cusides*, az ala Frontoniana lovaskatonájának a II. sz. elején készített sírköve Intercisából

tották ki. Ekkor húzták az újabb, sekélyebb védőárkot is. A IV. században a belső rámpák helyére helyiségsorokat építettek, és a messze előretolt *fossa* azt bizonyítja, hogy ezzel egyidőben emelték a legyező alakú tornyokat, és zárták el a *porta decumanát* egy patkó alakú toronnyal. Nem tudjuk, hogy rendelkezett-e a tábor koráb-

ban belső, ebben az időben pedig további patkó alakú külső tornyokkal. Valentinianus halála után újabb átalakításokat végeztek az erődben, épületeit továbbra is használták, így legkevesebb az V. század második-harmadik évtizedéig római katonaság jelenlétét kell feltételeznünk Intercisában.

Már jó néhány épület feltárására nyílt mód az erőd területén. A nagy kőlapokkal burkolt *via praetoria* és *via principalis* találkozásánál állt a *principia*. A II. század végéről származó kőlapjai alól előkerültek fából épített elődjének alapárkai. A kőből emelt parancsnoki épület-tömbnek kövezett udvara volt, ahol az egyik sarokban hatalmas ciszterna bukkant elő. Az udvar két oldalán négy-négy raktárhelyiség (*armamentaria*) volt található, a nyugati oldalon pedig egy nagy csarnok (*basilica*) állott, amelyet Septimius Severus, Caracalla és Iulia Domna vagy Geta szobrai ékesítették. Ebből a teremből lehetett belépni középen a táborszentélybe (*aedes*), két oldalt pedig a négy fűtött irodahelyi-

99 – *Intercisa* erődjének patkó alakú tornya, amellyel a IV. században elzárták a *porta decumanát*. Paulovics István tárta föl 1932-ben

100 – A praetorium
feltárása 1908-ban
Mahler E.
irányításával
Intercisa auxiliáris-
táborában

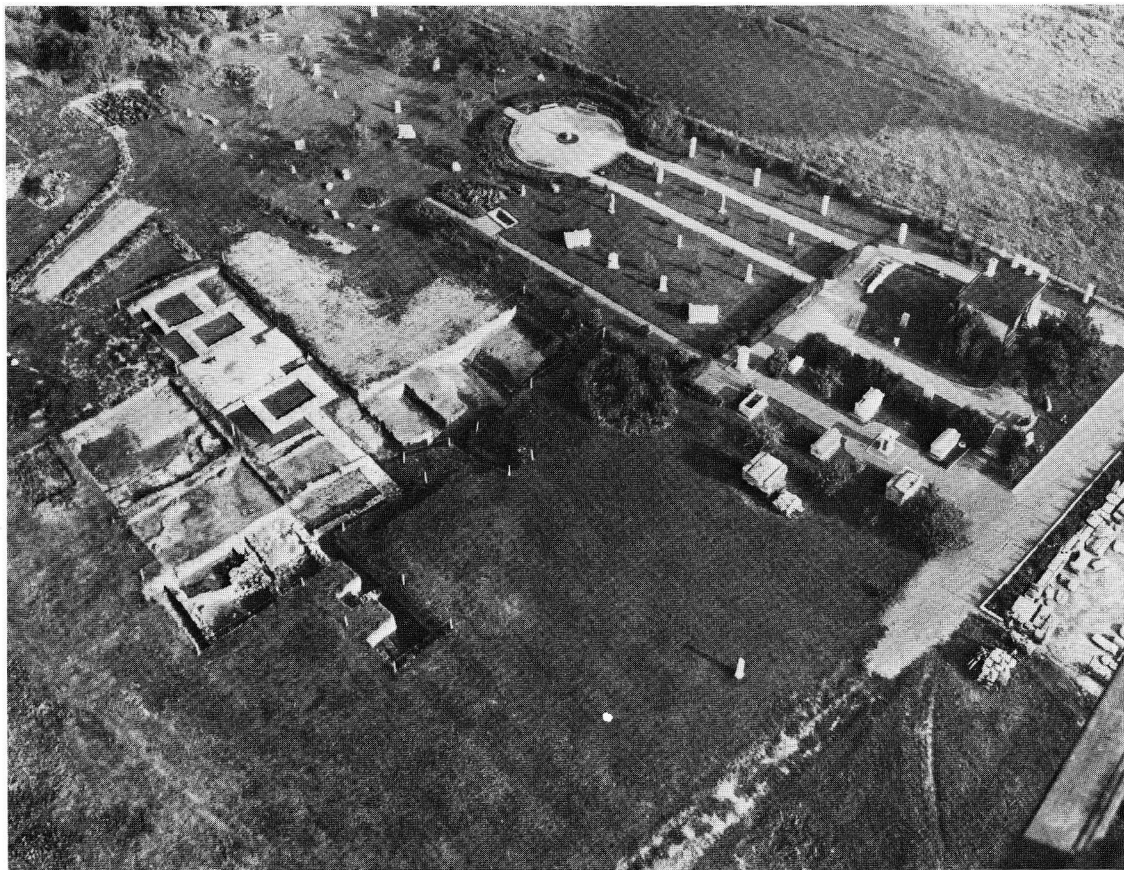

ségbe. A III. században, valószínűleg Caracalla uralkodása idején nagy csarnokot emeltek a *principia* elé, a *via principalis* fölé, amely az egész csapatot érintő gyűlések fedél alatti megrendezését tette lehetővé. Az így kiépített *principia* 35 × 40 m kiterjedésű volt.

A parancsnoki tömbtől délre állt a *praetorium*, amelyet század eleji és újabb ásatások révén ismerünk. Középső részét háromhajós terem alkotta; nyugatról félkörívben zárult. A *via sagularis* külső oldalán több barakképítmény részletét sikerült föltárni. Egy késő római épület romjai között sok vassisak feküdt. Az erőd és

közvetlen környéke jelenleg romkert, illetve kőtár. Megtekinthető a *porta principalis dextra* és környéke, a keleti helyiség sor egy része a sarkortnyokkal, a *principia* és a *via praetoria*. A kőtárban az 1950 óta előkerült köemlékek láthatók.

Számos segédcsoport állomásozott Intercisa erődjében (erődjeiben), amelyeket hátrahagyott felirataik alapján ismerünk. Intercisa legkorábbi helyőrsége az *ala I Augusta Ituraeorum* lehetett az i. sz. I. század kilencvenes éveiben, majd Traianus idején az *ala I Tungrorum Frontoniana* és az *ala I Britannica*. Az *ala I Thracum*

101 – Intercisa
castellumának
ideiglenesen
konzervált déli
kapuja

veterana sagittariorum Hadrianus idején őrizte a *limest*, az *ala I civium Romanorum* pedig valószínűleg Antonius Pius és Marcus Aurelius korában. Intercisa legfontosabb és legismertebb helyőrsége a *cohors I milliaria Hemesenorum sagittariorum* volt, amely valószínűleg Marcus Aurelius uralkodásának legvégén érkezett. Intercisa ennek a csapatnak, valamint a syriai és egyéb keleti betelepülőknek köszönhetette felvirágzását, és sok más gazdag lelettel együtt feliratok százai származnak ebből a korból. A III. század végétől kezdve a következő csapatok állomásoztak Intercisában: *equites Dalmatae*, *cuneus equitum*

Constantianorum.

Az *auxiliaris vicus* területén is nagyobb felületek feltárására került sor. Érdekes megemlíteni azt a gazdagon díszített házat, amelynek négy oszlopos hátsó keresztcsarnokában egy eredetileg négy kerekű utazókocsi maradványai kerültek elő, vagy azt a padlófűtéses ikerházat, amelynek műemléki megóvása is sikeres volt. A nyugati, későrómai temető mellett egy olyan félköríves apszissal záródó épület került elő, amely joggal tartható a IV. század második felében épített ókeresztény templomnak. Restaurá-

lás után ezt az épületet is szabadon megtekinthetik az arra sétálók. A kiterjedt feltárások azt is megmutatták, hogy a *vicus* szintén rendelkezett valamilyen védelmi rendszerrel, déli szélén ugyanis, a települést elhagyó *limes*-út két oldalán több függőleges falú verem került elő.

Azok az intercisai leletek, amelyek még a múlt század végi vásárlásokból, majd a század első felének ásatásaiból származnak, különböző múzeumokba kerültek, zömmel azonban a Magyar Nemzeti Múzeumban és az István Király Múzeumban találhatók. Az utóbbi évtizedek feltárásainak anyaga azonban már teljes egészében az Intercisa Múzeumban tekinthető meg. A múlt század végén igen sok lelet került külföldre. Fontos leleteket őriz a mainzi, kölni, berlini és bécsi múzeum, de alig van olyan euró-

pai múzeum, ahol ne lennének intercisai eredetű tárgyak. Sajnos igen sok lelet tűnt el nyomtalanul a műkereskedelemben.

Érdemes még megemlíteni, hogy Intercisából is vezetett út Daciába, de az ehhez tartozó hídfőállás holléte ismeretlen. A későrómai korban valószínűleg erőd állt a szemben lévő Ifjúság (Szalki)-szigeten, ott, ahol a középkorban egy kolostor magasodott. Ezek a maradványok ma már elérhetetlen helyen, a Dunában fekszenek.

9. Az Intercisa – Lussonium szakasz

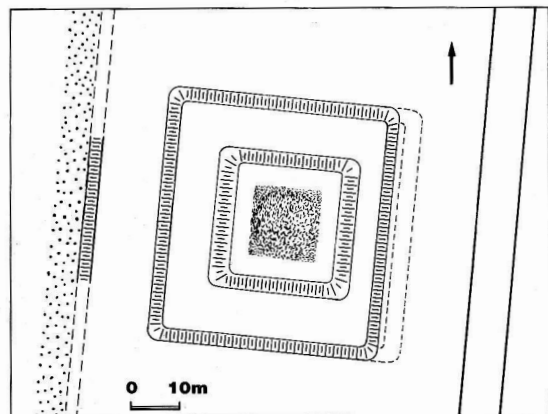
Amint a *limes*-út Intercisa déli temetőjénél elhagyta ezt a települést, egyenesen vezetett tovább a mai Béke tér irányába. Ezen a szakaszon állhatott az Aquincumtól 47 római mérföldet mutató kőoszlop, talán még a római település szélén. A római útnak ezt a szakaszát egy őrtoronnyal még Dunaújváros alapítása előtt sikerült Radnai Lórándnak 1940-ben légifelvételen fölfedezni, bár ezt az útszakaszt már századokkal korábban is mint *via regiát* jelölték régi térképeken. A különböző *limes*-létesítmények Dunaújváros környéki legszebb ábrázolása a már fentebb említett Marsiglitől származik, aki a Dunapentele és Dunaföldvár közötti római utat és mellette kilenc jelzőtoronyt, Intercisa és Annamatia *castellumát* és egy dunaföldvári part menti őrtornyot térképezett föl. Egyéb térképek, terepbejárások és légifelvételek alkalmazásával az ismert jelzőtoronyok számát 14-re, a partközelsben emelt őrtornyokét pedig ötre sikerült emelni. Minden valószínűség szerint a partközeliak a korábbiak. Ezek egyikét még Rómer Flóris rajzolta le, egy másikat légifelvétellel segítségével sikerült azonosítani. Mindig olyan völgyek nyílásánál építették őket, amelyek keresztlél fel lehetett jutni a fennsíkra. Ennek az ismeretében azokra a Commodus kori építési feliratokra kell gondolni, amelyek arra

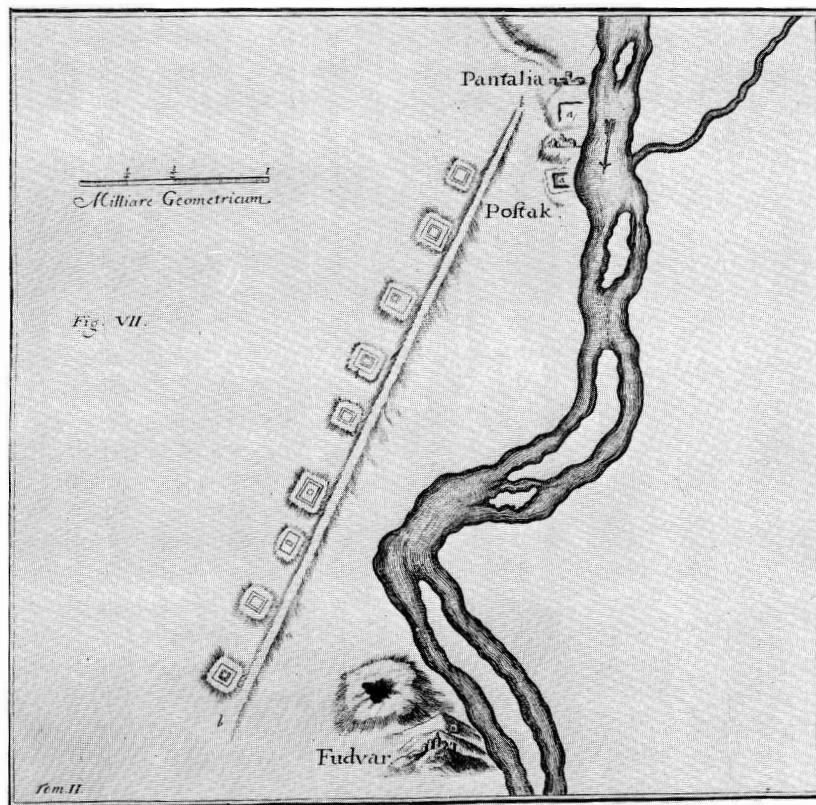
102 – Caracalla
császár
életnagyságú
meghaladó
bronzszobrának
bázisa, amelyet
valószínűleg 214-
ben állítottak
tisztelőre Intercisa
erőd principájában

alkalmas helyeken emelt őrtornyokról beszélnek. Valószínű, hogy ezek a tornyok ehhez az építési kampányhoz tartoznak. Kár, hogy napjainkra némelyiknek még a maradványai is teljesen elpusztultak.

A limes-út melletti tornyok jelzőtornyokként értelmezhetők, mivel első számú és legfontosabb feladatuk hang- és fényjelek vétele, ill. továbbítása volt. Ennek megfelelően mindig olyan helyen épültek, ahol a legmagasabb pont vagy egy törés mutatkozott az út vonalvezetésében. Valeria limese mentén eddig két típust lehetett elkülöníteni. Az egyik valószínűleg mindig fából épült, és csak egy, de mindig rombikus árokkal rendelkezett, a másikkal azonban, amelyek közül Marsigli többet is lerajzolt, kettős, mindig négyzetes vonalú árcai vannak. Mindaddig csak egy-egy tornyot sikerült a két típusból Dunaújvárostól délre feltárni, a Béke téri őrtoronynál csupán a védőárkokat sikerült átvágnunk. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy 1926-ban, a mohácsi csata 400 éves évfordulóján, Dunapentele lakossága emlékezésképpen két római mérföldkövet állított föl

103 – Intercisa-6. jelzőtorony alaprajza. A Kisapostag közelében fekvő tornyot a IV. század második felében emelték

e torony dombja előtt az országút mellett (amely itt megegyezett a római úttal), az úgynevezett Lajos-köveket, amelyek jelenleg a Kőtár bejáratánál állnak.

Az Intercisa-10 jelzőtorony nem a Marsigli által megörökített út oldalán állt, hanem nyugatabbra tőle egy másik út mellett, amelyet – mint magát a tornyot is – légifölvételen sikerült fölfedezni. Mivel több III. századi mérföldkő ennek az útnak a vonalában került elő, és mivel egy későrómai torony részben erre az útra épült néhány km-rel délebbre, ezt a tornyot a hiányos adatok ellenére a tetrachia korára lehetett keltezni. Az a sötét elszíneződés, amely a légifölvételen a rombikus árok közepén látszik, arra utal,

104 – A limes-út Dunaújváros és Dunaföldvár között Marsigli rajzán

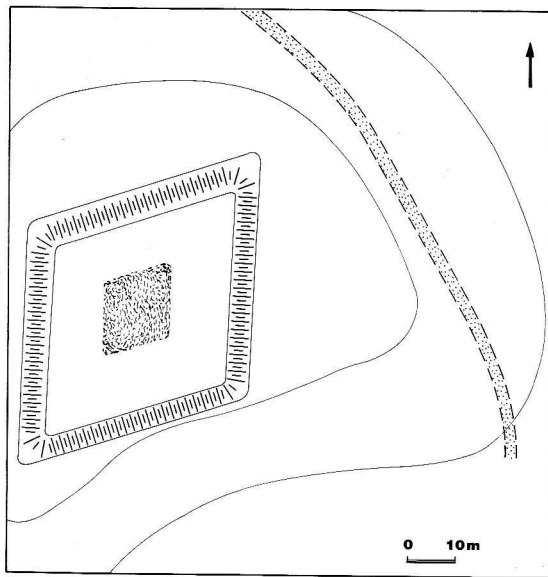
105 – A limes-út és néhány őrtorony Dunaújvárostól délre

hogy a régészetileg nem megfogható torony fából épült. Az árok $42 \times 47,7$ méteres területet övezett, mélysége mintegy 3 m volt. Megjegyzendő, hogy ez a rombusz árokforma nemcsak itt, hanem Intercisa környékén még két ízben, továbbá Almásfüzitő-Pusztadombon, Bölske-Leányváron és Szekszárd-Bárányfokon fordul elő, és valószínűleg ide számítható az ugyancsak Diocletianus kori, hasonló árku Contra-Aquincum is. Mivel egyik esetben sem a terepalakulat miatt választották ezt a formát, ezt az árokalakot a kor katonai építészeti módjának a sajátjaként kell fölfognunk.

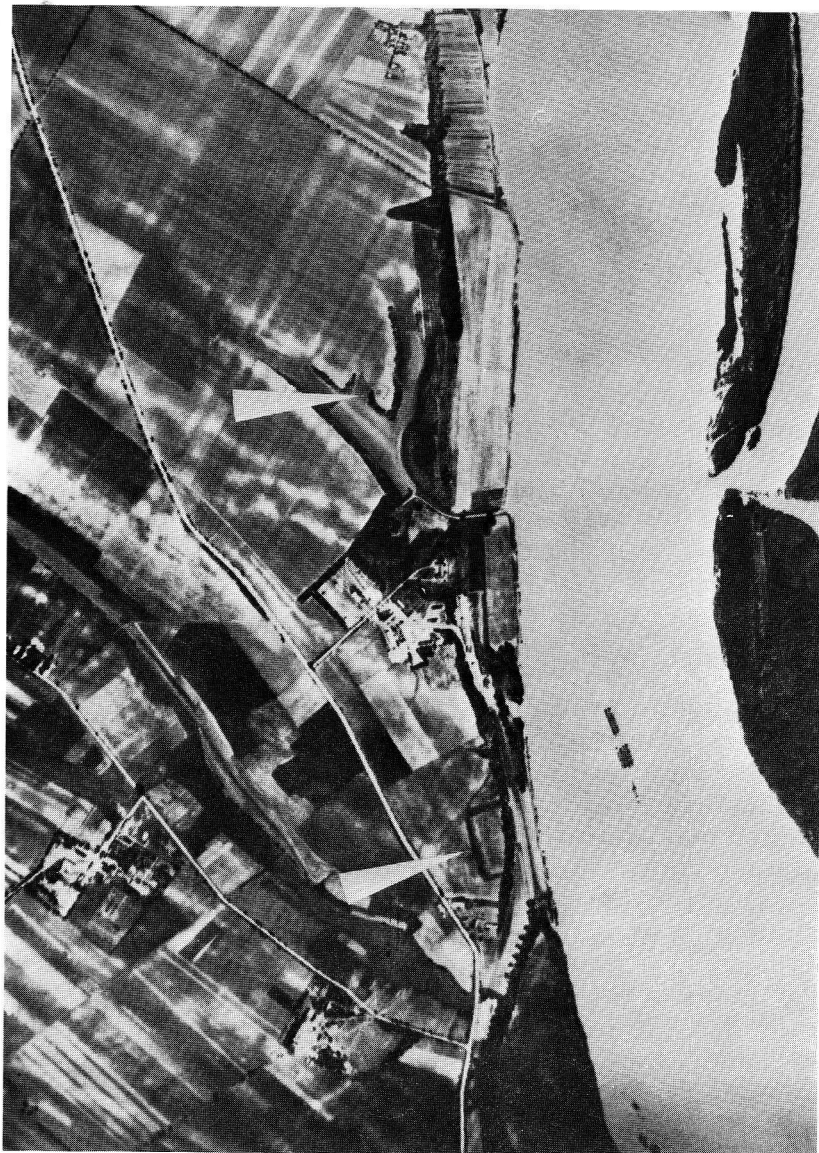
A másik föltárt torony csak néhány száz méternyire van az előzőtől. Ez (Intercisa-6) is Kisapostag határában található, kissé délebbre a falu bekötőútjától a 6. sz. országút nyugati oldalán. A torony építészeti maradványai itt sem kerültek elő, leszámítva néhány kődarabot és téglatöredéket. Kézenfekvő az a következtetés, hogy ez a torony is fából épült, de tetejét téglákkal fedték le. A külső árok tengelye $44 \times 48,4$, a belsőé $24,9 \times 24,7$ méteres területet határolt. A gyér számú edénytöredék a IV. század második felére keltezhető, és mivel más megfontolások is erre az időre utalnak, ennek a jelzőtoronynak és a hozzá hasonló formájú és nagyságú, ugyancsak kettős árokkal övezett tornyoknak (amelyeket légifelhételek segítségével sikerült Dunaújváros és Paks–Dunakömlőd között azonosítani) az építése is II. Constantius vagy I. Valentinianus uralkodásának az idejére tehető.

Egy további, a nyugati oldalon emelt jelzőtorony után a Baracspusztán fekvő Annamatia *castellum*a következik. Ez a magaspart peremén fekszik egy kissé kiemelkedő dombon, az országút keleti oldalán. Kétharmad részét elpusztították a partomlások. Habár már régóta ismeretek maradványai, és hiányos négyszöge 3–4 méterrel emelkedik ki a környezetből, a múlt század hatvanas éveinek végén végzett nem hivatalos ásatástól eltekintve, amikor igen sok fal-

106 – A Kisapostag közelében fekvő Intercisa-10. jelzőtorony alaprajza. A torony a tetrarchia korából származik

maradvány került elő rigolírozás közben, még soha sem volt ebben az erődben régészeti feltárás. Első ízben Marsigli térképén tűntek föl a *castellum* körvonalai, majd Michael Karpe térképén láthatók. Fényes Elek arról tájékoztat a múlt század derekán, hogy „Ezelőtt néhány évvel találtak itt egy halmon a' föld alatt egy egész római módra épült házat, különféle edényekkel, pénznemekkel, 's bálványképekkel”. A *cohors VII Breucorum* néhány bélyeges téglája is előkerült. Rómer Flóris az erőd megmaradt kiterjedését is megadta: 80×40 öl (nagyjából 152×76 m). Ez az érték jól megfelel annak az újabbnak, amelyet kartográfiai fölmérés és néhány légifelhétel segítségével lehetett meghatározni: eszerint az erőd szélessége 160, megmaradt hossza pedig az északi oldalon 100, a déli oldalon pedig 50 m. Az eredeti hosszúság mintegy 180 m lehetett. Ez a kiterjedés gyalogos egység táborára utal, és valóban, Annamatia helyőrsége legalább az i. sz. II. század második évtizedétől a *cohors I Thracum Germanica* volt. Az

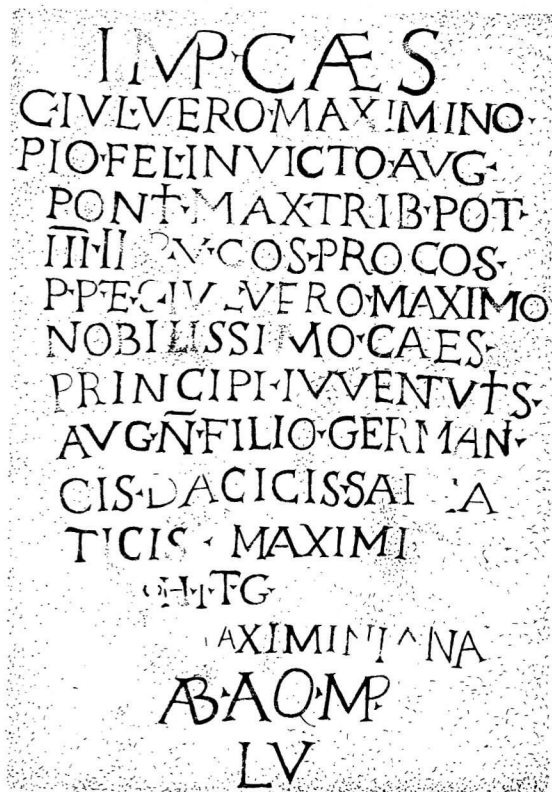

107 – Annamatia
(Baracs) auxiliaris-
erődítménye
légifelvételen

előbb említett másik gyalogos csapat Dunaszek-
cső területén állomásozott, és téglagyártóként
és szállítóként jól ismert Pannonia inferior *lime-*
se mentén. Mivel a felszínen gyűjtött leletek kö-
zött sok olyan *terra sigillata* is volt, amelyik az
i. sz. I. század utolsó évtizedeiben készült, való-
színű, hogy az első itteni palánktábor is akkor
emelték. Azt azonban az eddigi adatok alapján
nem lehetett megállapítani, hogy melyik segéd-
csapat tartózkodott ebben az időben itt. Korai
alapítására utal egyébként az Annamatia név is,
amely a kelta Annana/Adnama személynévből
származik. Az ismert helyőrség egészen a késő-
római korig állomásozott itt, amint azt bélyeges
téglaí és az általa állított mérföldkövek igazol-
ják. A IV. században az *equites Dalmatae* bizto-
sította ezen a szakaszon a határt. A későrómai
kori átépítésre utal az a legyező alakú torony,
amelyet egy régi légifelvételen az erőd észak-
nyugati sarkánál lehetett megfigyelni. A *decu-*
mana-kaput viszont, amelynek két tornya
ugyancsak jól látszik ezen a képen, valószínűleg
nem alakították át patkó alakú toronnyá.

Annamatia *vicus*át is csak szórványos leletek
alapján ismerjük. Ezekből megállapítható,
hogy elsősorban a *castellum*tól északra és nyu-
gatra lévő területekre terjedt ki. Többek között
egy 161–163-ból származó katonai diploma tö-
redéke is előkerült a polgári települést borító
szántásból. Azt, hogy pontosan hol helyezke-
dett el a település temetője, nem lehet meg-
állapítani, de annyit tudunk, hogy mind az 1870
körüli, mind pedig az 1950 körüli útépités során
– és ez az út csaknem tökéletesen egybeesik a *li-*
mes-úttal – számos római sír, többek között
szarkofág került elő. Annamatia felszínen gyűj-
tött leleteit és néhány köemléket a Dunaújváro-
si Múzeumban őrzik; ezek részben az állandó ki-
állításán láthatók is.

Karpe 1775-ből származó térképén Annama-
tiától északra is szerepel egy *burgus* a Duna-par-
ton. Az őrtornyt légifelvételen is sikerült azo-

nosítani, ma már azonban hétvégi házak alatt fekszik elérhetetlenül. Valószínű, hogy ez az őrtorony is a Commodus kori őrtornyok sorába tartozik.

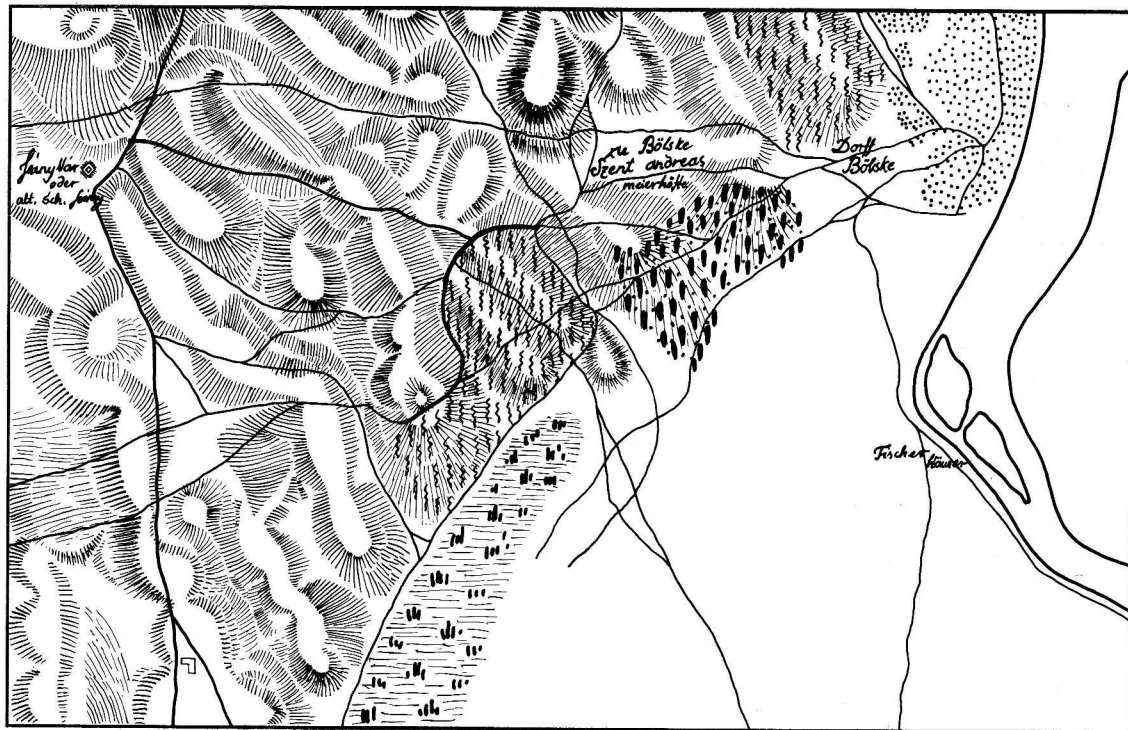
Mivel Annamatia erődje egy viszonylag mélyebben fekvő területen épült, a IV. században egy-egy jelzőtoronyt építettek tőle északra és délre a magasabban fekvő területek peremén. E tornyokat csak régi rajzok és néhány légifelvétel nyomán ismeri a kutatás. Régi légifelvételek azt mutatják, hogy a fennsíkra felérve a *limes*-út a IV. században ide épített torony nyugati oldalán haladt el, nem úgy mint a mai országút, és így került ki az itt húzódó mély vízmosást. A két út csak a következő torony közelé-

ben, a mostani 83. km-tábla közelében egyesül ismét. A következő jelzőtorony pontosan a 83-as km-tábla mellett található a nyugati oldalon. A domb szélén régi kereszt áll. A harmadik torony egy tanya udvarán áll. Ennek a dombja maradt meg a legmagasabban a környéken az összes ismert torony közül. Pontosán a fennsík peremén fekszik, ott, ahol az út ereszkedni kezd Dunaföldvár felé. Ettől a ponttól keletre a Duna-parton is állt egy őrtorony, amely talán Commodus korában épült, és amelynek nyomait néhány régi térkép és légifelvétel őrzött meg számunkra. A következő őrtorony a középkori, újabban szépen restaurált vár helyén állhatott, mivel az ásások során római leletek is felszínre kerültek. A vár kiállításában római leletek is helyet kaptak.

A *limes*-út a dunaföldvár-sárosdi útkereszteződésig megegyezik a mai úttal. A római út ezután is egyenesen vezetett tovább, ma előbb házak és kertek alatt haladva, majd szántóföldön át, és ismét elérte a fennsík tetejét, majdnem ugyanott, ahová a modern út is fölér egy nagy keleti kanyarodó után. A régi utat itt és tovább egészen Paksig a múlt században még jól lehetett követni a felszínen. Pontos leírását Szelle Zsigmondnak köszönhetjük. Jóllehet ma már lényegesen nehezebb megtalálni a nyomait, néhány légifelvétel segítségével nemcsak pontos nyomvonalát sikerült ismét felismerni, de a 100 évvel ezelőtt született leírás kisebb-nagyobb pontatlanságait is helyesbíteni. Ezek a megfigyelések tették lehetővé néhány jelző- és őrtorony felfedezését is.

Annak a domboldalnak a neve, amelyen a régi út Dunaföldvár területét elhagyva a fennsíkra kapaszkodik. Pénzhányás, ami minden bizonyosan egy út menti római településre utal. Habár biztosra vehető, hogy a fennsík peremén is állt egy jelzőtorony, mind a mai napig nem sikerült megtalálni. Délebbre azonban, ma egy szántóföld közepén, légifelvételen kirajzolódott egy

◁ 108 – Baracson
talált mérőföldkő
felirata

kettős árkú későrómai őrtorony. 200 méterrel fekszik nyugatra a mai országúttól a 95. km-nél. A jól ismert következő torony 1,4 km-rel állt délebbre egy kis halmon az út nyugati oldalán. Az országút régebbi szakasza, amely mellette haladt el, jelenleg pihenő-parkoló. A valószínűleg fából épített torony rombikus árok közepén állott, és ez a tény tetrarchia-kori építési időre utal. Századokkal később is jól kivehető helyét a nép Leányvárnak nevezte, egy 1865-ből származó leírás szerint azért, mert „a régi monda szerint a Madai család által kiadott leány negyed” állt ott egy csinos házzal. Ez azonban nem felel meg a valóságnak. Még délebbre, a 98. km-nél, a környék legmagasabb pontján is állt egy jelzőtorony, amely ismét a kettős árkú típushoz tartozik. A légifelvételen történt azonosítás

után helyszíni leletekkel is sikerült igazolni. Alacsony halma 30 m-re nyugatra fekszik a mai országúttól. Innen ismét lefelé vezetett az út, de továbbra is egyenesen, így előbb a modern út keleti, majd nyugati oldalán tűnik föl. Egy másik légifelvétel alapján azt a pontot is meg lehet határozni, ahol a római út a Gyűrűs-völgyben a patakot keresztezte. Innen is irányváltozás nélkül vezet tovább a Gyűrűs-hegy keleti oldalán, majd annak déli végénél egyesül a modern út vonalával.

Ezután egészen Lussonium *castellum*áig a mai út alatt található. Ezen az utolsó szakaszon eddig csak egy jelzőtoronyt sikerült azonosítani, mégpedig a Gyűrűs-hegyen. A torony 44 × 44 méteres kettős árokrendszer közepén magasodott. Nincs kizárva, hogy Dunakömlőd terüle-

tén, talán a templom közelében, további jelzőtorony is épült.

Ezen a szakaszon nemcsak a *limes*-út közelében, hanem a magaspárt szélén is voltak őrállomások. Egy légifelvétel szerint a római úttól leágazás vezetett a bölcskei Somos-hegy felé, azt azonban nem sikerült megállapítani, mi is volt ott. Talán egy őrtorony, mint a löszfennsík peremén Bölcske-András-pusztánál vagy a Madai-hegy déli csúcsán. Az előbbi a Nagy- és a Kislesvölgy között fekszik, egy bronzkori sánc déli szélén. Szelle Zsigmond 1888-ban folytatott ásatása szerint egy 6,5 m átmérőjű kerek római kőépület állt itt, amelynek falvastagsága 0,7 m volt. Az exponált hely és a jelentős falvastagság kétségtelenül római őrtoronyra utal. A másik torony még igazolásra vár, de a légifelvétel alapján négyszögű árok vehette körül.

Bölcskén is kerültek elő római leletek. Már a múlt században bontottak itt ki – sajnos nem régészeti módszerekkel – sírokat, utóbb pedig B. Vágó Eszter tárt föl későrómai temetkezési helyeket.

A Nemzeti Múzeum egyik szép domborművének, amelyik egy tányéron disznófejet tartó kelta asszonyt ábrázol, ugyancsak ez a lelőhelye. Egy sírfelirat korábban a bölcskei református templom oldalába volt falazva. Mindezek ellenére sem valószínű, hogy a falu területén római erőd állott volna. Azt azonban, hogy a terület katonailag nem volt érdektelen a rómaiak számára, mutatja ama tény is, hogy a falu északi szélénél, egy hídfőállást építettek, ami ma a Dunában fekszik. Könnyűbúvárok segítettek főkutatni, és ők hozták felszínre egy OFARNMA-XENTIARP bélyegű későrómai téglát a romjaiból. 1986-ban számos római faragott kő került itt elő, amelyek a hídfőállás alapjába voltak beépítve. Ez eredetileg a Duna keleti partján állhatott, mivel a folyamagy még a múlt század elején is a mainál nyugatabbra húzódott.

Lussonium erődje a 73. mérföldkö táján (ma 102. km) a Dunakömlődtől kissé délebbre fekvő löszdombon, a Bottyán-sánccon állhatott. A múlt század negyvenes éveig a hatalmas kanyart tevő Duna közvetlenül a domb lábánál folyt, így aligha meglepő, hogy legalább 130 m leomlott belőle a római kor óta eltelt idő alatt, magával ragadva a római erőd nagyobb részét. Maga a lelőhely ugyan régóta ismert volt, a nevét azonban sokáig nem sikerült megállapítani. Így még Marsigli is azt hitte, hogy Aquincumnak hívták. Mivel ez a hely mindig fontos átkelelőhely volt (Imsósi rév), a magyar történelem során is több ízben szerepet kapott amikor csapatok, seregek vonultak itt át, illetve keltek át a Dunán. A legnevezetesebb események, amelyek a római erőddel is kapcsolatban vannak, 1705–1706-ban játszódtak le, amikor a Rákóczi-szabadságharc idején Vak Bottyán generális csapatai itt keltek át a Dunán, és egy palánk-

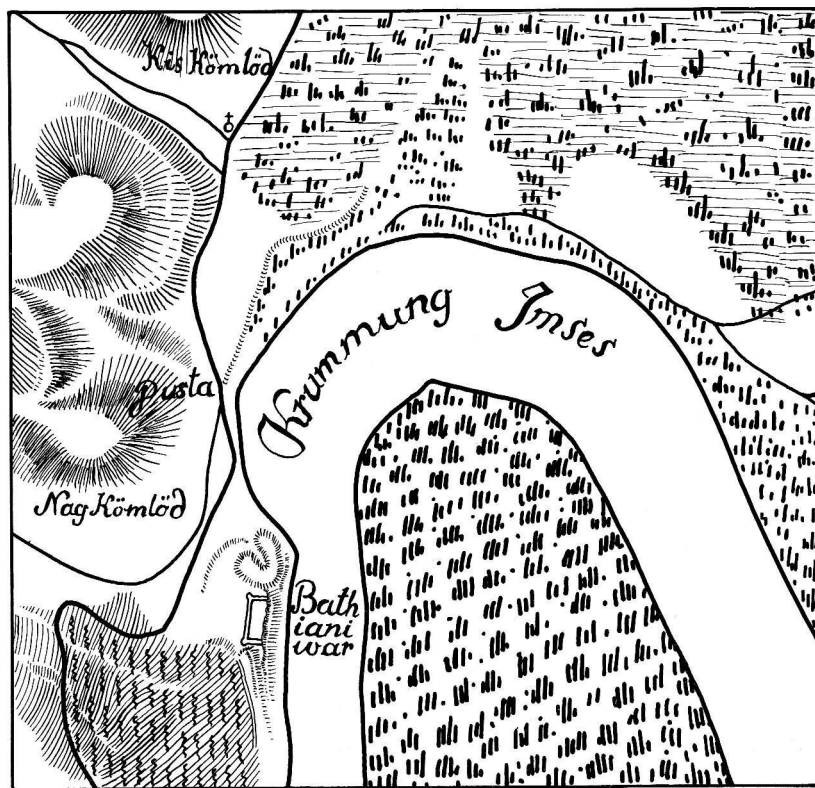
110 – A paksdunakömlődi Dolichenusháromszög egyik oldala

erősséget emeltek az egykori római erőd romjaiban. A hídfő és az erősség birtoklásáért elkeseredett harcok folytak a császári erőkkal, amelyek során ez többször is gazdát cserélt, míg azután a császáriaknak a második évben véglegesen sikerült kiszorítaniuk innen a kurucokat.

A török időkben elnéptelenedett faluba Mária Terézia sváb telepesekeket irányított. A régészet néhány jó térképet és leletet köszönhet ennek az akciónak. A *castellum* mindeddig legpontosabb ábrázolása is ebből az időből, 1778-ból származik, ahol megmaradt része szabályos négyszöggént látható. Itt és az első katonai fölmérés térképlapján a dombtetőn egy római erődöt lehet megfigyelni, amelynek hiányzik a ke-

leti része. Nagysága mintegy 215×70 m. Figyelemre méltó a megmaradt sarkon a kiugró torny, amelyek csak későrómai legyező alakú tornyok lehetnek. A mindeddig legszebb lelet, amelyet a Nemzeti Múzeum őriz, a már említett Iuppiter Dolichenus gazdagon díszített bronz-táblája, ugyancsak ebben az időben került elő. Fényes Elek múlt század közepéről származó művéből értesülünk arról, hogy igen sok érem, feliratos kő és más lelet került innen elő. 1893-ban Wosinsky Mór gyűjtött nagyszámú régiséget a falu területéről, de ásatások hiányában a hetvenes évek elejéig nem sikerült bizonyítani, hogy a római erőd valóban a Bottyán-sáncon található.

1969-ben az Intercisa Múzeum baráti körének tagja, Lévai Zoltán, összegegett diploma-töredékeket talált a Bottyán-sáncra. A szerző által még ugyanabban az évben folytatott ásatás nemcsak a diploma további darabjait, hanem egy másik, immár ép katonai elbocsátó okmányt is napvilágra hozott. Mindkettő egy ház romjai között feküdt, amelyik a markomann háborúban pusztulhatott el. Érdekes, hogy mindkét katonát az Annamatiában állomásozó *cohors I Thracum Germanicá*ban szolgált, és 157. február 8-án való elbocsátásuk után családjukkal együtt az *eraviscus* Tessimarus, apjuk ill. apósuk házában élt. Az 1972-ben végzett ásatásnak az volt a célja, hogy segítségével bizonyítani lehessen a *castellum* pontos helyét. Több metszettel sikerült átvágni az erőd *vallumát*, aminek révén nemcsak meglétét sikerült bizonyítani, de formájáról is értékes adatokat lehetett szerezni. Az 1,3–1,5 m vastag erődfalat észak–déli irányban 220 méteres terület határolta, az erőd megmaradt hossza 40–70 m között ingadozik. Egyetlen, de igen nagy árok övezte, amelynek szélessége 8 m, mélysége 3–4 m volt. Később ezt az árkot betöltötték és nagyobb távolságban a faltól újabbat húztak 12 m szélességben és 4–5 m

mélységben. Mivel a nyugati oldalon a késő-római falat korábbi római rétegeken emelték 0,9 m vastagságban, amelybe *tegulákat* is beépítettek, az erőd a IV. századra keltezhető. Azt, hogy a korábbi *auxiliaris* tábor alatta vagy másutt keresendő, a későbbi ásatások fogják eldönteni. Hasonló szerkezetű fal a délnyugati sarknál is előkerült. Az előző fal tetején talált megszenesedett fakonstrukció valószínűleg a Rákóczi-szabadságharc idejéből származik.

Egy itt talált Flavius-kori sírkő alapján biztosra vehető, hogy a *castellumot* az i. sz. I. század végén alapították, további régészeti bizonyíték azonban nem áll rendelkezésünkre. Az viszont bizonyosra vehető, hogy a *cohors I Alpinorum peditata* már Traianus korában itt állomásozott. Jelenlétét több felirat bizonyítja. A markomann háború végéig maradt őrhelyén, amikor leváltotta a *cohors I Alpinorum equitata*. Az utóbbi csapattest legkésőbbi feliratos emléke a III. sz. közepéről származik. Lussonium későrómai helyőrsége a *cuneus equitum Constantianorum*, továbbá a *legio II adiutrix* egyik részlege volt.

Alacsony vízállásnál még a húszas években is római falakat lehetett megfigyelni a tótól 1,2 km-rel délebbre Zádor-Im sósnál a Dunában; a falak a római korban a keleti parton emelkedtek. A múlt század végén több feliratos követ és későrómai bélyeges téglát találtak a romok között, amelyek eredetileg be voltak építve a falakba. E római építmény nagysága Szelle Zsigmond szerint 55 × 100 m volt. Helyzete és építési ideje alapján nagy bizonyossággal későrómai ellenerődként (*Contra Lussonium*) határozható meg.

10. A Lussonium – Altinum szakasz

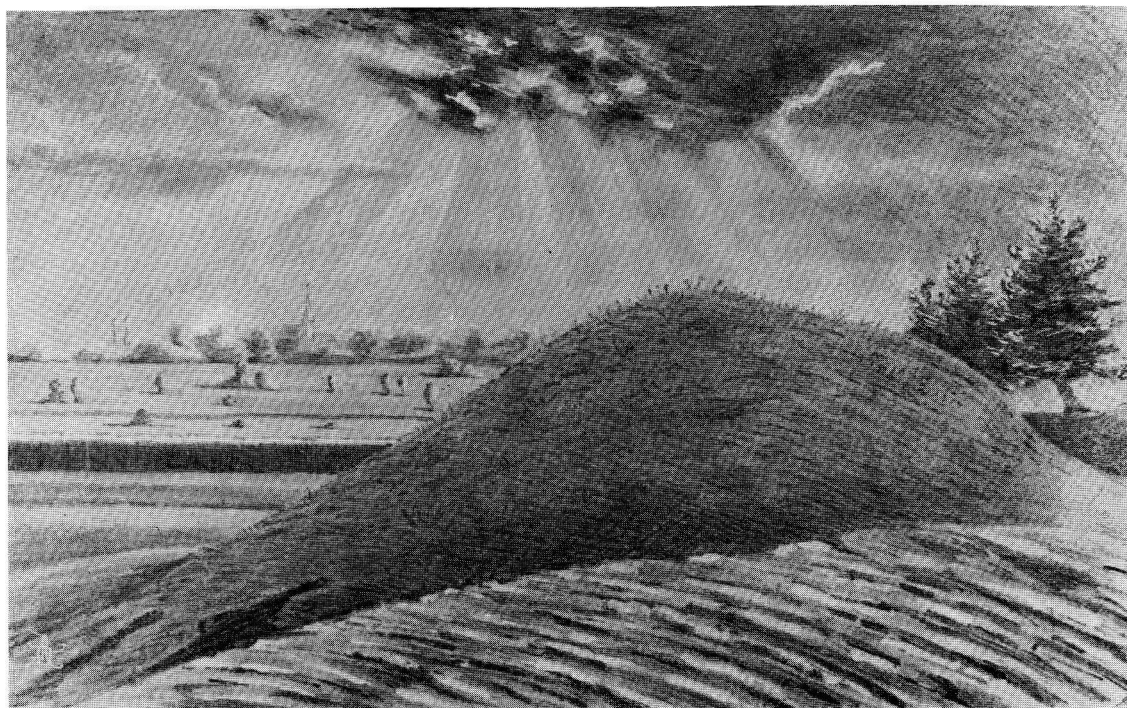
A pannoniai *limes* legdélebbi magyarországi szakasza sajnos kevésbé ismert. Csak néhány kisméretű ásatásra nyílt eddig mód, olykor még

az erődök pontos helyét sem sikerült megállapítani. Az eddigi kutatások, terepbejárások és légifelvételek vizsgálata alapján azonban mégis megkísérelhető egy teljességre igényt nem tartó leírás erről a szakaszcsoportról is.

A *limes*-út a Bottyán-sánc nyugati oldalán haladt tovább, és csak Paks északi szélén ért ki ismét a Dunához. A múlt század közepén végrehajtott Duna-szabályozásokig a későbbi országút is ezen a vonalon haladt. A csak kevésbé ismert *vicust* és az attól nyugatra és délre sejtethető temetőket elhagyva tehát löszdombok között vezetett a római út. Szerkezete hasonló volt ahhoz, amit legutóbb Gyűrűs közelében figyelhetünk meg: vastag kő- és téglatörmelék rétegen legalább 10–15 cm vastag kavicsborítás. Habár ezen a szakaszon is több őrállomás gyanítható, mindeddig semmilyen biztos adatot nem sikerült szerezni erre vonatkozóan. Biztosra vehető ellenben az a tény, hogy Paks északi határában számos római emlék látott napvilágot. További leletek és néhány sír, köztük egy szarkofág is magában Paks városában került elő, és ugyaninnen származik egy Mithras-tábla, valamint egy szinkretisztikus istenség fogadalmi táblája. Egy légifelvétel tanúsága szerint 60 × 85 m kiterjedésű, téglalap alakú sánc rejtőzik Paks déli útkecskeződése alatt, ám korát mindeztidáig nem sikerült megállapítani.

Pakstól kezdve sajnos nem ismerjük a *limes*-út pontos vonalát. Feltehető azonban, hogy a mai országút közelében vagy talán tőle kissé keletebbre haladt a homokos síkságon. A következő biztos pont a Csámpa és Dunaszentgyörgy között fekvő Püspök-domb (a 118. km-tábla közelében), amelyet azonban ma már kétessel a modern országút. A római út még a keleti szélénél vezetett, ahol 1951-ben egy mérőföldkő is előkerült. A mérőföldadat nem maradt meg, de a földolgozó B. Vágó Eszter véleménye szerint 79 *milia passuumot* mutathatott Aquincumtól. A domb már régóta ismert régészeti le-

112 – A Püspök-
domb Pakstól délre
múlt századi rajzon.
A későrómai
korban őrtorony állt
rajta

lőhelyként. Wosinsky Mór nagy mennyiségű harbarsot és kötörmelék, valamint tetőfedő téglák darabjait találta itt a felszínen. Biztos tehát, hogy ezen a helyen római őrtorony állott, amelynek a maradványait azonban az új út építésekor a domb kettévágásával teljesen megsemmisítették.

Újabb 2 km után a *limes*-út elérte Dunaszentgyörgy területét. A mai útnál valamivel keletebbre húzódott a nyomvonala. Wosinsky Mór figyelmes lett a falu nyugati szélén álló Várdombra, amelynek a tetején római őrállomásra utaló kő- és téglatörmelék feküdt. Ez a domb már eltűnt, mivel a húszas évek nagy tűzvészét követően jó részét új házak építéséhez használták föl, később pedig utolsó maradványát is elhordták. Ettől a helytől (ma nagyjából az iskola

területe) délebbre egészen a Jancsár-dombig, amely a falu déli szélén áll, sok római lelet és számos sír került elő, köztük egy szarkofág-temetkezés is. E területen tehát római településsel kell számolnunk. Mivel a Jancsár-dombon római épületmaradványokat figyelt meg Wosinsky Mór, ezen a helyen is – vagyis a Duna árterületének a peremén – őrtorony állhatott.

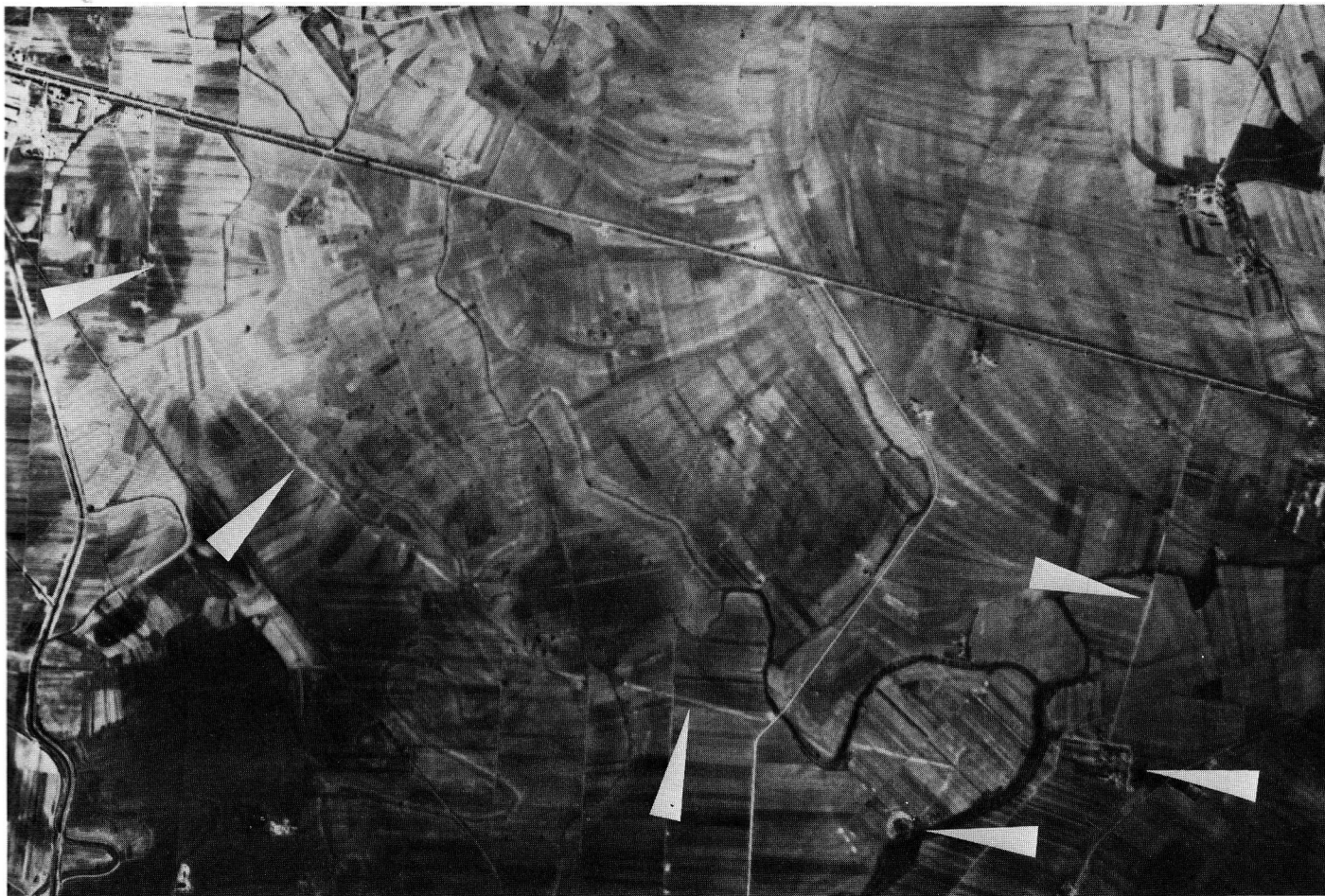
A *limes*-út az áradási terület szélén vezetett tovább. Innen kezdve egészen Szekszárdig Wosinsky Mór, Csalog József megfigyelései és légi felvételek vizsgálata alapján pontosan nyomon követhető. Kavicsos sávját kezdetben a mai országúttól 10–30 méterrel keletebbre lehetett megfigyelni, Vetle-pusztán keresztül (ma vendéglő pihenőhellyel), tovább dél felé tartott nagyjából a 127. km-ig, innen azonban délnyu-

gati irányba fordult, és a faddi szőlőskertek alatt futott tovább. Ehelyütt, kissé délnyugatra a falutól, egy mérföldkő került elő, amelyen a LXXXVI mérföldszám volt olvasható. Ezt a szakaszt Wosinsky Mór járta be, az út egyes részeit légifelvételen még ma is észlelhetjük. Valószínű, hogy a 6. sz. országút 126,5 kilométerénél kettős árokrendszerű torony magasodott, amelynek azonban egy része ma az országút alá esik.

Wosinsky Mór véleménye szerint a *limes*-út Fadd és Szekszárd közé eső szakasza kavicsos sávja nyomán jól kivehető volt még a múlt század végén. Az általa megadott nyomsáv elkerülte Tolna térségét és majdnem párhuzamosan haladt a mai úttal a tolnai elágazástól (130,6 km) délre. Kellett lennie azonban egy másik útnak is, amelyik a falu területére vezetett, ahol a következő *limes-castellum*, Alta Ripa, sejthető. Neve ugyanúgy mélyen fekvő parti területre utal mint egy másik Alta Ripáé, amelyik a Rajna bal partján fekszik Ludwigshafentől délre (mai neve: Altrip), csupán itt nem határozható meg közelebből, hol helyezkedett el a római erőd, a polgári település, valamint a temető. Ugyan már régóta kerülnek elő erről a helyről különböző római leletek és emlékek, arra azonban mégsem nyújtanak elegendő támpontot, hogy segítségükkel kétségen kívül be lehessen bizonyítani a római erőd létét. Van azonban néhány régebbi adat, amelyek alkalmasak arra, hogy ezt a feltevést valószínűsítsék. Timon Sámuel írta 1754-ben, hogy ott, ahol az ő korában a Duna folyt, a néphit szerint korábban tempom állt. Az ezzel jelzett települést Lussoniummal azonosította. Fényes Elek is számos épületről emlékezett meg, amelyek a Duna medrében pihennek és alacsony vízállásnál láthatókká válnak. Ezeket Wosinsky Mór is látta még gyermekkorában a múlt század derekán a falu északeleti sarkánál. Mivel Tolna igen mélyen fekszik, és mivel a Duna ezen a szakaszon az elmúlt

évszázadok során többször is változtatta medrét, könnyen elképzelhető, hogy e római katonai támaszpont területe részben vagy teljesen az erózió áldozatául esett. Alta Ripa legkorábbi helyőrsége a II. század elején az *ala Siliana civium Romanorum* lehetett, valamint nagyjából Hadrianus korától fogva az *ala I Brittonum civium Romanorum*. A Notitia Dignitatum szerint a IV. században először az *equites Dalmatae*, később a *cuneus equitum Stablesianorum* szolgált itt.

Tolna térségét elhagyva délnyugati irányban haladt tovább a *limes*-út. Mözs közelében is előkerült egy mérföldkő még a múlt században, amelyen Aquincumtól számítva XCVII római mérföld volt olvasható. A közelmúltban egy régészeti repülőúton egy újabb őrtornyot sikerült azonosítani a mözsi állomás közelében. Csalog József terepbejárásai segítettek kideríteni, hogy arómaiút az akkori Sió-hídtól nyugatrametszette ezt a folyót, később pedig nagyjából a mai út vonalában haladt tovább déli irányban. Ennek az útnak néhány rövidebb szakaszát légifelvételekkel is sikerült azonosítani. A temető északnyugati sarkánál kettéágazott a római út, főága tovább haladt dél felé, a másik pedig egy délkeleti irányban fekvő *castellum*hoz vezetett. Az itt található erődítmények nevét illetően mind a mai napig bizonytalanság uralkodik. Az egyetlen erre vonatkozó forrás egy római kori útikönyv, az *Itinerarium Antonini*, ez azonban nem adja meg az összes helység neve mellett a mérföldadatokat. A legvalószínűbb megoldás feltehetően az, amelyet Wosinsky nyomán Csalog József javasolt. Eszerint a délkeleti irányban Öcsény mellett található *limes*-erődítmény Ad Latus volt, és az a kiterjedt település, amelynek köépületei és gazdag temetője elsősorban Szekszárd református negyede területén kerülnek elő, Alisca. Két dolog támasztja alá ezt az azonosítást. Az egyik az, hogy katonai területen, különösképpen a *limes*-út vonalában, semmi-

113 – A limes-útból Szekszárd északi részén kiágazó út (Ördögvetetés), amely Ad Latus erődjéhez (Öcsény) vezetett

lyen tisztán polgári település nem képzelhető el, a másik pedig az, hogy ellenkező esetben egy olyan csapatnak, amelyik kétségkívül a környéken állomásozott, nem jutna táborhely.

Az Ad Latus felé haladó út mocsaras területen vezetett keresztül, így töltést is építettek alá, amelynek nyomai helyenként még ma is megfigyelhetők (Ördögvetetés), de olyan légifelvétel is készült már, amelyik a teljes, mintegy 7 km

hosszú utat ábrázolja. Eszerint az út pontosan az erőd keskeny oldalán fekvő kapuhoz vezetett. A katonai tábor nagysága a légifelvételek alapján mintegy 158×193 m volt. Eddig még nem szerveztek itt régészeti ásatást, a nyugati védőfal metszetét csak egy engedély nélküli gödörásás során lehetett rögzíteni. Eszerint a csaknem az alapozásig kiszedett kőfal szélessége mintegy 1,4 m volt. Az erőd területéről számos

lelet, köztük érmek, edénytöredékek, használati tárgyak kerültek elő. A hasonló módon gyűjtött bélyeges téglák alapján megállapítható, hogy az első, valószínűleg palánktábor a *cohors I Noricorum* emelte, és egy rövid időtől eltekintve Hadrianus korában, amikor a *cohors II millaria Brittonum* helyettesítette, a markomann háború végéig a helyén maradt. Az erőd későbbi helyőrsége ismeretlen.

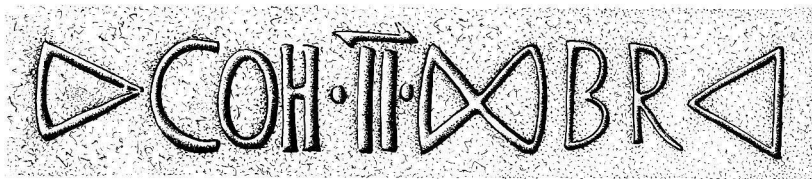
Egy légifelvételen egy másik út is kirajzolódott, amelyik az erődtől csaknem pontosan északi irányba mutat. A dűlőútként részben még ma is használt út a Sióhoz vezet, ahol a folyó kanyarodásától délre egy rombikus árokkal övezett őrtornyot sikerült fölfedezni. A bekerített terület nagysága megközelítőleg 39×47 m volt. Egy másik légifelvétel Ad Latustól délre mutatott egy négyszögű árkot, amelynek 120×170 m a kiterjedése, ahol is – amennyiben római kori – egy palánktábor gyanítható.

A *limes*-út főága Szekszárd városközpontjába vezet, de nem a mai főutca vonalában haladt, mert annak idején itt még egy régi folyómeder húzódott. L. Marsigli a hegyen álló romos várról megjegyezte, hogy sok felirat került ott elő. A múlt századból származó leírások is beszámolnak kőépületekről, amelyek részben egy *castellum*hoz tartozhattak. Ezek a maradványok elsősorban a Béla tér környékén találhatók, a református városrészben. Az itt gyanítható erőd helyőrsége a katonai diplomákon megfigyelhető topográfiai csapatfölsorolás alapján a *cohors III Lusitanorum* lehetett. A IV. században eleinte valószínűleg még ez a gyalogos egység, később pedig a *legio II adiutrix* egy részlege tartott itt őriséget. A környéken számos sír is előkerült, ezek közül azonban csak nagyon kevés azoknak a száma, amelyeket régészeti ásatás hozott napvilágra. A sírok a közép- és késő császárkorból származnak. A legjelentősebb közülük kétségtelenül az a márványszarkofág, amelyet másodlagosan később egy ókeresztény te-

metkezéshez használtak föl. Legszebb melléklete egy *vas diatretum*, áttört díszítésű üvegkehely, amelyen egy keresztény mondás olvasható. Az 1845-ben véletlenül előkerült leletet hamarosan hajón Budára vitték, ahol a Lánchidat építő angol mérnök, Adam Clark segítette a partra az 1,1 tonnás kőkoporsót. Ezután a Nemzeti Múzeumba került. A Szekszárdról származó leletek zömét a Tolna megyéből származó leletek többségével együtt a szekszárdi Balogh Ádám Múzeum őrzi.

114 – Egy valószínűleg Diocletianus kori burgus a Sió déli partján, Ad Latus erődjétől északra

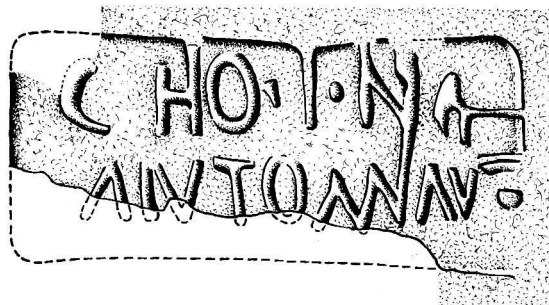

115 – A cohors II
milliaria Brittonum
és a cohors
I Noricorum
bélyeges téglája

A római út valószínűleg a maitól nyugatra hagyta el Aliscát, nagyjából a mai Pincesoron, és csak Szekszárd déli határában, a régi vámház közelében találkozott ismét a két út. Ezután nagyjából a római alapokon vezet tovább a modern út. Wosinsky Mór az egykori Ebesi csárda mellett, az országút nyugati oldalán nemcsak római temetőket talált, hanem egy római épület maradványait is, és arra a következtetésre jutott, hogy *mutatio*, lóváltó állomás állott itt. Még délebbre, a szálkai elágazásnál Csalog Józsefnek sikerült a szálkai út árkanak metszetében a *limes*-utat megfigyelnie. A délebbre fekvő szőlők gazdáai arról tájékoztatták őt, hogy helyenként gyakran bukkannak a földjükön kavicsréteggel borított kőlapokra. Hasonló szerkezetű útról a következő helységnél is szó lesz, ahol a falu nyugati szélén figyeltek meg hasonló jelenséget.

A falu neve, Várdomb, kétségtelenül az egykori Ad Statuas nevű római erődre utal, amely egykor itt állt. A falu északi peremén, Újberekpusztán van egy kis magaslat, ahol Wosinsky Mór római épületmaradványokat és téglatöredékeket talált, de itt csupán egy későrómai őrtorony vagy másík, ugyancsak katonai jellegű épület állhatott. A „vár” csaknem a falu közepén fekszik, ahol egy több mint 100 m széles magaslat utal a római *castellum*ra. A környező telkeken rendszeresen kerülnek elő római falmaradványok és egyéb leletek. Nemrég egy ház

kertjében, amelyik az út keleti oldalán a vendéglővel csaknem szemben fekszik, egy nagyjából 0,8–0,9 m széles falat találtak, amely talán az erőd határoló fala lehetett. Ennek a helynek a környékén, de elsősorban a nyugati domboldalon, igen sok római sír került már elő, sajnos azonban a többségük nem régészeti feltárás során. A sírok zöme téglasír volt. Néhány feliratos emlék is előkerült, ezek közül azonban csak kevés került be a szekszárdi múzeumba. Jó néhányat másodlagosan új házakba építettek be.

Habár feltételelesen a *cohors III Lusitanorum* nevével kiegészített sírkő itt került elő, az i. sz. II. századi *auxiliaris*-diplomák topográfiai csapatsorolási rendje miatt mégsem valószínű, hogy ez az egység, hanem feltehetően a *cohors II Asturum et Callaecorum* feküdt Ad Statuas erődjében. Ezt a feltevést az a tény támogatja, hogy ez a csapat is téglagyártó és szállító volt, mint a következő erődben fekvő *Breucus cohors*.

A római út nem a mai országút nyomvonalán hagyta el Várdombot, hanem nyugatabbra, ahol ma jól járható dűlőút fut a dombok lábánál déli irányban. Ez őrizte meg a régi utat, kellemes sétalehetőséget biztosítva a szőlők és az érdekes, részben múlt századi préházak között. Ehhez az úthoz kapcsolódik az az út is, amelynek egy részét Várdombtól nyugatra a domboldalon lehetett rögzíteni, ahol egy kb. 30 m hosszú szakaszát nagy kőlapokkal rakták ki. A *limes*-út dé-

lebbi részén került elő 1770-ben egy mérföldkő, amelyet Bécsben őriznek. Nincs kizárva, hogy lelőhelye azonos annak az újabb mérföldkőnek a lelőhelyével, amelyik Bátaszék határában, Lajvér-pusztá közelében került elő 150 méternyire a *limes*-út vonalát őrző dűlőúttól. A Lajvér-patakot átlépve tovább haladt a római út dél felé. Az itt fekvő Köves (!)-pusztán Wosinsky Mór egy nagyobb római épületet és hosszú sorban római sírokat talált. Valószínű, hogy itt, a Mórággyi-völgy nyílásában, katonai állomás volt. A római úttól nyugatra fekvő völgyekben igen sok építészeti emlék került elő a római korból. A talaj vastag agyagos rétegei különösen kedveznek a kerámiagyártásnak. Nem lehet véletlen, hogy egy modern kerámiaüzem agyagbányájának kialakítása során több római fazekaskemencét találtak, amelyeknek négyzetes formája és nagy mérete egyértelműen téglagyártásra engedett következtetni. Minden bizonnyal itt gyártották tehát a *cohors VII Breucorum* és a *cohors II Asturum et Callaecorum* által a távoli erődökbe szállított téglákat. A következő völgy északi oldalán Dr. Csanády György bátaszéki orvos épületmaradványokra utaló leletek között sok kisebb leletet, többek között fekete és fehér mozaikkockákat talált, amelyekből római villára lehetett következtetni. Bátaszék néhány km-rel a római úttól keletebbre, mélyebb területen fekszik, ahol jelentős római leletekkel aligha számolhatunk. Fényes Elek leírásából tudjuk azonban, hogy itt is kerültek elő római régiségek, sőt római épületek maradványai is.

A Wosinsky Mór által gyanított *limes*-út Köves-pusztától egyenesen vezetett Furkó-pusztára, valószínűleg a ma már nem járható dűlőút vonalában. Az utóbbi hely közelében kapaszkodott fel ismét a löszfennsíkra. E feltevés megerősítésére szolgál az a mérföldkő, amely Furkópusztán került elő a 113. mérföld jelzésével, és valamivel délebbre egy légifelvétel segítségével több km-en keresztül lehetett követni a római

utat, amelynek világos sávja a mai úttól keletre fut. Vonala egyenesebb, mint a modern úté. A bátai útkereszteződéstől délre a felszínen jól lehetett követni kavicsos sávját a mostani országúttól 30–50 m-re. Ettől északabbra egy gyümölcsös fekszik, amelyben azonban a villaszerű elágazás, amely a légifelvételen látszik, sajnos nem követhető. A légifelvételek alapján gyanítható őrtornyok sem találhatók itt meg. Báta területét tehát nem érintette a *limes*-út, ám korábban találtak itt egy *burgust* Commodus építési feliratával, tehát egy őrállomás egykori meglétével mindenképpen számolnunk kell. Érdeemes még megemlíteni, hogy a furkó-pusztai mérföldkővet, amely ma már a szekszárdi Balogh Ádám Múzeumban tekinthető meg, Rómer Flóris tanácsára eredetileg a bátai templom bejárata mellett állították föl egy tájékoztató márványtáblával.

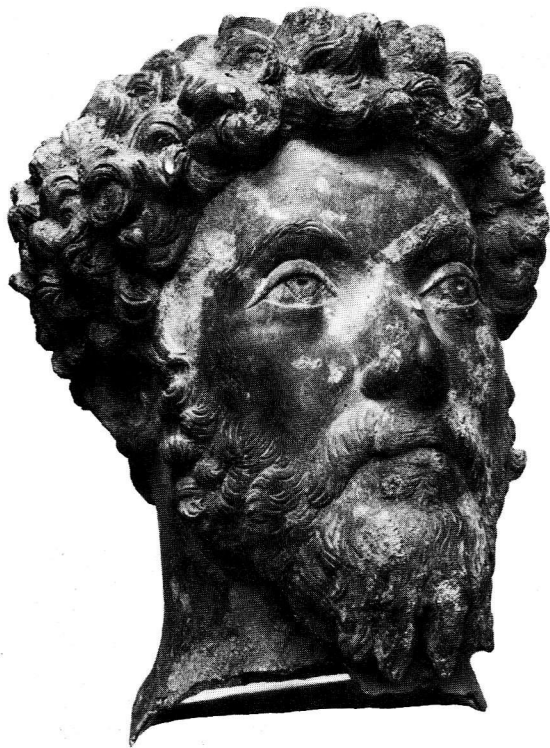
További négy római mérföld után elérte a római út Lugiót, a Dunaszekcső területén állott erődöt. Ezen a szakaszon Lakatos Pál figyelt meg a Szent János-hegyen és a Püspök-hegyen római nyomokat, amelyek római őrállomások lehettek. A *castellum* magas dombon fekszik közvetlenül a Duna-parton, ahonnan nagyszerű kilátás nyílik Kelet felé. A várhegyet már

116 – A *limes*-út nyoma Bátától nyugatra légifelvételen

117 – Commodus kori burgus építési felirata Intercisából. Hasonló felirat töredéke Báta közelében is előkerült

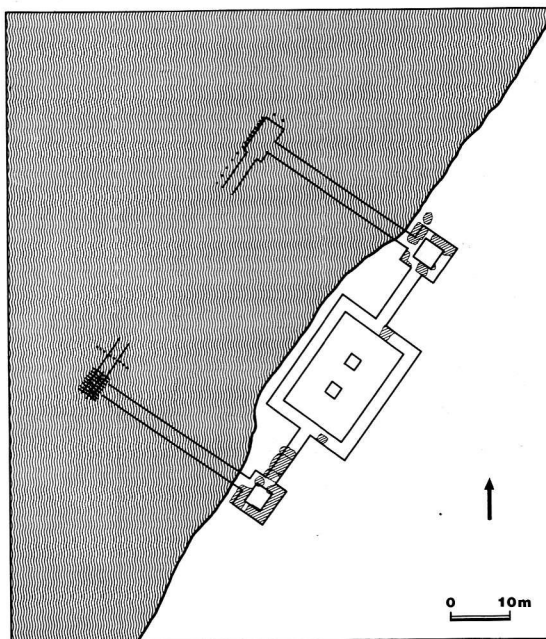

Marcus Aurelius császár életnagyságú szobrának bronzfeje, amelyet a pécsi Janus Pannonius Múzeum őriz. Az erőd legkorábbi helyőrsége ismeretlen. A II. és III. században a *cohors VII Breucorum* volt a helyőrsége, míg a késő római korban a *legio II adiutrix*, a *classis Histrica* egy részlege, továbbá az *equites Dalmatae*. Azt, hogy Lugio a későrómai korban is fontos hely volt, az a tény mutatja, hogy Diocletianus 293. november 5-én Lugióban adta ki két rendeletét.

Régóta ismert Lugio ellenerődje a Duna túlsó partján. A későrómai korban épült, amikor már Florentia volt a dunaszekcsői erőd neve. Közvetlenül a Duna partján fekszik, félig a Dunában. Hatalmas falait részben régebbi feliratos kövek felhasználásával emelték, amelyek közül néhányat sikerült megmenteni. Mócsy András kutatta át az 59 × 85 m nagyságú ellenerőd maradványait, amelyet hídfőállásként határozott meg. Tudjuk azonban, hogy nemcsak a IV. szá-

◁ 118 – Marcus Aurelius császár életnagyságú bronzszobrának feje, amely Lugio castellumában került elő

a bronzkorban is sánccal övezték, ami a hely stratégiai jelentőségére utal. Az 1913-ban itt talált 900 kelta érem és a Lugio név arra figyelmeztet, hogy a közelben jelentős kelta település is volt. A századunk első felében végzett nem hivatalos ásatások és néhány jó légifelvétel azt mutatják, hogy az erőd szélessége mintegy 175 m, megmaradt hosszúsága pedig mintegy 75–130 m. Az erődítmény keleti sávja a Duna pusztításának esett áldozatul. Az erőd négy-szögletes belső tornyokkal is rendelkezett. Habár eddig csaknem kizárólag felszínen gyűjtött leletek állnak a kutatás rendelkezésére, az itt talált számos itáliai készítésű *terra sigillata* alapján igen valószínű, hogy még az i. sz. I. században alapították, legkésőbb a Flavius-korban. Lugio legszebb és legjelentősebb lelete kétségtelenül

119 – Contra Florentiam későrómai hídfőállás alaprajza Mócsy A. kutatásai alapján

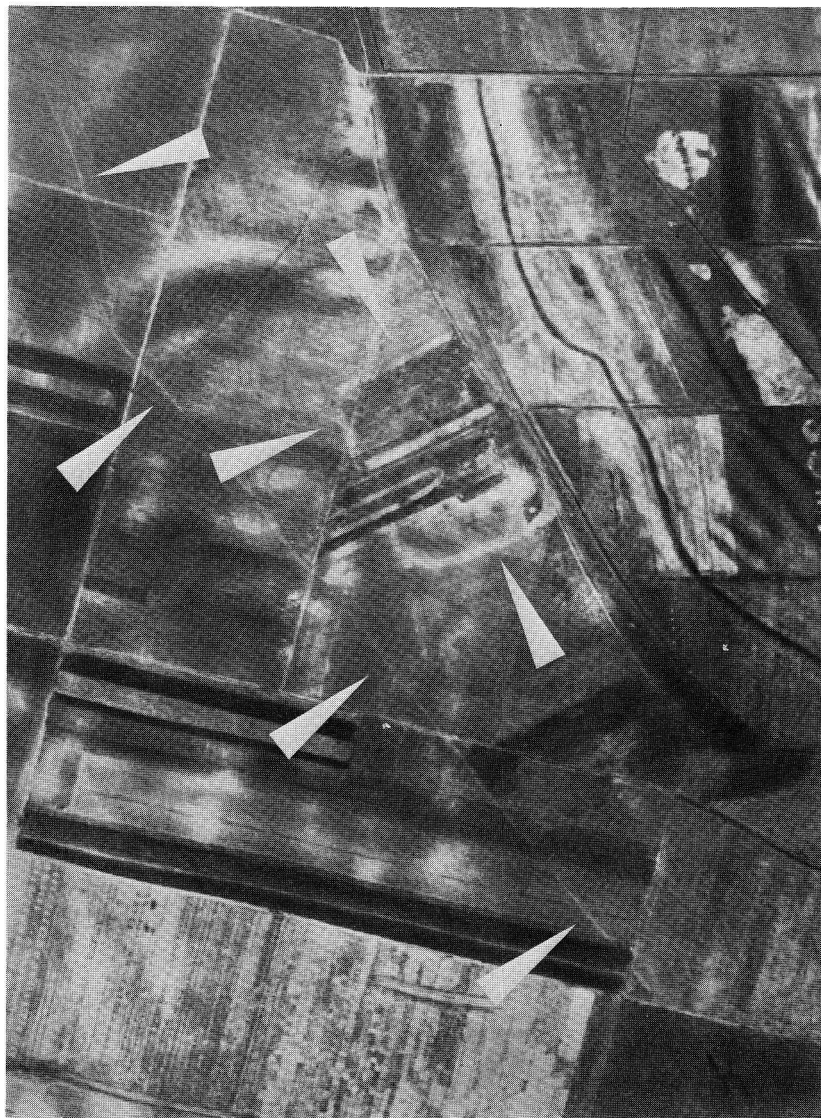
*120 – Lugio/Florentia
auxiliaris-tábora,
amely a dombtetőn
feküdt és a Duna
szemközti partján
Contra Florentiam
hídfeállításának
maradványai
légifelvételen*

zadban, hanem korábban is fontos folyami átke-
lőhely volt ezen a helyen, amely közvetlen ösz-
szeköttetést biztosított Daciával a Maros völ-
gyén keresztül. Contra Florentiam későrómai
helyőrsége az *equites sagittarii* volt.

Dunaszekcsőtől Mohácsig a folyam és a mere-
dek dombok között csak egy keskeny sáv áll
a forgalom rendelkezésére. A régi és az új út te-
hát nagyjából azonos nyomvonalon haladt. Ott,
ahol az országút eléri Mohácsot, síkság tárulko-
zik ki. A *limes*-út egyenesen vezetett tovább déli
irányban, anélkül, hogy érintette volna a mai
belvárost. A város területén kerültek ugyan elő
római maradványok és néhány római temetke-
zés is, katonai létesítmény azonban mindeddig
nem. Mohácstól délre a modern országút keleti
oldalán halad a római út, majd enyhe ívben Altin-
um *castelluma* felé kanyarodik, amely Kölked
közelében fekszik egy holt Duna-ág partján. Ez
az idők során jelentős szélességű sávot elraga-
dott belőle. Nagysága légifelvétel segítségével
határozható meg: hosszúsága 230 m, megma-
radt szélessége 150–180 m. Amatőr régészek az
erőd három sarkánál legyező alakú tornyokat
találtak. Fülep Ferenc 1975. évi kutatása az
északi és a nyugati oldal egy-egy falszakaszának
a feltárását eredményezte. Katona-Győr Zsuzsa
újabb ásatásai várhatóan pontosabb ismeretek-
kel szolgálnak majd az eddigieknél.

Az erőd és környéke már régebben is ismert
volt. Marsigli római leletekről tudósít, és tudo-
másunk van róla, hogy Klimó György pécsi püs-
pök a XVIII. század második felében ásatásokat
végeztetett ezen a területen. Rómer Flóris és
későbbi régészek az erőd közelében talált és ki-
bontott sírokról tudósítanak. A leletek egy ré-
sze a mohácsi és a pécsi múzeumba került, jóré-
szük azonban elkallódott.

A már talán az i. sz. I. században alapított
erőd helyőrsége legkésőbb Hadrianus korától
kezdve a *cohors I Lusitanorum* volt. Valószínű-
leg később is itt állomásozott, talán a III. század

121 – Altinum auxiliaris-táborának kirajzolódó
körvonalai egy légifelvételen.
A limes-út egy szakasza is látható.

vészterhes éveii. A IV. században előbb az *equites sagittarii*, majd a *cuneus equitum Fortensium* tartózkodott itt a Notitia Dignitatum szerint.

A *castellum*tól délre a mohácsi síkon vívták 1526. augusztus 29-én a sorsdöntő ütközetet a török és a magyar seregek; e csata a középkori Magyar Királyság pusztulását jelentette. Néhány tömegsírt föltártak, az egyik fölött 1976-ban Nemzeti Emlékparkot létesítettek.

Nem messze ettől a parktól, az 56. sz. országútnak közvetlenül a keleti oldalán még ma is látszanak egy csaknem teljesen elhordott dombnak a maradványai. 1940-ben Dombai János a domb tetején római építményt fedezett föl, amelynek néhány alapfala a domb keleti falában most is látható. Dombai véleménye szerint római őrtorony állt ezen a helyen. A dombtól délre római sírok kerültek elő, az egyikben Numeianus császár érmeivel. Egy légifelvétel a szemközti szántóban, az út nyugati oldalán épületmaradványokat mutat, így föltehető, hogy római település feküdt ott.

Alig pár száz méteres távolság után Udvarinál elérjük Magyarország és Jugoszlávia határát, és ezzel befejeződik a pannoniai *limes* magyarországi szakaszának a leírása.

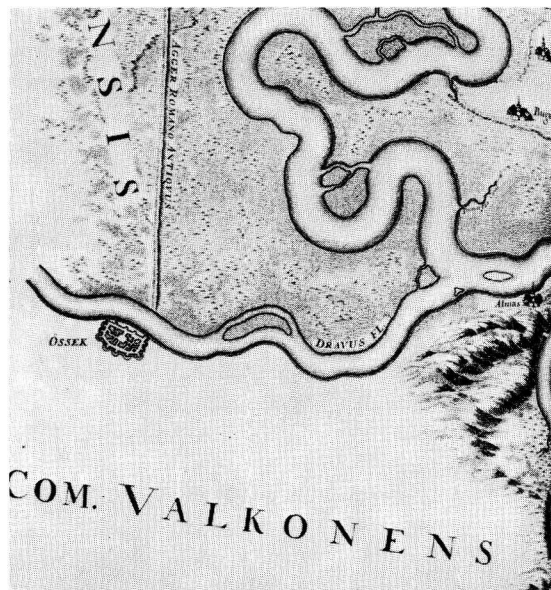
11. A pannoniai *limes* jugoszláviai szakasza

Altinumtól délre a *limes*-út kelet felé kanyarodott, és lényegesen közelebb haladt a Duna mellett, mint a mai út. Lehetséges, hogy két ágra szakadt, az egyik a Duna mentén, a másik pedig Antiana (Baranyavár, Branjin Vrh) felé. A keleti ágot követve Ad Militare (Kiskőszeg, Batina) következik, ahol a római erőd a felszabadulási emlékmű környékén állhatott. Fényes Elek a múlt században még látta ennek a *castellum*-nak a maradványait. Azt írja, hogy a községtől délnyugatra régi vár romjai látszanak. Rómer

Flóris épületmaradványokat és számos bélyeges téglát talált. Egy 1870-ben lelt mérföldkö alapján ez a hely 167 római mérföldre volt Aquincumtól. Ad Militare helyőrségei a II–III. században a *cohors II Augusta Thracum*, a IV. században pedig az *equites Flavianenses* lehettek.

A következő, katonai szempontból fontos hely Ad Novas (Vörösmart, Zmajevac) volt, ahol azonban aligha valószínű, hogy *auxiliaris*-csapat állomásozott volna. III. századi sírokat tártak föl itt, ami római településre utal. A községtől északkeletre fekvő Popovo Brdon föltárt épületmaradványok és a helységnek a Notitia Dignitatum-ban való említése későrómai kori jelentőségét bizonyítják.

A *limes*-út következő szakaszát Danica Pintorović írta le. Feltételezése szerint két különböző út vezetett át a Drávától északra kiterjedő mocsaras tájon, az egyik Mursa (Eszék, Osijek) felé, a másik pedig Kopácson (Kopačevo) és Nemetin (Nemetin) keresztül. Abból lehetett erre következtetni, hogy a Tabula Peutingeriana által megadott útvonal nem haladt át Mursán, hanem keletre vezetett tőle. Az i. sz. I. században azonban Mursa is igen fontos katonai létesítmény volt, az előkerült feliratok alapján több segédcsoport, így az *ala II Hispanorum Aravacorum* és a *cohors II Alpinorum equitata* állomásozott itt. A túlnyomórészt az Alsóvárosra kiterjedő római település Hadrianustól *colonia*-rangot kapott, amivel megszűnt a hely katonai szerepe. A IV. században azonban ismét helyőrséget alapítottak itt, a *legio VI Herculia* egy különítményét, de a *classis Histrica* is rendelkezett ehelyütt támaszponttal. Számos följegyzés született a város régi romjairól. Brodarics István, Wolfgang Lazius és mások helyenként még felmenő falakat is láttak. A Dráva-hídról és az észak felől hozzá vezető töltésről több rajz és kartográfiai felmérés készült, miként a Marsigli-vagy a II. József-féle. Wosinsky Mór alacsony vízállásnál még hat hídpillért tudott megfigyel-

ni. M. Bulat szíves szóbeli tájékoztatása szerint 1983-ban és 1985-ben számos szépen faragott kötömböt sikerült kiemelni. Az itteni átkelőhely a középkorban és törökkorban is mindvégig megőrizte jelentőségét. Így érthető, hogy Zrínyi Miklós az eszéki híd 1664-es fölégetésével erősen akadályozta a törökök hadmozdulatait.

Mursa katonai szerepét az i. sz. II. század elejétől véglegesen átvette Teutoburgium (Dálya, Dalj), amely a Dráva torkolatától délre fekszik. Föltevések szerint a *castellum* a téglagyár térségében van, de Fényes Elek korábban azt állította, hogy az erőd nem itt, hanem Erdődön (Erdut) keresendő, ahol egy Duna fölé magasodó dombon római épületmaradványok figyelhetők meg. Az itt található romos erődítményt Marsigli is megfigyelte. Teutoburgiumban mindig lovasscsapat állomásozott. Az *ala II Hispanorum Aravacorum* és az *ala I civium Romanorum* még valószínűleg az I. század végén tartózkodott itt,

a II. századtól fogva pedig az *ala praetoria civium Romanorum*. Az *equites promoti*, a *cuneus equitum Dalmatarum* és a *legio VI Herculia* egy különítménye a IV. században állomásozott Teutoburgium erődjében.

A következő *auxiliaris*-támaszpont a római *itinerariumok* nem mindig egyértelmű adatai alapján valószínűleg Szotinnál (Sotin) volt. Ez az erőd a Cornacum nevet viselte; pontos helye ismeretlen, de mégis sikerült megbizonyosodni létéről. A kiásott római fegyverek, egy pikkelypáncél és egy arcos sisak töredékei egyértelműen a hely katonai jelentőségére utalnak. Helyőrsége – az *auxiliaris* katonai diplomák topográfiai csapatfölsorolása alapján – a *cohors I Montanorum* lehetett a közép császárkorban, a IV. században pedig az *equites Dalmatae*, a *cuneus equitum scutariorum* és az *equites promoti*.

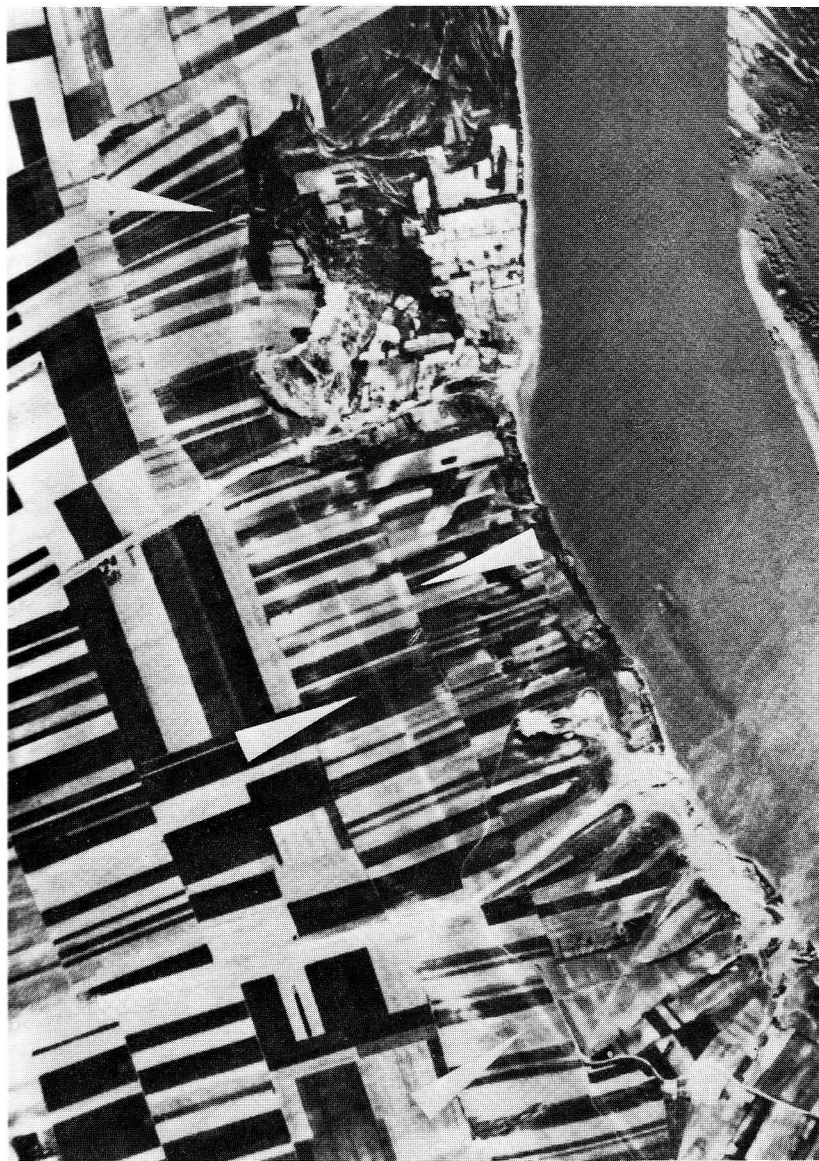
Ezen a vidéken, de már a Barbaricumban, a Mosztunka (Mostonge) csatorna partján, Bácsról (Bač) délre Henszlman Imre a múlt században leírt egy erődítményt, amely Mócsy András értékelése szerint mélyen a szarmaták területén emelt későrómai hídfőállás volt. Ez az első olyan eset, amikor egy, a pannoniai *limes* előterében épített hídfőállást nem közvetlenül a Duna bal partján, hanem mélyen barbár területen sikerült kimutatni.

Cuccium valószínűleg a mai Ilok helyén feküdt. Katonai szerepe kétségtelen, de csak a későrómai korban, amikor az *equites sagittarii* és a *cuneus equitum promotorum* állomásoztak itt. Fényes Elek megállapítja, hogy a dombon álló várból nagyszerű kilátás nyílik a Bácskára. Apró leletek mellett több épületet és sírt találtak ezen a helyen, a falutól keletre pedig egy Dianatemplomot.

A következő római határtelepülés neve Malata, amelyet azonban a késő római korban a „jó”-ra utaló jelentésű Bononiára változtattak (Bánmonostor/Banoštor). A *castellum* és a körülötte kialakult polgári település már a közép császár-

◁ 122 – Római út és híd Mursa közelében Marsigli egyik rajzán

123 – Limes-út és
őrtorony Čortanovci
közelében 1940-ben
készült légifelvételen

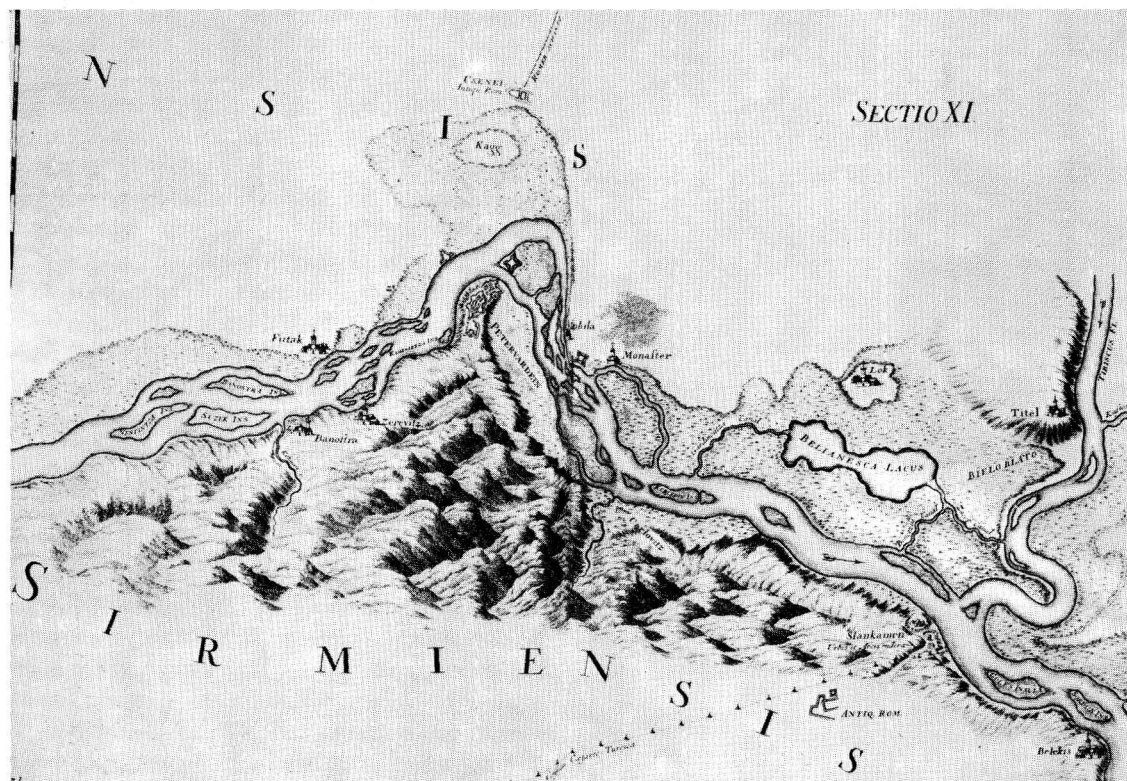
korban igen jelentős volt, amikor azonban Sirmium a III. század végén császári székhely lett, különleges jelentőséget kapott az egész Dráva–Száva közti *limes*-szakasz. A tetrarchia idején két új csapatot, két új *legiót* kapott ez a terület. Malata helyőrsége a II., de valószínűleg a III. században is, Pannonia inferior legjelentősebb segédcsapata volt, az *ala I Britannica milliaria civium Romanorum*, amelynek azonban mind-edig még egyetlen felirata sem ismert Pannonia inferiorból. Malatai állomásozására a segédc csapatoknak kiadott diplomák topográfiai csapatfölsorolásából lehet következtetni. A késő-római korban a *legio V Iovia* egy különítménye állomásozott itt. Bononia kikötővel is rendelkezett, ami egyúttal Sirmium kikötője is volt. Bononia fokozódó jelentőségére utal, hogy a III. század végén ellenerődöt is építettek vele szemben a Duna bal partján Begecsnél (Begeč), amelynek Castellum Onagrinum volt az antik neve. Mivel az elnevezés a kőhajítókra utal, valószínű, hogy olyan egység feküdt ebben az erődben, amelyik gazdagon föl volt szerelve ilyen szerkezetekkel. Megemlítenéd még, hogy Bánmonostor közelében, a mintegy 5 km-re keletre fekvő Cserevicsnél (Čerević) J. Klemenc megfigyelései alapján az i. sz. I. századból származó palánktábor állhatott. A Dunától kissé délebbre fekvő Rakovácnál (Rakovac) J. Brunšmid későrómai erődöt fedezett föl.

A következő *limes*-erődítmény Péterváradnál (Petrovaradin) állt, ahol a Duna nagy kanyarulatot ír le. Valószínű, hogy itt a középső császárkorban semmilyen egység nem állomásozott, a későrómai korban viszont itt teljesítettek szolgálatot az *equites Dalmatae*. Péterváradtól kissé délebbre Csortanovcénél (Čortanovci) a magaspart szélén egy mintegy 70 × 100 m kiterjedésű erődítményt sikerült a jugoszláv kutatóknak föltárniok. 13 m átmérőjű kerek tornyát és néhány további falát utóbb restaurálták; ezek a helyszínen megtekinthetők.

A Tisza- és Száva-torkolat közötti *limes*-szakaszt erősebben megszállták a római csapatok. Acumincum (Szalánkemén, Stari Slankamen) kitűnő stratégiai helyen fekszik a Tisza torkolatával szemben. A római építészeti maradványok már évszázadok óta ismertek, és többször le is írták őket. Marsigli vázlatot is készített a látható antik romokról. Régészetileg Dimitrijević írta le ezt a késő római erődöt. Néhány régi légifelvételen Szalánkemén mindkét oldalán sikerült a *limes*-út egyes szakaszait és néhány őrtornyot fölfedezni. Az erőd közép császárkori helyőrségének téglabélyegei tanúsítják: a *cohors I Campanorum voluntariorum civium Romanorum*hoz tartozott. Ez az állomáshely megfelel

a topográfiai felsorolás szerinti helyzetnek. A IV. században az *equites sagittarii* és a *cuneus equitum Constantianorum* őrizte itt a római határokat.

Délebbre fekszik Szurduk (Surduk), ahol a római korban Rittium *castellum*a állhatott. Maradványait Fröhlich Róbert fedezte föl a múlt század végén. Habár a *cohortes VII Breucorum* és *II Asturum et Callaecorum* bélyeges téglái kerültek itt elő, tudjuk, hogy ezek – téglagyártók lévén – nem állomásozhattak itt. A katonai diplomák topográfiai csapattöbbsorolása alapján valószínű, hogy az erőd I–III. századi helyőrsége az *ala I Augusta Ituraeorum* volt. Rittium későrómai alakulata az *equites Dalmatae* volt.

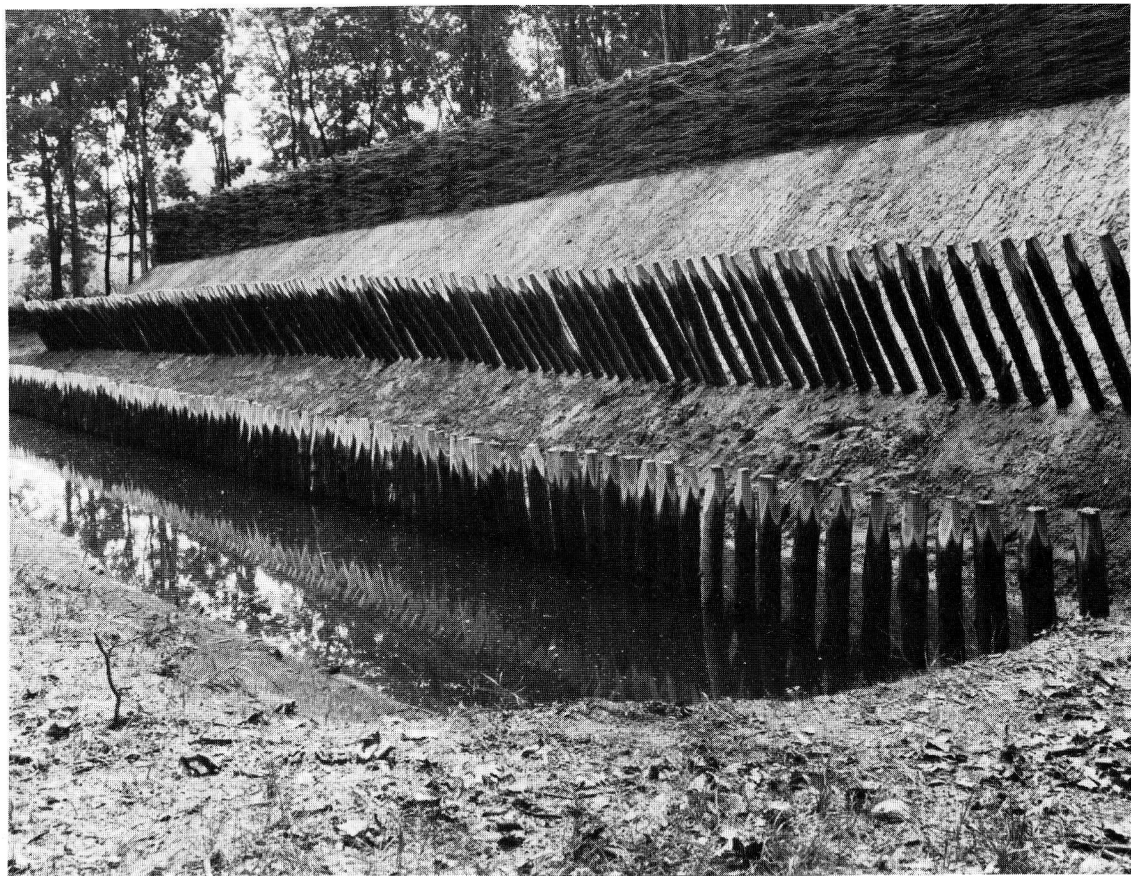

124 – Római nyomok Slankamen és Sirmium térségében Marsigli rajzán

Pannonia utolsó *auxiliaris*-csapata Burgenae-ben (Novi Banovci) állomásozott. Az erődítmény Fröhlich Róbert terepbejárási megfigyelései alapján a falutól délre feküdt, és mintegy 500 × 600 m kiterjedésű területet foglalt el. Ez túl nagyra tűnik, valószínűleg a *vicus* területe is beleértendő. Mivel nagy számban kerültek elő a *cohors I Thracum civium Romanorum equitata* bélyeges téglái, nem lehet kétséges, hogy legkésőbb Antoninus Pius uralkodásától kezdve ez a csapat alkotta Burgenae helyőrségét egy rövid *Ulcisia Castrabeli*, Hadrianus korára tehető állomásozás után. A későrómai korban több

csapat tartózkodott itt, az *equites Dalmatae*, a *legio V Iovia* egy részlege, valamint a *cuneus equitum Constantianorum*.

Burgenától 10 római mérfölddel délebbre feküdt Taurunum (Zimony, Zemun) a Száva torkolatánál. Itt volt a dunai flotta, a *classis Flavia Pannonica* legfontosabb támaszpontja. A flotta erődje közvetlenül a torkolat mellett húzódó dombon helyezkedett el, Pannonia leg-távolabbi csücskében, mivel a Száva túlsó partja már Moesia superiorhoz, a Singidunumban (Nándorfehérvár, Beograd) állomásozó *legio IV Flavia* katonai territoriumához tartozott.

125 – Az
Ördögárok
limes
Sarmatiae
rekonstruált
szakasza
a debreceni
Nagyerdőben

Rövidítések

Acta Ant. et Arch.	-	Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)	Diss. Pann.	-	Dissertationes Pannonicae
Acta Ant. Hung.	-	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae	Fontes Arch. Hung. JÖAI	-	Fontes Archaeologici Hungariae
Acta Arch. Hung.	-	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae		-	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
Acta Class. Debr.	-	Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis	MGFC	-	Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums
ANRW	-	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Hrsg. H. Temporini und W. Haase.	Mitt. Arch. Inst.	-	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
Ant. Tan.	-	Antik Tanulmányok		-	Magyarország Régészeti Topográfiája
Arch. Ért.	-	Archaeologiai Értesítő	MRT	-	Osječki Zbornik
Arch. Hung.	-	Archaeologia Hungarica		-	Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
Arch. Jug.	-	Archaeologia Iugoslavica	Os. Zb.	-	Régészeti Füzetek
Arch. Közl.	-	Archaeologiai Közlemények	Re	-	Der Römische Limes in Österreich
Arch. rozhl.	-	Archeologické rozhledy		-	Der römische Limes in Ungarn. Szerk. Fitz J. Székesfehérvár, 1976.
AVANS	-	Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku	Rég. Füz.	-	Rad Vojvodanskih Muzeja
BÁMÉ	-	Balogh Ádám Múzeum Évkönyve	RLÖ	-	Sitzungsbereichte der Akademie der Wissenschaften in Wien
BAR	-	British Archaeological Reports	RLU	-	Studien zur Militärgrenze Roms III. Stuttgart, 1986.
Bonner Jb.	-	Bonner Jahrbücher		-	Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
Bp. Rég.	-	Budapest Régiségei	RVM		
Com. Arch. Hung.	-	Communicationes Archaeologicae Hungariae	SAW Wien		
Diss. Arch.	-	Dissertationes Archaeologicae			
Dolgozatok. Szeged	-	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből	SMR III		
			VHAD		

Szakirodalmi tájékoztató

Általános művek

- Alföldi, A.: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I–II. Berlin, 1924–1926.
- Alföldy, G.: Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des I. Jahrhunderts. *Acta Arch. Hung.* 11, 1959, 122–141.
- : Der Friedensschluß des Kaisers Commodus mit den Germanen. *Historia* 20, 1971, 84–109.
- Barb, A.: Die Römerzeit im Burgenlande. *Burgenland* 3, 1930, 36–42.
- Barkóczi, L.: A New Military Diploma from Brigetio. *Acta Arch. Hung.* 9, 1958, 413–421.
- Barkóczi, L.–Salamon, Á.: Tendenzen der strukturellen und organisatorischen Änderungen pannonischer Siedlungen im 5. Jahrhundert. *Alba Regia* 21, 1984, 147–187.
- Barta, G.: Lucius Verus and the Marcomannic Wars. *Acta Class. Debr.* 7, 1971, 67–71.
- Bechert, T.: Römische Lagertore und ihre Bauinschriften. *Bonner Jb.* 171, 1971, 201–287.
- Betz, A.: Die römischen Militärinschriften in Österreich. *JÖAI* 29, 1935. Beiblatt 287–332.
- Dietz, K.: Cohortes VI et VII Lusitanorum. *Specimina nova* 1986 [1987] 23–39.
- Dobó, Á.: Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes⁴. Budapest, 1975.
- Dušanić, S.: Rimska vojska u istočnom Sremu. *Zbornik Filozofskog Fakulteta Beograd* 10, 1968, 87–108.
- Erdélyi G.: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest, 1974.
- Fellmann, R.: Die principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle. *Brugg (Vindonissamuseum)*, 1958.
- Fitz, J.: Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202. *Acta Arch. Hung.* 11, 1959, 237–263.
- : Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214. *Accademia d'Ungheria, Quaderni di Documentazione* II. 2. Roma, 1961.
- : Legati legionum Pannoniae superioris. *Acta Ant. Hung.* 9, 1961, 159–207.
- : A Military History of Pannonia from the Marcomannic Wars to the Death of Alexander Severus (180–235). *Acta Arch. Hung.* 14, 1962, 25–112.
- : Intercisa; Annamata; Lussonium; Alta Ripa; Alisca; Ad Statuas (Várdomb); Lugio; Altinum; Ad Statuas (Ács-Vaspuszta). in: *RE Suppl.* IX, 1962, passim.
- : Die Eroberung Pannoniens. *ANRW* II/6, 1977, 543–556.
- Gabler D.: Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében. *Arch. Ért.* 106, 1979, 199–217.
- Gabler, D.: The Structure of the Pannonian Frontier on the Danube and its Development in the Antonine Period – Some Problems. *BAR Int. Ser.* 71, 1980, 637–654.
- Gabler D.–Lőrincz B.: Limestáborok. in: *Magyarország Régészeti Kézikönyve V. Római kor.* Budapest, s. a.
- Gabler, D.–Lőrincz, B.: The Frontier of Pannonia and Upper Moesia. in: *The Frontiers of the Roman Empire.* London, s. a.
- Graf, A.: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. *Diss. Pann.* I/5, 1936.
- Hajnóczi Gy.: Pannónia római romjai. Budapest, 1987.
- Jones, M. J.: Roman Fort-Defences to A. D. 117. *BAR* 21, 1975.
- Kenner, F. v.: Noricum und Pannonia. Eine Untersuchung über die Entwicklung, Bedeutung und das System der römischen Vertheidigungsanstalten in den mittleren Donauländern. Wien, 1870.
- Klemenc, J.: Der pannonische Limes in Jugoslawien. *V. Congr. Int. Limitis Romani Studiosorum.* Zagreb, 1963, 59–61.
- Lőrincz, B.: Pannonische Stempelziegel I. Limesstrecke Annamata – Ad Statuas. *Diss. Arch.* II/5, 1977.
- : Pannonische Stempelziegel II. Limesstrecke Vetus Salina – Intercisa. *Diss. Arch.* II/7, 1979.

- : Pannonische Ziegelstempel III. Limesstrecke Ad Flexum – Ad Mures. Diss. Arch. II/9, 1981.
- : Pannonia segédcsapatai a principatus korában. Budapest, s. a.
- Miller, K.: Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana. Stuttgart, 1916.
- Mócsy, A.: Pannonia. RE Suppl. IX. 1962, 515–776.
- : Tampius Flavianus Pannoniában. Arch. Ért. 93, 1966, 203–207.
- : Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonia. Acta Arch. Hung. 23, 1971, 41–46.
- : Das Gerücht von neuen Donauprovinzen unter Marcus Aurelius. Acta Class. Debr. 7, 1971, 63–66.
- : Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer. Roman Frontier Studies 1969. Cardiff, 1974, 191–196.
- : Pannonia a korai császárság idején. Budapest, 1974.
- : Pannonia a késői császárkorban. Budapest, 1974.
- : Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London–Boston, 1974.
- : Provinciahatárok a Balatontól északra. Arch. Ért. 103, 1976, 29–33.
- : Pannonien und die Soldatenkaiser. ANRW II/6, 1977, 557–582.
- : Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wiss. Geisteswissenschaften; Vorträge G 229. Opladen, 1978.
- : Der pannonische Limes: Probleme der neueren Forschungen. Bar Int. Ser. 71, 1980, 627–634.
- : Pannonia-Forschung 1961–1963: Eirene IV 1965, 133–155.
- : Pannonia-Forschung 1964–1968: Acta Arch. Hung. 21, 1969, 340–375.
- : Pannonia-Forschung 1969–1972: Acta Arch. Hung. 25, 1973, 375–403.
- : Pannonia-Forschung 1973–1976: Acta Arch. Hung. 29, 1977, 373–401.
- Mócsy, A.–Gabler, D.: Alte und neue Probleme am Limes von Pannonien. SMR III. 369–376.
- Nagy, T.: The Military Diploma of Albertfalva. Acta Arch. Hung. 7, 1956, 17–69.
- : Zu den Militär- und Verwaltungsreformen Diokletians im pannonischen Raum. Akte des IV. Int. Kongr. für griech. und lat. Epigraphik. Wien, 1964, 274–280.
- : Commanders of the Legions in the Age of Gallienus. Acta Arch. Hung. 17, 1965, 289–307.
- : The Frontier of Pannonia as Reflected by Recent Research. Roman Frontier Studies 1967. Tel Aviv, 1971, 145–150.
- : Drei Jahre Limesforschungen in Ungarn. Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines. București – Köln – Wien, 1974, 27–37.
- Paulovics, I.: Il limes Romano in Ungheria. Studi Romani. Roma, 1948, 4–20.
- Pavan, M.: La Provincia Romana della Pannonia Superior. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei a. 352, 1955. Memorie Ser. VIII vol. VI 1955.
- Petrikovits, H. v.: Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. Abhandl. der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wiss. 56. Opladen, 1975.
- Radnóti A.–Barkóczy L.: Adatok Pannonia inferior II. századi hadrendjéhez. Arch. Ért. 78, 1951, 78–107.
- Radnóti, A.: Zur Dislokation der Auxiliartuppen in den Donauprovinzen. Limesstudien. Basel, 1959, 134–151.
- Rómer F.: A Pannonia területén Magyarországon fennmaradt néhány római várnáról. Arch. Közl. 3, 1862, 33–53.
- Rómer F.–Desjardins, E.: A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos emlékei. Budapest, 1873.
- Die römischen Inschriften Ungarns 1. Savaria, Scarbantia und die Limesstrecke Ad Flexum – Arrabona. Barkóczy L. és Mócsy A. összeállításában. Budapest, 1972.
- Die römischen Inschriften Ungarns 2. Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Barkóczy L. és Mócsy A. összeállításában. Budapest, 1976.
- Die römischen Inschriften Ungarns 3. Brigetio (folytatás) und die Limesstrecke am Donauknä. Barkóczy L. és Soproni S. összeállításában. Budapest – Bonn, 1981.
- Die römischen Inschriften Ungarns 4. Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum. Sz. Burger A. és Fülep F. összeállításában. Budapest – Bonn, 1984.
- Der römische Limes in Ungarn. Szerk. Fitz J. Székesfehérvár, 1976.
- Šašel, A. és J.: Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCML et MCMLX repertae et editae sunt. Situla 5. Ljubljana, 1963.
- : Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Situla 19. Ljubljana, 1978.
- Schönwisner, St.: In Romanorum iter per Pannoniae ripam a Tauruno in Gallias ad leg. XXX usque, commentarius geographicus. Budae, 1780.
- Soproni, S.: Beiträge zur Frage der Liste von Valeria der Notitia Dignitatum. Acta Arch. Hung. 16, 1974, 59–70.
- : Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert. Budapest, 1978.
- : Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38, München, 1985.

- : Nachvalentinianische Festungen am Donaulimes. SMR III. 409–415.
- Speidel, M. P.: Pannonian Troops in the Moorish War of Antoninus Pius. Limes. Akten des XI. Int. Limeskongresses. Budapest, 1977, 129–135.
- Swoboda, E.: Der pannonische Limes und sein Vorland. Carnuntum-Jb. 1959 (1961), 17–30.
- Sztlágyi, J.: Inscriptiones tegularum Pannonicarum. Diss. Pann. II/1, 1933.
- : Pannoniai római segédsapattestek bélyeges téglái és táborhelyei. Arch. Ért. 1942, 173–189.
- : Roman Garrisons Stationed at the Northern Pannonian-Quad Frontiersectors of the Empire. Acta Arch. Hung. 2, 1952, 189–222.
- Tabula Imperii Romani, L 33, Tergeste. Roma, 1961.
- Tabula Imperii Romani, L 34, Aquincum – Sarmisegetusa – Sirmium. Budapest, 1968.
- Tabula Imperii Romani, M 33. Castra Regina, Vindobona, Carnuntum. Praha, 1986.
- Tóth E.–Vékony G.: Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. Acta Arch. Hung. 22, 1970, 133–161.
- Tóth E.: Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez. Arch. Ért. 108, 1981, 13–33.
- Tóth I.: A rómaiak Magyarországon. Budapest, 1975
- Várad, L.: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–473). Budapest, 1969.
- Visy, Zs.: Angaben zur Geschichte der ungarischen Tiefebene im augustäischen Zeitalter. Acta Ant. et Arch. 14, 1971, 73–79.
- : Megjegyzések Valeria védelmi rendszereinek kérdéséhez. Ant. Tan. 15, 1978, 246–252.
- : Der Beginn der Donaukriege des Domitian. Acta Arch. Hung. 30, 1978, 37–60.
- : Újabb pannoniai katonai diplomák. BÁMÉ X–XI. 1979–1980 (1982), 86–132.
- : Pannonische Limesstrecken in Ungarn auf Luftaufnahmen. Antike Welt 12, 1981/4, 39–52.
- : Az auxiliáris katonák elbocsátásában mutatózó szabályszerűségek a katonai diplomák alapján Ant. Tan. 31, 1984, 53–72.
- : A pannoniai auxiliáris diplomák kryptotopográfiai csapatsorolása. Ant. Tan. 32, 1985–86, 18–45.
- Vittinghof, F.: Die Bedeutung der Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und in Dakien. Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Neumünster, 1968, 132–142.
- Wagner, W.: Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus, Berlin, 1938.

Régebbi híradások, beszámolók

- Balla, A.: De antiquitate Romana in gremio II. comitatuum Pest, Pilis et 'Solt unitorum situati Praedii Szalk. 1802.
- Bél, M.: Notitia Hungariae novae historico-geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam, altera Transdanubianam; tertia, Cis-Tibiscanam; quarta, Transtibiscanam: Universim XLVIII Comitatus Designatam expromit (Mikoviny S. térképeivel). Wien, 1736.
- Bonfini, A.: Rerum Hungaricarum decades libri XLV. Comprehensae ab origine gentis ad annum MCCCCXCV⁷ (Bél M. mutatójával kiegészítve). Lipsiae, 1771.
- Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien. Studien zur Fuggergeschichte VII. Heft, 1923.
- Fényes E.: Magyarország 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota I–VI. Pest, 1837–1841.
- Holub J.: Pannonia és Dácia Istvánffy históriájában. Arch. Ért. 32, 1912, 39–43.
- Katancsich, P.: Orbis antiquus. Budae, 1824.
- Kubitschek, W.: Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien. 209. 1. L. SAW Wien, Phil.–Hist. Klasse. Wien–Leipzig, 1929.
- Lazius, W.: Commentariorum Reipublicae Romanae illius in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim. Romae, 1578.
- Marsigli, A. F.: Danubius Pannonico-Mysicus. Hagae – Amstelodami, 1726.
- Timon, S.: I. Imago Antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus, et res gestas gentis Hunnicae. II. Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, Banatus et comitatus ditionis Hungaricae. Wien, 1754.

Az osztrák és csehszlovák limes-szakaszhoz

- Dekan, J.: Výkopeme v Rusovciach chrám Jupiterov? Krásy Slovenska 44, 1967, 404–407.
- Genser, K.: Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht. RLÖ 33, Wien, 1986.
- Groller, M. v.: Das Straßennetz. RLÖ 1, 1900, 47–64.
- : Vindobona. Wien, 1979.
- Harl, O.: Kasernen und Sonderbauten der 1. Kohorte im Legionslager Vindobona. SMR III 322–327.
- Stiglitz, H.–Kandler, M.–Jobst, W.: Carnuntum. ANRW II/6, 1977, 583–730.
- Kandler, M.: Vorläufiger Bericht über die Grabungen im Legionslager Carnuntum in den Jahren 1974 bis 1977.

- Anzeiger der Öst. Akad. der. Wiss., Phil.-Hist. Klasse 115. 1978, 335–351.
- : Zu Innenbauten des Legionslagers Vindobona. Veröffentlichungen des Verbandes Öst. Geschichtsvereine 22. 1979, 38–41.
 - : Archäologische Beobachtungen zur Baugeschichte des Legionslagers Carnuntum am Ausgang der Antike. Denkmalschriften der Öst. Akad. d. Wiss. 145, 1980, 83–92.
 - : Eine unpublizierte Beobachtung zum Kastell Schwechat-Ala Nova. MGFC 1980, 4, 3–9.
- Kandler, M.–Vetters, H.: Der römische Limes in Österreich. Ein Führer. Wien, 1986.
- Kraskovská, L.: Výskum rímskej stanice v Rusovciach v rokoch 1961 a 1964. Zborník Slovenského Národného Múzea. Hist. 61, 1967, 37–70.
- : The Roman Cemetery at Gerulata Rušovce, Czechoslovakia. BAR – S 10, 1976.
- Kubitschek, W.: Römische Straßentürme südlich von Carnuntum? JB. für Altertumskunde 6, 1912, 185–208.
- Neumann, A.: Forschungen in Vindobona 1948–1967. I. Lager und Lagerterritorium. RLÖ 23, 1967.
- : Forschungen in Vindobona II. RLÖ 24. 1968.
 - : Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens. Wien – Köln – Graz, 1972.
- Pichlerová, M.: Gerulata–Rušovce. Rímske pohrebisko II. Bratislava, 1981.
- Gerulata und seine Rolle im Bratislavaer Tor. Arch. rozh. 38, 1986, 435–445.
- Radnóti A.–Gabler D.: Rusovcei (Oroszvár) ásatások 1942–1943. Comm. Arch. Hung. 2, 1982, 42–71.
- Snopko, L.–Geržová, J.–Ferus, V.: Some Remarks on the Development of the Roman Settlement in Rušovce–Bergl. Arch. rozhl. 38, 1986, 446–452.
- Stiglitz, H.: Auxiliarkastell Carnuntum. MGFC 1980/4, 12–16.
- : Untersuchungen im Auxiliarkastell. MGFC 1983/1. 9–15.
 - : Die Untersuchungen in Carnuntum/Petronell 1983. MGFC 1984/1. 19–23.
- Swoboda, E.: Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. Graz – Köln, 1958³.
- Ubl, H.: Österreichische Limesforschung seit 1945. Mitt. der Öst. Arbeits- und Forschungsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 25, 1974–1975, 145–194.
- : Neues zum römischen und babenbergischen Klosterneuburg. JB. des Stiftes Klosterneuburg N. F. 11, 1979, 99–125.
 - : Der österreichische Abschnitt des Donaulimes. Ein Forschungsbericht (1970–1979). BAR Int. Ser. 71, 1980, 587–611.
- Vetters, H.: Zur Spätzeit des Lagers Carnuntum. Öst. Zeitschrift für Kunst und Denkmalfpflege 17, 1963, 157–163.
- Vindobona. Die Römer im Wiener Raum. Wien, 1977.
- Weber, E.: Die römischen Meilensteine aus dem österreichischen Pannonien. JÖAI 49, 1968–1971, 121–145.

Az Ad Flexum–Arrabona szakaszhoz

- Gabler D.: Előzetes jelentés a barátföldpusztai tábor 1964–1965. évi ásatásáról. Arrabona 8, 1966, 67–98.
- : Arrabona. RE Suppl. XII 1970, 91–98.
 - : Kutatások Arrabona canabaejában. Arrabona 13, 1971, 5–54.
 - : Untersuchungen am oberpannonischen Donaulimes. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Köln – Bonn, 1977, 297–312.
- Kováts I.: Néhány szó Magyaróvár településtörténeti kezdetéről. Kézirat 1937-ből a mosonmagyaróvári Hansági Múzeumban.
- Kozák K.–Uzsoki A.: A győri székesegyház feltárása (1969). Arrabona 12, 1970, 111–164.
- Lovas, E.: I risultati degli studi archaeologici su Arrabona e dintorni, 1931. Assoziatione Internazionale Studi Mediterranei, Bolletino 2, 1931/3, 1–12.
- : Pannonia úthálózata Győr környékén. Pannonhalmi Szemle, 1937, 275–304.
- Pusztai R.: Mosonmagyaróvár településtörténetének vázlata a római kortól a XV. századig. in: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk. Geccsányi L. Győr, 1979, 4–19.
- Sóter Á.: Régészeti ásatások és kutatások. in: Moson megyei Tört. és Rég. Egyesület Emlékkönyve, 1898, 94–286.
- Szónyi E.: A győri Kálvária utcai római temető hamvasztásos sírjai. Arrabona 15, 1973, 5–67.
- : A győri Kálvária utcai római temető csontvázas sírjai. Arrabona 16, 1974, 5–44.
 - : Forschungen im Auxiliarkastell von Arrabona. Alba Regia 19, 1982, 135–143.
 - : Győr, Fürst S. u. Arch. Ért. 109, 1982, 300.

Az Arrabona–Brigetio szakaszhoz

- Alapi Gy.: Komárom vármegye története a honfoglalásig. in: Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. Budapest, 1914, 389–403.
- Barkóczi L.: Dák tolmács Brigetióban. Arch. Ért. 1944–1945, 178–184.
- : Brigetio, Diss. Pann. II/22. 1944–1951.

Berkovics-Borota M.: Ásatásom az ószőnyi római táborban. Arch. Ért. 6. 1886, 392–397.

Fröhlich R.: Ó-szőnyi régiségekről. Arch. Ért. 7. 1887, 162–163.

Gabler D.: Újabb feliratos kőemlék az ácsi táborból. Arch. Ért. 94, 1967, 194–197.

–: Újabb feliratos kőemlék Ács-Vaspusztáról. Arch. Ért. 96, 1969, 199–206.

–: Későrómai éremlelet Ács-Vaspusztáról. Arch. Ért. 99, 1972, 232–239.

Gyulai R. levele a bregetiumi vízvezetékéről. Arch. Ért. 5, 1885, 332–335; Arch. Ért. 6, 1886, 347–350.

Kuzmová, K.–Kolník, T.–Rajtár, J.–Trugly, A.: Zweite Saison der Revisionsgrabung im römischen Kastell in Iža. AVANS 1979. Nitra, 1980, 128–130.

Kuzmová, K.–Kolník, T.–Rajtár, J.: Vierte Saison der Revisionsgrabung im dem römischen Kastell in Iža. AVANS 1981, Nitra, 1982.

Kuzmová, K.–Rajtár, J.: Fünfte Saison der Revisionsgrabung im dem römischen Kastell in Iža. AVANS 1982. Nitra, 1983, 154–155.

Kuzmová, K.–Rajtár, J.: Anfänge des Römerlagers in Iža. Arch. rozhl. 38, 1986, 358–377.

Lőrincz, B.: Zur Erbauung des Legionslagers von Brigetio. Acta Arch. Hung. 27, 1975, 343–352.

Milch A.: A monostori ásatás. A komárom vármegyei és Komárom városi Múzeum Egyesület Értesítője 15–16, 1901/1902, 39–44.

Paulovics I.: Újabb kutatás a brigetioi (szőnyi) római táborban és annak környékén. Arch. Ért. 1934, 134–140.

–: Funde und Forschungen in Brigetio (Szőny). Diss. Pann. II/11 (Laur. Aqu. II) 1941, 118–164.

Rómer F.: Az újabb időben Ó-Szőnyön kiásott római régiségek. Arch. Közl. VI 1866, 151–163.

Schmiedlová, M.: Výskum v Iži-Leányvári roku 1957. Arch. rozhl. 10, 1958, 543–548.

Tóth-Kurucz J.: Római nyomok a pannoniai Duna-Limes bal-partján. Komárom, 1914.

A Brigetio–Solva szakaszhoz

Balogh A.: Néhány adat Esztergom városnak és vármegyének római korából. Esztergom Évtapjai 7, 1934, 41–52.

Fülep F.: Szőny–Almásfüzitő. Arch. Ért. 87, 1960, 236.

H. Kelemen M. a római lelőhelyekről in: Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. MRT 5. Budapest, 1979. passim.

–: Esztergom-Várhegy. Arch. Ért. 109, 1982, 300.

Lengyel I.: Szőny–Almásfüzitő. Arch. Ért. 87, 1960, 236.

Mócsy, A.–T. Biró, M.–Éry, K.–H. Kelemen, M.–Lányi, V.–Lőrincz, B.–R. Pető, M.: Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest, 1981.

Neógrádi S.: A légifénykép és az archeológiai kutatások. Térképészeti Közl. 7, 1950, 283–332.

Póczy K.–Czeglédy I.: Késő római őrtorony Neszmély határában. Arch. Ért. 89, 1962, 192–200.

Récsy V.: Római castrum Tokodon és újabb régészeti leletek Esztergom és Hont megyében. Arch. Ért. 14, 1894, 65–70.

Soproni S.: Késő római őrtorony Esztergom határában. Arch. Ért. 87, 1960, 207–209.

Weninger M. levele duna-almási régészeti lelőhelyekről. Arch. Ért. 7, 1887, 178.

A Solva–Cirpi szakaszhoz

Arányi L.: Általános jelentés a pestmegyei pilisi és váci járásek egyes községeiben kutatott műemléki (nemkülönbözben egyéb régészeti) adatok dólgában. Arch. Közl. XI, 1877, 1–8.

Barkóczy L.: Késő római temető Pilismaróton. Folia Arch. 12, 1960, 111–132.

Finály G.: Castra Ad Herculem. Jelentés az 1906. évi ásatásról. Arch. Ért. 27, 1907, 45–57.

Fröhlich R.: A pilismaróti római tábor. Arch. Ért. 13, 1893, 38–47.

Kuzsinszky B.: A római határvédelem és a Balhavári erőd. A Magyar Régészeti Társulat Évkönyve 1, 1920–1922, 19–29.

Lőrincz, B.: Neue Inschriften aus Cirpi (Dunabogdány). Acta Arch. Hung. 35, 1983, 63–71.

Paulovics I.: A nógrádverőcei római erőd feltárása. Arch. Ért. 47, 1934, 158–163.

Soproni S.: A visegrádi római tábor és középkori vár. Arch. Ért. 81, 1954, 49–54.

–: Two Inscribed Relics of the cohorts XIIX voluntariorum c. R. Folia Arch. 16, 1964, 33–42.

–: Burgus-Bauinschrift vom Jahre 372 am pannonischen Limes. Studien zu den Militärgrenzen Roms. Köln–Graz, 1967, 138–143.

–: Pilismarót–Dunamelléke dülő, 2. római őrtorony. Dunai Régészeti Közlemények. Budapest, 1979, 83–86.

–: Neue Forschungen an der Limesstrecke zwischen Esztergom und Visegrád. BAR Int. Ser. 71, 1980, 671–679.

Szalay Á.: A dunabogdányi római castellumról. Arch. Hung. X, 1933.

Topál J. a római lelőhelyekről in: Torma I. (szerk.): Pest

- megye régészeti topográfiája. Budai és Szentendrei járás MRT 7. Budapest, 1986, passim.
- Tóth E.: Cirpi. Pannonia kora-Flavius-kori történetéhez. Ant. Tan. 25, 1978, 181–191.
- : Pilismarót – szobi rév, római erődtítmény. Dunai Régészeti Közlemények 1979, 63–82.
- : Római őrtornyok Pilismaróton. Comm. Arch. Hung. 3. 1984, 67–79.
- Az Ulcisia Castra–Aquincum szakaszhoz**
- Alföldi A.–Nagy L.–László Gy.: Budapest az ókorban 1–2. in: Budapest története I. Budapest, 1942.
- Bp. Rég. 24/1–2, 1976, Póczy K., Gerevich L., Németh M., H. Kérdő K., Szirmai K., Pető M., P. Hartyáni B., Parragi Gy., R. Facsády A., Bende Cs., Stieber J., Kaba M. tanulmányaival.
- Garády S.: Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásításokról. Bp. Rég. 13, 1943, 401–436.
- Halitzky A.: Rövid értekezés egy Hídvárrul (De Monimento Pontu), mely a' pesti Duna parton a' régi római Aquincum, a' mostani Ó-Budának által ellenében állott, és némi Vincentia névvel megkülönböztett téglákról, melyek az említett hídvárnak omladékaiban találtattak. MDCCCXX. Tudományos Gyűjtemény 1820, III. 9–26.
- Hampel J.: Aquincum történetének vázlata. Arch. Közl. VIII, 1871, 158–198.
- Kaba M.: Thermae maiores. Aquincumi katonai nagy fürdő. Budapest, 1984. (kiállításvezető)
- Kaba, M.: Die „Thermae maiores” in Aquincum. SMR III. 336–340.
- Kaiser A.–Póczy K.: Budapest római öröksége. Budapest, 1985.
- Kocsis L.: Aquincum – castra. Arch. Ért. 110, 1983, 293–294.
- Kuzsinszky, B.: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Budapest, 1931.
- Lőrincz B.: Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1. – Anfang des 2. Jahrhunderts. Acta Arch. Hung. 30, 1978, 299–312.
- Nagy L.: Az aquincumi múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–1935. években. Bp. Rég. 12. 1937, 261–275.
- : A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna közép- és folyása mentében. Arch. Ért. 52, 1939, 115–147.
- : A középkori Kelenföld (Tabán) római kori hagyatéka. Bp. Rég. 13, 1943, 447–463.
- : Az Eskü téri római erőd. Pest város őse. Budapest, 1946.
- Nagy T.: Kutatások Ulcisia Castra területén. Arch. Ért. 1942, 261–279.
- : A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek között végzett kutatásokról. Bp. Rég. 13, 1943, 359–399.
- : Buda régészeti emlékei. in: Budapest műemlékei II. Szerk. Horler M. Budapest, 1962, 13–116.
- : Budapest története az őskortól a honfoglalásig. in: Budapest története I. Budapest, 1973, 39–216.
- : Ulcisia Castra (Problems of the History of the Garrisons in the 2nd–3rd Centuries), Bp. Rég. 23, 1973, 39–57.
- : Das zweite Lager der legio II adiutrix in Aquincum (Óbuda). Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Köln–Bonn, 1977, 359–366.
- Németh M.: Vezető az Aquincumi Múzeum Kötárában. Budapest, 1971.
- Németh, M., Kaba, M., Kérdő, K., Kocsis, L., Szirmai, K., Tóth, Á.: Aquincum–Forschungen 1981. Arch. Ért. 109, 1982, 198–199.
- Németh, M., Kaba, M., Kocsis, L.: Aquincum–Forschungen 1982. Arch. Ért. 110, 1983, 293–295.
- Németh, M.–Kérdő, K.: Zur Frage der Besatzung von Aquincum im 1. Jh. SMR III 384–388.
- Németh M.: Megjegyzések Aquincum római hídjához. Arch. Ért., s. a.
- Póczy K.: Beiträge zur Baugeschichte des 3. und 4. Jahrhunderts im Legionslager Aquincum. Vorbericht über die Grabungen 1973–1974. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Köln–Bonn; 1977, 373–378.
- : Az aquincumi katonaváros utcahálózata és fontosabb épületei a II. és a III. században. Arch. Ért. 110, 1983, 252–273.
- Póczy, K.: Die Militärstadt von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert. SMR III. 404–408.
- Póczy K.–Németh, M.–Szirmai, K.–Kocsis, L.: Das Legionslager von Aquincum. SMR. III. 398–403.
- Salagii, S.: De columna Romana Milliaris ad Budam nuper reperta dissertatio. Pécs, 1780.
- Schönwisner, S.: De ruderibus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno MDCLXXVIII repertis partim nondum vulgatis liber unicus. Budae, 1778.
- Soproni, S.: Die Caesarwürde Caracallas und die syrische Kohorte von Szentendre. Alba Regia 18, 1980, 39–51.
- Szilágyi, J.: Aquincum. Budapest–Berlin, 1956.
- : Erforschung der Limesstrecke im Bereich von Aquincum. Limes Studien. Basel, 1959, 167–174.
- : Aquincum. RE Suppl. XI, 1968, 68–131.
- Szirmai K.: Kutatások az aquincumi II–III. századi legióstábor praetentúrájának északi részén 1973–1977-ben. Arch. Ért. 107, 1980, 187–200.
- : Das Straßennetz des Legionslagers von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert. SMR III. 426–428.

Wellner I.: Újabb őrtorony az aquincumi limes-szakaszon.
Bp. Rég. 20, 1963, 303–310.

Az Aquincum–Matrica szakaszhoz

- Érdy J.: Tétényi római sírok. Arch. Közl. IV. 1864, 11–14.
Fülep, F.: Les fouilles du camp romain de Nagytétény. Programme et discours des chercheurs hongrois à la conférence archéologique, Budapest. 1955, 213–221.
–: A nagytétényi római tábor. in: Budapest Műemlékei II. 1962, 643–652.
–: Campona. in: RE Suppl. XI. 1968, 357–368.
Kereskényi Gy.: Érd és Batta községek történeti vázlata. Székesfehérvár, 1874.
T. Maróti É.–Topál J.: Szentendre római kori temetője. Studia Comitatus 9, 1980, 95–177.
Mócsy A.: A Százhalombatta–dunafüredi római tábor és település. Arch. Ért. 82, 1955, 59–69.
Nagy, T.: Einige wichtigere Ergebnisse der Ausgrabung der Eraviskersiedlung von Albertfalva. Programme et discours des chercheurs hongrois à la conférence archéologique, Budapest, 1955, 192–204.
–: Az Albertfalva Hunyadi János úti római település. in: Budapest, Műemlékei II. Budapest, 1962, 519–523.
Járdányi-Paulovics I.: Nagytétényi kutatások. Rég. Fü. III, 1957.
Soproni S.: Százhalombatta a rómaiak korában. Budapest, 1985.
Szirmai K.: Rómaiak Albertfalván. Budapest, 1978. (Kiállításvezető).
–: Budapest–Budatétény. Arch. Ért. 105, 1978, 278.
B. Thomas E.: Matrica (Százhalombatta). Arch. Ért. 91, 1964, 257.
Topál, J.: The Southern Cemetery of Matrica. Fontes Arch. Hung. 1981.
–: Matrica (Százhalombatta–Dunafüred) korai és középső-császárszaki temetője. Arch. Ért. 108, 1981, 70–78.

A Matrica–Intercisa szakaszhoz

- Bánki, Zs.: Heiligtum des Iuppiter Dolichenus in Vetus Salina. Alba Regia 19, 1982, 95–133.
Barkóczi, L.–B. Bónis, É.: Das frührömische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). Acta Arch. Hung. 4, 1954, 129–199.
Fitz, J.: Römische Inschriften im Komitat Fejér. Alba Regia 8–9, 1968, 197–214.
–: Fejér megye története I/4. Római kor. Székesfehérvár, 1970.

- : Les Syriens à Intercisa. Coll. Latomus 122, 1972.
Intercisa I. (Dunapentele–Sztálinváros). A város története a római korban. Barkóczi L., Erdélyi G., Ferenczy E., Fülep F., Nemeskéry J., R. Alföldi M. Sági K. tanulmányaival. Arch. Hung. XXXIII, 1954.
Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. R. Alföldi, M.–Barkóczi, L.–Fitz, J.–Sz. Póczy, K.–Radnóti, A.–Salamon, Á.–Sági, K.–Szilágyi, J.–B. Vágó, E. tanulmányaival. Arch. Hung. XXXVI, 1957.
Lőrincz, B.–Visy, Zs.: Neuere Inschriften aus Intercisa. Alba Regia 15, 1976, 199–216.
Lőrincz, B.–Visy, Zs.: Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa. BAR Int. Ser. 71, 1980, 681–701.
Lőrincz, B.–Szabó, K.–Visy, Zs.: Neue Forschungen im Auxiliarkastell von Intercisa. SMR III, 362–368.
Paulovics I.: A dunapentelei római telep (Intercisa). A maradványok története, a kutatások irodalma, 1926. évi leletek. Arch. Hung. II, 1927.
–: Ásatás Dunapentelén 1931-ben. Arch. Ért. 46, 1932–1933, 144–160.
Salamon, Á.–Barkóczi, L.: Archäologische Angaben zur Geschichte des pannonischen Limes – Gräberfelder von Intercisa I. Mitt. Arch. Inst. 4, 1973 (1975), 73–95.
Soproni, S.: Römische Meilensteine aus Százhalombatta. Folia Arch. 21, 1970, 91–112.
–: Neuere römische Meilensteine aus Százhalombatta. Folia Arch. 34, 1983, 73–90.
B. Vágó E.: Új mérföldkövek az Intercisa és Mursa közötti útvonalon. Arch. Ért. 86, 1959, 73–75.
–: Ausgrabungen in Intercisa (1957–1969). Alba Regia 11, 1970 [1971], 109–119.
–: Neue Inschriften aus Intercisa und Umgebung. Alba Regia 11, 1970 [1971], 120–132.
B. Vágó, E.–Bóna, I.: Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätromische Südfriedhof. Budapest, 1976.
Visy Zs.: Előzetes jelentés Intercisa 1970–72. évi feltárásról. Alba Regia 13, 1972 [1974], 245–257.
–: Intercisa–Forschungen. Arch. Ért. 99–103, 1972–1976, passim.
–: Intercisa. A római kori Dunaújváros. Budapest, 1977.
–: A Late Roman Building from Intercisa and the Notitia Dignitatum. BAR Int. Ser. 71, 1980, 703–714.
–: Basen und Fragmente von Kaiserstatuen in Intercisa. Acta Arch. Hung. 35, 1983, 73–85.

Az Intercisa–Lussonium szakaszhoz

- Czirák Gy.: Tolnavármegyei Dunaföldvár múltja és jelene. Dunaföldvár, 1910.
Gaál A.: Adalékok a Tolna megyei régészet kezdeteihez

- (Rómer Flóris levelei Novák Sándorhoz). Dunatáj II/3, 1979, 55–60.
- : Lehet, hogy Fortuna is segített? Tolna megyei Népújóság 36/254, 1986. okt. 28.
- Hőke Zs. levele a baracsi castrum ásátásáról. Arch. Ért. II, 1870, 311–312.
- Németh I.–Somogyi Gy.–Koch J.: Paks nagyközség monográfiája. Paks, 1976.
- Rómer F.: Pannoniai újabb kiadatlan római feliratok II. Arch. Közl. IV, 1864, 47–49.
- Schilling R.: Dunakömlőd és Nemetkér telepítés- és népi-segtörténete. Budapest, 1932.
- Szelle Zs. levele: Római épületmaradvány Baracson. Arch. Ért. 13, 1893, 80–81.
- : A legújabb urnatemető Dunaföldváron és a paksi rom. Arch. Ért. 14, 1894, 361–365.
- : levele a bölskei ásátásról. Arch. Ért. 19, 1889, 353–356.
- Visy Zs.: Római jelzőtoronyok és a limes-út Intercisa térségében. Arch. Ért. 107, 1980, 166–175.
- : Archäologische Ausgrabungen in Lussonium zwischen 1969 und 1987. Specimina nova 1987, s. a.
- Wosinsky M.: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig I–II. Tolna vármegye története 1. Budapest, 1896.

A Lussonium–Altinum szakaszhoz

- Csalog J.: Alisca – Ad Latus. Arch. Ért. 1941, 101–105.
- Fülep F.: Kölked. Arch. Ért. 103, 1976, 294.
- Fülep F.–Sz. Burger A.: Baranya megye a római korban. in: Baranya megye története a honfoglalásig. Pécs, 1979. 221–328.
- Horváth A. levele a duna-szekcsői falmaradványokról. Arch. Ért. 5, 1885, 37–38.
- Kováts V.–Maráz B.: Dunaszekcső. Arch. Ért. 102, 1975, 299.
- Mócsy, A.: Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam. Folia Arch. 10, 1958, 89–104.
- Mócsy A.–Gaál A.: Római sírkő Bátaszékről. BAME 10–11, 1979–1980 (1982), 407–411.
- Nagy L.: Római régiségek Dunaszekcsőről. Arch. Ért. 1931, 267–271.
- Pósta B.: Baranya az őskortól a honfoglalásig. in: Baranya múltja és jelenje II. Szerk. Várady F. Pécs, 1897, 5–208.
- Szilágyi M.: Régészeti leletmentések és leletmentések híre a szekszárdi újságokban (1897–1910). BAME 10–11, 1979–1980 (1982), 413–423.
- Visy, Zs.: Der pannonische Limes zwischen Dunaújváros und Szekszárd. Akten des 14. Limeskongresses, Carnuntum. Wien, s. a.

A jugoszláviai szakaszhoz

- Brunšmid, J.: Archeološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. VHAD n. s. V Zagreb, 1901, 87–168.
- Bulat, M.: Rimske opeke i crjepovi s pečatima u Muzeju Slavonije. Os. Zb. 9–10, 1965, 7–24.
- : Topografska istraživanja limesu u Slavoniji i Baranji (Topographische Limesforschungen in Slawonien und in der Baranja). Os. Zb. 12, 1969, 39–52.
- Dautova-Ruševljan, V.: Schutzausgrabung auf dem römischen Fundort Kuva bei Begeč. RVM 21–22, 1972–1973. 141–152. (szerbhorvát nyelven, német kivonattal).
- Gorenz, M.–Dimitrijević, D.: „Gradine” u Starom Slankameny. RVM 5, 1956, 150–155.
- Eadie, J. W.: The Development of the Pannonian Frontier south of the Drave. Akten des XI. Limeskongr. Budapest, 1977, 209–222.
- Fröhlich R.: Két római mérföldmutató kő. Arch. Ért. 8, 1888, 289–295.
- : Castellum Onagrinum. Arch. Ért. 9, 1889, 98–117.
- : Acumincum vidéke és a régi pannoniai limes I–II. Arch. Ért. 12, 1892, 34–44, 115–128.
- Garašanin, M.–Garašanin, D.: Arheološka nalazišta u Srbiji. Beograd, 1951.
- Katanchich, M. P.: Dissertatio de columna milliaria ad Eszecem reperta. Eszék, 1782.
- Manojlović, M.: Rimsko ytvrbene kod Čortanovaca (Eine römische Befestigung bei Čortanovci). RVM 11, 1962, 123–125.
- Milošević, A.: Roman Brick Stamps from Sirmium. in: Sirmium I. Beograd, 1971, 95–116.
- Mirković, M.: Sirmium – its History from the I Century A. D. to 582 A. D. in: Sirmium I. Beograd, 1971, 5–90.
- Mócsy, A.: Eine spätrömische Uferfestung in der Batschka. Os. Zb. 12, 1969, 71–76.
- Pinterović, D.: Limesstudien in der Baranja und in Slawonien. Arch. Jug. 9, 1968, 55–82.
- : Mursa i njeno područje u antičko doba (Mursa und sein Raum in der Zeit der Antike). Osijek, 1978.

A barbaricumi római maradványokhoz

- Balás, V.: Die Erdwälle der ungarischen Tiefebene. Arch. Hung. 15, 1963, 309–336.
- Garam, É.–Patay, P.–Soproni, S.: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Rég. Fü. II/23. Budapest, 1983.
- Hecková, J.: Römischer Baukomplex in Stupava. Arch. rozhl. 38, 1986, 378–394.
- Lakatos, P.: Funde der Römerzeit vom Gebiet der Szegedi-

- ner Festung. Móra F. Múzeum Évkönyve 1. 1964–1965, 65–81.
- : A szarmaták kora (Vörös G. közreműködésével). in: Szeged története I. Szerk. Kristó Gy. Szeged, 1983, 118–145.
- Kolník, T.: Ausgrabungen auf der römischen Station in Milanovce 1956–1957. Limes Romanus Konferenz Nitra. Bratislava, 1959, 27–48.
- : Übersicht und Stand der Erforschung der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit. Slovenska Arch. 19, 1971, 549–558.
- : Cifer-Pác – Eine spätromische Station im Quadenland. Akten des XI. Limeskongr. Budapest, 1977, 181–197.
- : Römische Stationen im slowakischen Abschnitt des nordpannonischen Limesvorlandes. Arch. rozhl. 38, 1986, 411–434.
- Lőrincz B.: A barbaricumai római épületek bélyeges téglái. Arch. Ért. 100, 1973, 59–65.
- Nagy, S.: Inveštaj o rezultatima istraživanja uzdužnih šančeva na području Vojvodine (Bericht über die Ergebnisse der an den Wallanlagen in der Wojwodina durchgeführten Untersuchungen). RVM 15–17, 1966–1968, 103–108.
- Ondrouch, V.: Rimske stanice v Stupave a Pajštune. Historica Slovaca III–IV, 1945–1946, 62–119.
- Plachá, V.–Pieta, K.: Römerzeitliche Besiedlung von Bratislava–Devin. Arch. rozhl. 38, 1986, 339–357.
- Cs. Sebestyén K.: A szegedi vár legrégibb története. Dolgozatok, Szeged, 2, 1926, 144–154.
- Soproni S.: Limes Sarmatiae. Arch. Ért. 96, 1969, 43–53.
- : Eine spätromische Militärstation im sarmatischen Gebiet. Roman Frontier Studies 1969. Cardiff, 1974, 197–203.
- Tejral, J.: Neue Erkenntnisse zum römischen Stützpunkt am Burgstall bei Mušov in Südmähren. Arch. rozhl. 38, 1986, 395–410.

adiutrix – segítő, tartalék (*legio*)

aedes – itt táborszentély

Aelia – P. Aelius Hadrianus, esetleg T. Aelius Hadrianus Aug. Antoninus Pius császár nevéből képzett (csapat) jelző

ala – mintegy 500 vagy 1000 fős lovas segédcsapat. Tagjai többnyire nem rendelkeztek római polgárjoggal.

Alpini – az Alpok vidékének lakói

amphitheatrum – a mai stadionokra emlékeztető körszínház, amely két egymással szembenéző színház emelésével nyerte el formáját. A sport- és állatviadatok, gladiatori játékok rendezésére szolgált.

Antonina – M. Aurelius Commodus Antoninus császár nevéből képzett (csapat)jelző

Antoniniana – M. Aurelius Antoninus (Caracalla) császár nevéből képzett (csapat)jelző

Apollinaris – Apollónak szentelt, az isten nevét viselő (csapat)

aquaeductus – vízvezeték

Aravaci – hispániai keltiber törzs

armamentarium – fegyvertár

Astures et Callaeci – Hispánia északnyugati részén élő törzsek

Augusta – Augustus császár nevéből képzett (csapat)jelző. Néhány esetben Domitianusra vonatkozik.

Aurelia – M. Aurelius Antoninus császár nevéből képzett (csapat)jelző

Auriana – az Aurius-nemzetség egy tagjára utaló csapat-jelző

auxilia – a többnyire nem római polgár jogállású egyénekből kiállított segédc csapatok gyűjtőneve

basilica – hosszúkák, egyik végében emelvénnnyel (*tribunal*) ellátott egy-háromhajós csarnok, közügyek intézésére

Batavi – Germania inferiorban, a Rajna torkolatvidékén élő germán törzs

Borostyánkőút – az Európát észak-déli irányban átszelő

fontos kereskedelmi útvonal. Az Adriai- és a Balti-tengert kötötte össze, Magyarország nyugati szélén haladt el.

Breuci – Pannonia és Dalmátia határán élő pannon törzs

Britannica – Britannia provinciára utaló (csapat)jelző

Brittones – Britannia provincia névadó törzse

burgus – őrhely, őrtorony

caldarium – a római fürdő forró vizű medencével ellátott meleg helyisége

Callaeci – lásd *Astures*

Campani – a közép itáliai Campania lakói

canabae – barakkok. A *legió*s-táborok közelében katonai területen kialakult polgári település neve.

Cannenefates – a Rajna torkolata közelében élő germán törzs

castellum – kisebb tábor vagy erőd. A segédc csapatok vagy más kisebb katonai egységek erődítményeinek a neve.

castra – *legio* tábor vagy erődje. Mindig ebben a formában, többes számban használták.

centuria – a *legio* és a *cohors* mintegy 80 fős alegysége, parancsnoka a *centurio*

centurio – (—) *legió* és (—) *cohors*ok egy századnyi gyalogos katonát (— *centuria*) vezénylő csapattisztje

civium Romanorum – római polgárokból álló. A segédc csapat nevébe is bevett jelző, ha valamilyen hadi sikerért tiszteletileg kapta meg az egység a római polgárjogot.

classis – flotta, flottaegység. Parancsnoka lovagrendű *praefectus*

clavicula – olyan egyenes vonalú vagy ívelő rövid földsánc és árok, amely a palánktáborok kapuának szemből való közvetlen megközelítését lehetetlenné tette

cohors – *legio* alegysége vagy önálló gyalogos segédc csapat. Létszáma 480/800 fő. A *milliaria*-változathoz mintegy 120 fős lovasc csapat is társulhat (*equitata*).

collegium – azonos foglalkozású polgárok érdekvédelmi és önszegélyző, de vallási jelleget sem nélkülöző szervezete

colonia – a császárkorban elsősorban veterán-telepítéssel

alapított város. A középső császárkortól kezdve kitüntetésként a municipiumok is elnyerhették ezt a címet.

comitatenses – a későrómai hadseregreform során kettéosztott hadsereg központi, a Birodalom belsejében, a császár közelében tartott, mind nagyobb jelentőségre szert tevő része

Constantiani – II. Constantius császár nevéből képzett (csapat)jelző

consul – a legmagasabb állami tisztség. A császárkorban egyre kisebb jelentőségű, de a senatorok pályafutása szempontjából mégis fontos cím, mivel jelentősebb tartományok helytartói csak volt *consulok* (*consularis*) lehettek.

contarii – lándzsával fölfegyverzett katonák)

contubernium – a katonai barakkokban 6–10 fő számára kialakított, általában két helyiségből álló szállás

cuneus – ék. A késő római korban lovascsapat

Dalmatae – dalmátiaiak. Itt csapatjelző, amely eredetileg dalmatákból kiállított lovascsapatra utal.

decurio – lovas segédcsoport (*ala*) alegységének (*turma*) a parancsnoka. Így nevezték a városi települések tanácstagjait is.

diocesis – a diocletianusi közigazgatási reform során kialakított 12 nagyobb egység neve (= provinciacsoporthoz)

dux – a későrómai közigazgatási reformot követően a provinciák hadseregének a vezetője, vezére

edictum – (császári) rendelet

equites – lovas (katonák)

equitata – lovas egységgel (120 fő) kiegészített *cohors*

Eravisci – északkelet-pannoniai kelta törzs, központjuk Budapesten a Tabánban és a Gellérthegyen volt

fabrica – műhely

fibula – ruhakapcsoló tű

Flavia – elsősorban Titus Flavius Vespasianus császárra utaló, nevéből képzett (csapat)jelző

Flavianenses – Flavius Valerius Constantius Chlorus (293–305 Caesar, 305–306 Augustus) nevére utaló (csapat)jelző

foederati – barbár népek, amelyekkel Róma szerződésekkkel (*foedus*) rendezte kapcsolatát

fortenses – a *legio II fortis* későrómai utódjából leválasztott csapatok jelzője

forum – a városok főtere, piactere. Itt helyezkedtek el a legfontosabb középületek is (igazgatás, vallás, kereskedelem).

fossa – védőárok

frigidarium – római fürdő hideg vizes medencével rendelkező fűtetlen helyisége

Frontoniana – csapatjelzőként az *ala I Tungrorum* talán legelső, lovagi rangú parancsnokára utal

gemina – iker. Az actiumi csata (i. e. 31) után a győztes Octavianus (Augustus császár) által összevont *legiók* jelzője.

Germanica – Germania provinciára utaló (csapat)jelző

Hemesenus – Hemesa városra (Syria) utaló (csapat)jelző

Herculia – herculesi. A tetrarchia korában a második Augustusra, Maximinusra utaló kitüntető jelző

Hispani – Hispania lakói

Histrica – Az Istria-félsziget lakóira vonatkozó (csapat)jelző

horreum – többnyire pillérekre emelt raktáráépület, amely elsősorban élelmiszer tárolására szolgált

hypocaustum – a fűtendő helyiség alá épített sokoszlopos tér, amelyben a külső tüzelőhely forró füstgázai keringtek, majd a falakba épített cserépcsőken keresztül távoztak

Iovia – Iuppiterhez tartozó. A tetrarchia idején a Diocletianushoz való tartozásra utal.

itinerarium – útikönyv, amely az egyes utakat a vonalukba eső helyiségekkel és a köztük lévő távolságadatokkal írja le

Ituraei – syriai törzs

katonai diploma – a különböző csapatok és a tartományok történetének legfontosabb írott forrásai. A legtöbbet segédcsoportokban szolgált katonáknak adták ki (*auxiliaris*-diploma). A két egymáshoz kapcsolt bronzlemezbe a polgárjog-adományozásban és többnyire elbocsátásban is részesített katona és a tartományban az idő tájt állomásozó csapatok nevét vésték be. A napra datált okmányokon megnevezik az adományozó császárt, a tartomány helytartóját, a *consulokat*, a csapat parancsnokát, az egyik külső oldalon pedig a hét tanút. Sokszor megnevezik a katona hozzátartozóit is. A rendelkezés biztosítja, hogy a katona vagy veterán leszármazottjai is római polgárok lesznek.

legatus Augusti – a császár küldöttje, megbízottja. Mivel a császárkorban a *legiók* parancsnoka és a tartományok jelentős részének a kormányzója elvben a császár volt, a tényleges irányítást képviselőire kellett bízni.

legio – 20–25 éves időtartamú szolgálatra sorozott római polgárokból álló, a császárkorban mintegy 5500 fős gyalogos csapat. Számuk 30 körül mozgott. 9 szokványos és egy na-

gyobb *cohors*át különböző rangú *centuriók* vezették. Egy-egy legio mintegy 120 lovassal is rendelkezett.

limes – út, mezsgye. Eredetileg a határ felé vezető katonai út, később a Birodalom szárazföldi, jelentésbővüléssel pedig teljes határa.

limitanei – a későrómai hadseregreform során kettéosztott hadseregnek a *limes* mentén állomásozó, jelentőségben fokozatosan csökkenő része

Lucenses – Lucentia városra (*Hispania Tarraconensis*) utaló (csapat)jelző

Lusitani – Lusitania provincia (Portugália) névadó törzse

macellum – vásárcsarnok

Martia – Mars istenhez tartozó. A tetrarchia korában Galerius császárra (Caesar) utaló (csapat)jelző

Mauri – maurusok (mórok). Észak-afrikai törzs

milia passuum = ezer kettős lépés, 1 római mérföld = 1478 m

milliaria – ezres létszámú – a valóságban kisebb – (csapat)

Montani – a ligur tengerpart hegyes vidékeinek lakói

municipium – természetes úton kialakult, önkormányzattal rendelkező közösség. Tagjai római, ritkábban latin joggal rendelkeztek.

mutatio – lóváltó állomás

Norici – Noricum provincia (Ausztria) lakói

notitia dignitatum – a rangok jegyzéke. Többször javított és kiegészített későrómai jegyzék a Római Birodalom katonai sematizmusáról

nova – új

ornamenta triumphalia a győztes hadvezért megillető kitüntetés, ill. a diadalmeneten viselt díszes öltözetke

Pannonii – Pannonia provincia lakói

peditata – gyalogos (csapat)

porta decumana – római erőd hátsó kapuja

porta praetoria – a római erőd elülső (ellenesség felé néző) kapuja

porta principalis – római erőd oldalkapuja; *dextra* = jobb, *sinistra* = bal

porticus – oszlopcsarnok

praefectura – a diocletianusi közigazgatási reform során létrehozott két egység (oriens, occidentis) neve

praefectus – a segédcapatok, a flotta lovagi rendű parancsnoka. A *praefectus castrorum* a *legiós*-tábor rangban második személye, a III. század közepétől fokozatosan átveszi a *legio* feletti parancsnokságot.

praeses – helytartó. Noha korábban is előfordul, általában csak a diocletianusi reform után használatos a polgári helytartók egyik csoportjára

praetor – a köztársaságkorban a második legjelentősebb, elsősorban bírói teendőket ellátó tisztviselő. A császárkorban a senatori karrier egyik önmagában jelentéktelenné váló állomása, betöltése azonban további fontos tisztségek elnyerésének előfeltétele volt.

praetoria – praetori, császári (csapat)

praetorium – fővezéri sátor, a csapat parancsnokának lakása a római erődítményben

principia – az erődítmény közepén emelt, központi udvarral rendelkező épülettömb, amelyben fegyvertárak, igazgatási és gyülekezési helyiségek, központjában pedig a táborszentély kaptak helyet

promoti – csapatjelző, amely a *legiók* lovasságából a későrómai korban önállósított lovascsapatokra utal

rapax – rohanó, elsodró

ripa = folyópart. A Római Birodalom folyami határának a neve.

sagittarii = nyilazók. Íjászcsoport jelzője.

Sarmatae – i. sz. I. sz. elején és később a Duna-Tisza közére betelepült indoiráni népek összefoglaló neve

scutarii – pajzzsal folszerelt csapat. Részben Gallienus lovasseregének egyes csapataira, részben a későbbi *scholae palatinae* (palotagárda) egységeire vonatkozik.

Severiana – Septimius Severus császár nevéből képzett (csapat)jelző

Siliana – a Silianus-nemzetség nevére utaló csapatjelző

Sor-	I <i>prima</i>	első
számok:	II <i>secunda</i>	második
	III <i>tertia</i>	harmadik
	IIII <i>quarta</i>	negyedik
	V <i>quinta</i>	ötödik
	VI <i>sexta</i>	hatodik
	VII <i>septima</i>	hetedik
	X <i>decima</i>	tizedik
	XI <i>undecima</i>	tizenegyedik
	XIII <i>tertia decima</i>	tizenharmadik
	XIII <i>quarta decima</i>	tizennegyedik
	XV <i>quinta decima</i>	tizenötödik
	XII <i>duodevicesima</i>	tizenhatszadik
	XXI <i>vicesima prima</i>	huszonegyedik

stabilesiani – a császári istállóra, esetleg az istálló személyzetére utaló csapatjelző

sudatorium – izzasztó helyiség a római fürdőben

Syri – szíriaiak

szinkretizmus – különböző népek hasonló tulajdonsággal fölruházott isteneit egyesítő, összeolvasztó irányzat

tegula – peremes tetőfedő tégl

tepidarium – római fürdő fűtött helyisége(i)

terra sigillata – fényes vörös cserépedénytípus, amelyet gyakran borít pecsételővel készített díszítés. Az időszámítás kezdetétől a III. század derekáig (bizonyos formáit egyes helyeken később is) gyártották előbb Itáliában, majd többnyire Galliában, Germaniában és Raetiában. A gyakran névbélyegzővel is ellátott edényfajta a sűrűn változó forma és díszítés miatt az egyik legjobb keltező értékű lelet.

terrazzo (olasz) – kőből, mészből és cementszerű tulajdonságokkal rendelkező természetes vagy mesterséges (tég-lazúzalék) anyagból készített burkolat vagy fal (opus caementitium), amelyet vízzáró tulajdonsága és nagy szilárdsága miatt nagy épületekben és fürdőkben előszeretettel alkalmaztak

territorium – terület, közigazgatási szempontból polgári és katonai különíthető el

tetrapylon – négyzetes alaprajzú, négy nyílású kapuépítmény

tetrarchia – négyes uralom, amelyet Diocletianus szervezett meg. Két magasabb rangú (Augusti) és két nekik alárendelt alacsonyabb rangú (Caesares) császár alkotja.

theatrum – félkör alakú, emelkedő széksorú, nyitott színház

thermae – római fürdő, amely mindig legalább három helyiségből áll (*frigidarium* – *tepidarium* – *caldarium*). A tisztálkodás és fizikai fölüdülés mellett egyúttal a közélet központja is volt.

Thracés – a Balkán-félsziget őslakos törzsei

tribunal – (szónoki) emelvény. Ez a neve a *basilica* egyik vagy mindkét keskeny végében épített emelvénynek is

tribunus – senatori vagy lovagrendű fiatalok tiszti rangja *legió*ban és *cohorsok* élén. A későrómai kor hasonló című csapatparancsnokainak a származása már szélesebb körű lehetett.

Tungri – Gallia Belgica és Germania inferior területén élő törzs

turma – lovas segédcsoport (*ala*) mintegy 30 főt számoló alegysége. Parancsnoka a *decurio*

Ulpia – M. Ulpius Traianus császár nevéből képzett (csapat)jelző

valetudinarium – kórház

vallum – palánkkal vagy kőfallal megerősített földsánc a hozzá tartozó árokkal

vas diatretum – hálós mintájú, áttört művü üvegpohár

veteranus – szolgálata leteltével (20–25, esetenként több év) elbocsátott katona

vexillatio – egy vagy több csapatból egy bizonyos célra létrehozott különítmény

via decumana – a római erőd területén a hátsó kapuhoz vezető út

via praetoria – a római erőd területén az előlő kapuhoz vezető út

via principalis – a római erőd oldalkapuit összekötő út

via sagularis – a római erődnek a *vallum* belső oldalán körbe futó útja

victrix – győzedelmeskedő – csapatjelző

vicus – nem önálló jogú település. Egyebek mellett ez a neve a segédcsoportok erődjei mellett kialakult polgári településnek is.

villa – földbirtok tanyaszerű központja lakóházzal és különböző gazdasági épületekkel

voluntarius – önkéntes

Római kori leletekkel rendelkező múzeumok

A múzeum neve	címe	telefon	nyitvatartás	szünnap
Hansági Múzeum	Mosonmagyaróvár, Lenin út 135.	98/11-365	10–18	hétfő
Xantus János Múzeum	Győr, Széchenyi tér 5.	96/12-588	10–18	hétfő
Xantus János Múzeum Kőtára	Győr, Köztársaság tér 5.	–	10–18 (ápr.–okt.)	hétfő
Klapka György Múzeum Kőtára	Komárom, Igmándi Erőd	–	(május–okt.) k., cs.: 15–18, szo.: 14–18, v.: 10–12, 15–18	hétfő, szerda, péntek
Kuny Domokos Múzeum	Tata, Öregvár	34/80-600	10–18	hétfő
Balassa Bálint Múzeum, Vármúzeum	Esztergom, Szent István tér 2.	352	10–18	hétfő
Mátyás Király Múzeum	Visegrád, Fő u. 23.	26/28-026	9–17 (május–okt.)	hétfő
Salamon Torony	Visegrád, Salamontorony u. 29	–	9–17 (május–okt.)	hétfő
Vak Bottyán Múzeum, kőtár	Vác, Múzeum u. 4.	27/11-064	10–18 (május–okt.) 9–17 (nov.–ápr.)	hétfő
Ferenczy Múzeum Római Kőtára	Szentendre, Római sánc u. 7.	26/11-190	10–18 (május–okt.)	hétfő
Szabadtéri Néprajzi Múzeum	Szentendre, Szabadság forrás	26/12-304	9–17 (ápr.–okt.)	hétfő
Aquincumi Múzeum	Budapest III., Szentendrei út 139.	1/804-650	10–18 (május–okt.)	hétfő
Thermae maiores	Budapest III., Flórián tér	–	10–18 (május–okt.)	hétfő
Táborvárosi Múzeum	Budapest III., Korvin O. út	–	10–14 (május–okt.)	hétfő–péntek

A múzeum neve	címe	telefon	nyitvatartás	szünnap
Római villa	Budapest III., Meggyfa u.	–	10–14 (május–okt.)	hétfő–péntek
Budapesti Történeti Múzeum	Budapest, Királyi Palota, É-épület	1/160-030	10–18	hétfő
Magyar Nemzeti Múzeum	Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.	1/134-400	10–18	hétfő
Kastélymúzeum	Budapest–Nagytétény XXII., Kastélymúzeum u. 9.	1/264-429	10–18	hétfő
Intercisa Múzeum	Dunaújváros, Lenin tér 4.	25/17-486	10–18	hétfő
Intercisa Múzeum Kötára	Dunaújváros, Batsányi utca	–	10–18 (május–okt.)	hétfő
István Király Múzeum	Székesfehérvár, Gagarin tér 3.	22/14-129	10–18	hétfő
Vármúzeum	Dunaföldvár, Vár	178 (Műv. Ház)	hétfő–pént.: 10–18 (márc.–dec.) szó.–vas.: 10–20	(jan., febr. zárva)
Balogh Ádám Múzeum	Szekszárd, Mártírok tere 26.	74/16-222	10–18	hétfő
Janus Pannonius Múzeum	Pécs, Széchenyi tér 12.	72/12-719	10–16	hétfő
Ókeresztény sír-építmények	Pécs, Geisler E. u. 8.	–	10–16 (május–okt.)	hétfő
Ókeresztény sírkamrák	Pécs, Geisler E. u. 14.	–	10–16 (május–okt.)	hétfő
Kanizsai Dorottya Múzeum	Mohács, Szerb u. 2.	490	10–18	hétfő
Debrecen–Nagycsere	Az Ördögárok (alföldi sáncrendszer) rekonstruált szakasza			

A képek forrásai

Táj- és légifelvételek

A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből: 9594 = 32, 9724 = 35, 22782 = 36, 22924 = 40, 69397 = 44, 23479 = 49, 23383 = 51, 69423 = 89, 69425 = 93, 39638 = 94, 39649 = 105, 44065 = 107, 48420 = 116; engedély száma: 14/32/86. Az 50682 = 121 sz. kép engedélyének száma: 14/48/86; 66738 = 123. A Földmérési Intézet gyűjteményéből származó 8020/2777 = 88 és 8145/4170 = 114 sz. légifelvételek a 14/33/86. sz. engedély, a 9177/2367 = 90 sz. kép a 14/48/86. sz. engedély alapján jelennek meg.

Régészeti leletek

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

12 – 72.3.1.; 10.1951. 255.
14 – 291/1870 = 9/1873
20 – 110/1899 = 10/1951. 252.
24 – 32/1871.1 = 67.86.1
46 – 20/1907.13.
64 – R. D. 116.
87 – 75.2.1
92 – 66/1906.4.
95 – 28/1908.4.
96 – 66/1906.352
98 – 97/1913.
110 – 10/1951.106–107.
117 – 22/1905.1.

Budapesti Történeti Múzeum

11 – 66.11.53.
18 – 51595.
67 – 64.10.1.; 85. 9. 29.
72 – 30189.
73 – 64.11.172.
76 – 64.10.2.

Intercisa Múzeum, Dunaújváros

1 – N 58.11.

8 – 73.39.2; 73.71.1.
102 – 67.2.344. 1–2; 75.64.1–2.
108 –

Xantus János Múzeum, Győr

16 – 53.241.1.
23 –
29 – 65.1.188.

Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár

17 – 79.1.1.
26 – 71.16.1.
29 – 61.1.67; 79.2.1.

Liszt Ferenc Múzeum, Sopron

6 – 55.200.4.

Kuny Domokos Múzeum, Tata

21 –

Balassa Bálint Múzeum, Esztergom

55 – 67.4.1.

Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd

115 – R 35/933.8; R 50/933.15.

Janus Pannonius Múzeum, Pécs

118 – 75.1.1.

Bethlen Gábor Gimnázium, Hódmezővásárhely

41 –

Pannonia térképe Mócsy András Pannonia and Upper Moesia (London–Boston, 1974.) c. kötetből származik. 13. A *limes*-szakaszok térképeit Visy Zsolt terve alapján Dékány Ágoston készítette.

Fényképek és rajzok készítői

Budapesti Történeti Múzeum: 76

Dékány Ágoston: 9–10, 15, 25–26, 28–30, 33–34, 37, 39,
42–43, 45, 48, 53–54, 56–57, 63, 65–68, 74–75, 77, 83, 85, 91,
97, 103, 106, 108–109, 111, 115, 119

Hadtörténeti Múzeum: 107

Hapák József: 1–3, 5–6, 8, 12, 14, 16–20, 22–24, 31, 38, 52,

58, 62, 69, 72–73, 78, 80, 82, 84, 86–87, 92, 95–96, 98, 104,
110, 122, 124–125

Kónya Kálmán: 11, 21

Koschik, Harald: 41

Magyar Nemzeti Múzeum: 4, 46, 59, 64, 99, 100

Nádor Katalin, Janus Pannonius Múzeum: 118

Szentgyörgyi György: 120

Visy Zsolt: 27, 47, 50, 55, 60–61, 70–71, 81, 101–102, 112

20 – Későrómai
díszsisak, amely
a Petőfi (Eskü)
téren fekvő Contra
Aquincum előtti
Duna-mederből
került elő

21 – Az Odiavum
erődjében talált
díszsisak arclemeze,
amely fiatal férfit
ábrázol

79 – Az aquincumi
polgárváros
területén
kialakított régészeti
park részlete

80 – Contra
Aquincum
erődjének előreugró
patkó alakú tornyai

81 – A paks-
dunakömlődi
Bottyán-sánc
északnyugat felől
nézve, ahol egykor
Lussonium római
erődje állt